

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**EPİSTEMOLOJİK AÇIDAN
DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ**

İdiris DEMİREL

Danışman
Yrd. Doç. Dr. A. Nazmi ÜSTE

2007

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

..../..../.....

Adı SOYADI

İmza

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : İdiris Demirel
Anabilim Dalı : Kamu Yönetimi
Programı : Doktora
Tez Konusu : Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30.maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA	☐	OY BİRLİĞİ ile	☐
DÜZELTİLMESİNE	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
REDDİNE	☐		

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. ☐
Öğrenci sınava gelmemiştir. ☐

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

	Evet
Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.	☐
Tez, mevcut hali ile basılabilir.	☐
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.	☐
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.	☐

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	

ÖZET
Doktora Tezi
(Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi)
(İdiris Demirel)

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Doktora Programı

Dünya sistemleri analizi sosyal bilimsel literatüre 1970’li yıllarda girmiş olan bir yaklaşımdır. Yaklaşımına göre, kapitalizm tüm yer küreye yayılan küresel bir dünya ekonomisi niteliğiyle *modern dünya sistemi*dir. Epistemolojinin ilgi alanı ise bilgi (episteme) sorunudur. Bir epistemolojik nesne gerçekliğe uygun olarak nasıl bilinebilir ve bilmenin farklı meşru yolları söz konusu mudur? Epistemolojik analizlerle bu tür konular açığa kavuşturulmak istenmektedir.

Dünya sistemleri analizinde epistemolojik açıdan önem taşıyan sorunsal insani-sosyal alanın gerçekliğine en doğru biçimde ulaşılacak isteniyorsa eğer uygun epistemolojik nesnenin sadece modern dünya sistemi olmasında düğümlenmektedir. Tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya göre insani-sosyal gerçekliği en iyi ‘bilebilmenin’ yolu *devlet* sınırları içinde *toplum* birimlerini analiz etmektir. Bu analiz gerçekleştirilirken de doğa bilimlerini model alan pozitivist epistemolojiden hareket edilmelidir. Oysa dünya sistemleri analizi ile tam tersine devlet bağıntısı çerçevesinde toplum değil, dünya sistemi temel alınmakta ve anti pozitivist temelde bütünleşik bir analiz gerçekleştirilmektedir.

Çeşitli sosyal bilimsel disiplinler itibarıyla incelenebilen dünya sistemleri analizi, epistemolojik açıdan da ilk olarak bu çalışmayla bir doktora tezi düzeyinde incelenmiş olmaktadır. Çalışmayla bu çerçevede savunulacak olan tez şudur: Dünya sistemleri analizi, pozitivist epistemolojiyle uyumayan ve bu uyumsuzluk nedeniyle de pozitivist çerçevede yapılandırılmış olan tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya karşı farklı epistemolojik öneriler getiren alternatif bir yaklaşımdır.

Anahtar Kelimeler: Dünya Sistemleri Analizi, Epistemoloji, Modern Dünya Sistemi, Sosyal Bilimler, Pozitivizm

ABSTRACT
Doctoral Thesis
(The World Systems Analysis in terms of Epistemologic)
(İdiris Demirel)

Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences
Department Public Administration
Doctorate Program

The world systems analysis is an approach which has entered into social science literature in 1970s. According to this approach, capitalism is a *modern world system* with its global world economy feature spreading to the plane earth. However, the concern of epistemology is knowledge (episteme) matter. How an epistemological object can be known as appropriate for reality and are there different legitimate ways of knowing? Clearing up such matters is desired by epistemological analysis.

At the world systems analysis, if achieving the reality of humane-social field at the most accurate form is demanded, important problem in terms of epistemology is knotted that reasonable epistemological object is only modern world system. According to historical social scientific paradigm, the way “to be able to know” the reality of humane-social field the best is to analyze *society* units in the *state’s* border. When this analysis is coming true, moving from positivist epistemology modeling natural science is required. However, on the contrary, with the world systems analysis, world system not society in the framework of state relation is based on and at the anti-positivist base, an integrated analysis is realized.

World system analysis which can be studied in point of various social scientific disciplines is firstly examined at doctorate thesis level by this study in terms of epistemology. The thesis statement of this study in this framework is as follows: World systems analysis which does not coincide with positivist epistemology is an alternative approach providing different epistemological proposals against historical social scientific paradigm which is structured in the positivist framework as a result of this conflict.

Key Words: The World Systems Analysis, Epistemology, Modern World System, Social Sciences, Positivism

EPİSTEMOLOJİK AÇIDAN DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EPİSTEMOLOJİYE İLİŞKİN TEMEL BELİRLEMELER VE EPİSTEMOLOJİK AÇIDAN BİLGİ YAPILARI

1.1. TEMEL EPİSTEMOLOJİK BELİRLEMELER	11
1.1.1. Kavramsal Açıdan Epistemoloji	11
1.1.2. Tarihsel Açıdan Epistemolojik Dönüşümler	14
1.1.3. Farklı Akım, Öncül Ve Ayrımlar Açısından Epistemoloji	20
1.1.3.1. İdealizm	21
1.1.3.2. Kuşkuculuk	22
1.1.3.3. Realizm	23
1.1.3.4. Rasyonalizm	24
1.1.3.5. Empirizm	25
1.1.4. Pozitivizm Ve Anti pozitivist Epistemolojiler	26
1.1.4.1. Pozitivizm	26
1.1.4.2. Hermeneutik	28
1.1.4.3. Fenomenoloji	31
1.1.4.4. Eleştirel Teori	32
1.1.4.5. Rölativizm	33
1.1.4.6. Yapısalcılık ve Postyapısalcılık	35
1.1.4.7. Postmodernizm	37
1.2. EPİSTEMOLOJİK AÇIDAN BİLGİ YAPILARI VE BİLİMLER	39
1.2.1. On Altıncı Yüzyıldan On Dokuzuncu Yüzyıla Kadar Epistemolojik Açıdan Bilgi Yapıları Ve Sosyal Bilimler	39
1.2.2. On Dokuzuncu Yüzyıldan 1945'e Kadar Epistemolojik Açıdan Bilgi Yapıları Ve Sosyal Bilimler	41
1.2.3. 1945'ten İtibaren Epistemolojik Açıdan Sosyal Bilimler	46
1.2.3.1. Sosyal Bilimsel Bir Yaklaşım Olarak Modernleşme Ve Modernleşmenin Epistemolojik Açıdan Önemi	47
1.2.3.2. Yeni Bir Sosyal Bilimsel Gelişme Olarak Bölge Çalışmaları Ve Bölge Çalışmalarının Epistemolojik Açıdan Önemi	49
1.2.3.3. Sosyal Bilimsel Disiplinlerdeki Gelişmeler Ve Bu Gelişmelerin Epistemolojik Açıdan Önemi	51
1.3. TEMEL EPİSTEMOLOJİK BELİRLEMELERİN VE EPİSTEMOLOJİK AÇIDAN BİLGİ YAPILARININ GENEL DEĞERLENDİRİLİŞİ	53

İKİNCİ BÖLÜM
DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNE İLİŞKİN TEMEL BELİRLEMELER VE DÜNYA
SİSTEMLERİ ANALİZİNİN EPİSTEMOLOJİK AÇIDAN TEMELLENDİRİLMESİ

2.1. KAVRAMSAL AÇIDAN DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ	56
2.2. DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN EPİSTEMOLOJİK İNŞA VE HAKLILAŞTIRIMININ TEMELLERİ OLARAK 1945–1970 YILLARI ARASINDAKİ SOSYAL BİLİMSEL TARTIŞMALAR	58
2.2.1. Latin Amerika İçin BM Ekonomi Komisyonu, Merkez-Çevre İlişkisi Ve Bağımlılık Tartışmaları	59
2.2.2. Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmaları	63
2.2.3. “Feodalizmden Kapitalizme Geçiş” Tartışmaları	67
2.2.4. Annales Okulu Ve Fernand Braudel’in Kategorileri	70
2.2.5. 1945–1970 Yılları Arası Sosyal Bilimsel Tartışmaların Dünya Sistemleri Analizi Açısından Genel Değerlendirilişi	74
2.3. DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN EPİSTEMOLOJİK NESNESİ OLARAK TARİHSEL SİSTEMLER	76
2.3.1. Kapitalist Dünya Ekonomisi Dışındaki Diğer Tarihsel Sistemler	79
2.3.2. Bir Tarihsel Sistem Olarak Kapitalist Dünya Ekonomisi	81
2.3.2.1. Kurumsal Alanlar	85
2.3.2.2. Merkez, Çevre, Yarı-Çevre Ve Hegemonya Kategorileri	90
2.3.2.3. Liberal Jeokültür	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EPİSTEMOLOJİYE İLİŞKİN TEMEL BELİRLEMELER YÖNÜYLE DÜNYA
SİSTEMLERİ ANALİZİ VE DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ AÇISINDAN
EPİSTEMOLOJİK ELEŞTİRİLER

3.1. FARKLI EPİSTEMOLOJİK AKIMLAR YÖNÜYLE DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ	98
3.2. MODERN DÜNYA SİSTEMİNİN BİLGİ YAPILARI	103
3.3. MODERN DÜNYA SİSTEMİNİN BİLGİ YAPILARINA İLİŞKİN EPİSTEMOLOJİK ELEŞTİRİLER	110
3.3.1. Sosyal Bilimlerde Doğa Bilimleri Temelli Epistemolojik Belirlemeler Ve Eleştirisi	111
3.3.2. Modern Dünya Sistemi, Sosyal Bilimler Ve Avrupamerkezcilik Arasındaki İlişkiler Ve Eleştirisi	117
3.3.3. Avrupamerkezcilik Tarihyazımı Anlayışı Ve Eleştirisi	122
3.3.4. Avrupamerkezcilik Evrenselcilik Anlayışı Ve Eleştirisi	126
3.3.5. Avrupamerkezcilik Medeniyet Anlayışı Ve Eleştirisi	130

3.3.6. Avrupamerkezci Oryantalizm Anlayışı Ve Eleştirisi	134
3.3.7. Avrupamerkezci İlerleme Anlayışı Ve Eleştirisi	138

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ AÇISINDAN EPİSTEMOLOJİK ÖNERİLER VE ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME OLARAK DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN EPİSTEMOLOJİK ÖZDÜŞÜNÜMSELLİĞİ

4.1. EPİSTEMOLOJİK ANALİZİN BİÇİMİNE İLİŞKİN SORUNSAK VE ÖNERİLER	143
4.2. EPİSTEMOLOJİK ANALİZİN BİRİMİNE İLİŞKİN SORUNSAK VE ÖNERİLER	148
4.2.1. Devlet Sınırları Ve Epistemolojik Sınırlar	148
4.2.2. Tarihsel Epistemolojik Sınırların Aşılması Çerçevesinde Küreselleşme Ve Modern Dünya Sistemi	153
4.3. EPİSTEMOLOJİK ANALİZİN ZAMANINA İLİŞKİN SORUNSAK VE ÖNERİLER	156
4.3.1. Kısa Dönemli Zaman Ve Jeopolitik Mekân Anlayışı	161
4.3.2. Orta Dönemli Zaman Ve İdeolojik Mekân Anlayışı	165
4.3.3. Uzun Dönemli/Yapısal Zaman ve Yapısal Mekân Anlayışı	167
4.3.4. Ebedi Zaman ve Ebedi Mekân Anlayışı	171
4.3.5. Dönüşümsel Zaman ve Dönüşümsel Mekân Anlayışı	172
4.3.6. Zaman ve Mekân Anlayışlarının Epistemolojik Açısından Genel Değerlendirilişi	174
4.4. ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME OLARAK DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN EPİSTEMOLOJİK ÖZDÜŞÜNÜMSELLİĞİ	180
4.4.1. Dünya Sistemleri Analizinin “ <i>Sosyal Bilimlerde Doğa Bilimleri Temelli Epistemolojik Belirlemeler Ve Eleştirisi</i> ” Açısından Epistemolojik Özdüşünümselliği	182
4.4.2. Dünya Sistemleri Analizinin Marksizm ile “ <i>Modern Dünya Sistemi, Sosyal Bilimler Ve Avrupamerkezçilik Arasındaki İlişkiler Ve Eleştirisi</i> ” Açısından Epistemolojik Özdüşünümselliği	185

SONUÇ

KAYNAKLAR

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	Adı Geçen Eser
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
Bkz;	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
s.	Sayfa No
ss.	Sayfalar
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

GİRİŞ

Dünya sistemleri analizi; siyaset ve sosyal bilimler, uluslararası ilişkiler, iktisat, tarih ve sosyoloji gibi çeşitli disiplinler veya bilim dalları itibarıyla ele alınıp incelenebilen bir akademik yaklaşımdır. “Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi” adlı bu çalışmayla kendisine odaklanılan hedef dünya sistemleri analizini çoklu ve zengin bir epistemolojik değerlendirmeden geçirebilmektir. Epistemoloji burada, ‘bilen özne’, ‘bilme edimi’ ve ‘bilinmeye çalışılan nesne’ arasındaki bağla ilgilenen bir felsefi ve bilimsel branş olarak görülmektedir. Çalışmayla bu bağlamda savunulacak olan tez şudur: Dünya sistemleri analizi, pozitivist epistemolojiyle uyuşmayan ve bu uyuşmazlık nedeniyle de pozitivist çerçevede yapılandırılmış olan tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya karşı farklı epistemolojik öneriler getiren alternatif bir yaklaşımdır.

Dünya sistemleri analizi sosyal bilimsel literatüre 1970’li yıllarda girmiştir. En azından beş yüz yıldır bir dünya sisteminin varolduğu kabulüne yaslanan bu analiz, epistemolojik içerimleriyle de farklılaşmaktadır. Dünya sistemleri analizi, epistemolojik temelde kendine analiz birimi; ‘bilinmeye çalışılan nesne’ olarak neyi seçmekte, incelemesini ‘bilme edimi’ itibarıyla nasıl temellendirmekte ve analiz nesnesinin bilinme tarzı tarihsel sosyal bilimler ile nasıl ayrışmaktadır? Açıklığa kavuşturulmak istenen ve esasta dünya sistemleri analizinin de varoluş gerekçesini oluşturan temel epistemolojik sorunsal budur.

Tarihsel kökleri araştırıldığında epistemolojiye iki bin beş yüz yıl öncesinin klasik felsefe mirası içerisinde dahi rastlamak mümkündür: Sokrates, Platon ve Aristoteles’in düşüncelerine bakıldığında nasıl ki siyasete, ahlaka, varlıkbilime (ontolojiye), topluluk yaşamına, estetiğe ilişkin belirlemeler bulunabiliyorsa aynı biçimde epistemolojiye ilişkin sorun ve analizlere de rastlanılmaktadır. Burada, dönemi itibarıyla bir bilgi (episteme) yapısı olarak felsefenin dışında ayrıca bilimlerin ve giderek sosyal bilimlerin bulunmadığı göz önünde tutulmalıdır. Modern çağları ve kapitalist dünya ekonomisi olarak modern dünya sistemini önceleyen tarihsel dönemlerde mitoloji, felsefe, sağduyusal bilgi, din ve ‘bilim’ gibi bilme biçimlerinin iç içe girdiği bütünleşik bir epistemoloji anlayışı söz konusudur. Dolayısıyla tarihsel başlangıca gidildiğinde epistemolojinin felsefe geleneği içerisinde yer aldığını

söylemek, onun bilimlerin ve doğallıkla sosyal bilimlerin alanının dışında kaldığını söylemek anlamına gelmemektedir.

Epistemoloji, modern dönem ile birlikte ve özel olarak da on altıncı yüzyıldan itibaren bilimselleşmeye başlamıştır. Tarihsel seyirde özellikle on dokuzuncu yüzyılda belirgin biçimde ön plana çıkmış ve ana meşgalesi haline geldiği felsefenin neredeyse yerini bütünüyle alır gibi olmuştur. Kısacası epistemoloji konusunun hem felsefenin hem de sosyal bilimlerin ve onun içinde de 'siyaset ve sosyal bilimler' alanının içinde kaldığını belirtmek doğru bir tutum olmaktadır. Böyle olduğu için de bu çalışmada dile getirilen temel hedefin felsefenin yanı sıra sosyal bilimlerin de sınırları içinde konumlandığı görülmelidir.

Çalışma boyunca, dünya sistemleri analizini örneğin pozitivizm, fenomenoloji, eleştirel teori ya da postyapısalcılık gibi epistemolojik yönleri de bulunan akımlardan herhangi biri ile değerlendirerek ilerlemek gibi bir yöntem izlenmemiştir. Zira amaç dünya sistemleri analizini herhangi bir epistemolojik akım ile karşılaştırmalı olarak çerçevelemek değil, farklı epistemolojik anlayışların ortaya çıkmasını, birbirleriyle rekabet etmelerini, birbirlerini eleştirmelerini mümkün kılan daha temel bir alana yönelmektir. Farklı bir söyleyişle amaç: Bu çalışmadaki örneği *dünya sistemleri analizi* olan herhangi bir bilimsel yaklaşımla bu yaklaşımın epistemolojik nesnesi arasındaki bilgi ilişkisini sorunsallaştırmak ve çözümlemektir.

Bir teorik yaklaşım olarak dünya sistemleri analizi, kendi analiz düzeyine/birimine dâhil ettiği konuları nasıl kavramaktadır? Epistemolojik olarak örneğin kuşkucu (şüpheci, sceptic) epistemolojinin aksine, dünyanın mutlak bilinebilirliği savunulmakta ise bu bilme iradesi ne tür teorik ve kavramsal araçlarla mümkün kılınmaktadır? Dünyayı anlamanın ve açıklamanın pozitivizmde olduğunca sadece bir yolunun mu, yoksa rölativizm ve postmodernizm örneklerindeki gibi birden fazla yolunun mu olduğu savunulmaktadır? Kısacası, dünyayı bilmenin; temel sorunsal olarak gerçekliğe ulaşmanın yolu nasıl tasarlanmaktadır? Dünya (sistemi), bir bilgi/episteme arayışının nesnesi yapıldığında, dünya sistemleri analizi, değişik bilme biçimlerine kıyasla kendisini nasıl farklılaştırılmaktadır? Hedef, tüm bu ve ilgili diğer soru ve sorunlara açık, anlaşılır, tutarlı bir cevap bulabilmektir. Farklı epistemolojilere ve onların içindeki öncüllerle ayırım çizgilerine yer verilmesi de bu ölçüler içinde gerçekleşmektedir.

Dünya sistemleri analizinin epistemolojik yönden incelenmesi yoluyla analizin 'bilimsel' dayanaklarının açığa çıkarılması istenmektedir. Bunun için de analizi ortaya koyan bilim insanlarının, kendi perspektiflerinin varoluşsal meşruiyetini sağlamak için gerçekleştirdikleri mevcut sosyal bilimsel paradigmaya yönelik epistemolojik sorgulamalar da çalışmada kendisine yer bulacaktır. Önce epistemolojiye daha sonra dünya sistemleri analizine ilişkin temel belirlemelerin ortaya konulmasında, dünya sistemleri analizi açısından mevcut tarihsel sosyal bilimsel yapıya yöneltlen epistemolojik eleştirilerin kapsanmasında ve genel olarak da tarihsel tematiğe özen gösterilmesinde hep aynı gayenin gerçekleştirilmesinin istenmesi söz konusudur. Sonuçta, çalışmanın tamamlanması ile birlikte; "epistemolojik açıdan dünya sistemleri analizi" konusu akademik düzeyde çerçevelenmiş olacaktır.

Çalışmanın kapsamını, dünya sistemleri analizinin boyutları belirlemiştir. Bu analiz, esasta, başta Immanuel Wallerstein (1930 -) olmak üzere ilgili bilim insanları tarafından, dünyayı; dünya sistemini doğru, bilimsel, gerçekliğe uygun biçimde açıklamak için ortaya konulmuş bulunan bir yaklaşımdır. Mevcut dünya sisteminin bir diğer adı *kapitalist dünya ekonomisidir*. Farklı bir söyleyişle, modern dünya sistemi kısaca kapitalist bir biçim almıştır. Dünya sistemleri analizinin epistemolojik açıdan sorunsallaştırılması ve değerlendirilmesi hedefi gözetilirken bu çerçeve içinde kalınmıştır. İçerik ve işlevleri açıklanan dünya sistemleri analizinin gerek sürekliliğiyle de bağlantılı epistemoloji dışı alanlar ve gerekse çok farklı temellerde tartışmalara konu edilmesiyle ilgili yönler, çalışmanın anlamlandırılmasında ihtiyaç duyulmadıkları ölçüde kapsam dışında tutulmuşlardır.

Çalışmayla öne çıkartılan, görünüşte iki parçalı gerçekteyse tekparça ya da bütünleşik bir belirlemedir. Şöyle ki: bir yandan hem dünya sistemleri analizinin kendisinin epistemolojik açıdan ele alınabilirliği ve hem de analizin imkânlarıyla tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya yöneltlen itirazların epistemolojik açıdan teorize edilerek gösterilebilirliği iddia edilmekte ve bu iddia ortaya konulmak istenmektedir. Aslında dünya sistemleri analizinin epistemolojik temellendirilmesi ile sosyal bilimlerin epistemolojik temellerinin eleştirilmesi, iki parçalı bir yaklaşım ya da ayrı ayrı uğraşlar değil, tek ve bir uğraştır. Bu çabalar birbirinden ayrılamaz ve dahası ancak bütünleşik bir referans çerçevesi içinde anlamlandırılabilir. Çalışmada

bu uğraşların ayrı bölümler içerisinde yer alması daha ziyade bir analitik kolaylık sağlaması ve formel kuralların yerine getirilmesi gerekliliğiyle ilgilidir.

Çalışma detaylandırılırken, sosyal bilimlere dünya sistemleri analiziyle yöneltilen epistemolojik eleştirilerin, mevcut dünya sistemi olan kapitalist dünya ekonomisinden duyulan memnuniyetsizliklerden kaynaklanan ‘politik’ ve ‘ahlaki’ yönlerine de değinilmektedir. Bundan dolayı, sosyal bilimlere yöneltilen ve dozajı, bu bilgi/episteme yapısının kapitalist dünya ekonomisinin talep ve beklentileriyle işlemselleştiği oranda artan sorgulamaların esasta bir ‘*epistemolojik kopuş*’ iddiasından kaynaklandığı söylenmelidir. Zira mevcut tarihsel sosyal bilimsel perspektif ile dünya sistemleri arasında, anılan kopuşla ilgili epistemolojik geçişmeler ve sınırlar bulunmaktadır. Nitekim çalışmanın, yukarıdaki kısımlarda farklı cümlelerle ifadelendirilen amacı da esasta bu epistemolojik geçişme ve ayrışmaların sorunsallaştırılarak değerlendirilmesi bağlamında netlik kazanmaktadır.

Dünya sistemleri analizini epistemolojik açıdan ele alırken, idealizm, kuşkuculuk, realizm, rasyonalizm, empirizm, pozitivizm, hermeneutik, fenomenoloji, eleştirel teori (Frankfurt Okulu), rölativizm, yapısalcılık-postyapısalcılık ve postmodernizm gibi salt bir epistemolojiden ibaret olmayan fakat epistemolojik içerimleri de bulunan farklı akımlardan biri özellikle gözetilmemiştir. Çok sayıda farklı epistemolojik akım ve beraberinde öncüllerden birinin ölçüt olarak seçilmesi yönüne gidilmemekle beraber özellikle pozitivizm ve ona eleştirel bakan epistemolojiler, ağırlık ve belirleyicilikleri nedeniyle ister istemez ön plana geçmişlerdir. Pozitivizm, modern dünya sisteminin bilgi yapıları için yön tayin edici bir konumda yer almaktadır. Dolayısıyla pozitivizmin ve ona eleştirel bakan akımların ayrıca değerlendirilmesi zorunlu olmaktadır. Bu durum kuşkusuz, dünya sistemleri analistlerinin epistemolojik yaklaşım ve eleştirilerinin sıklıkla pozitivizmle ve onun örneğin ‘Avrupamerkezcilik’ gibi yönleriyle kesişmesiyle de ilgili bulunmaktadır.

Epistemolojik akım, ayırım ve öncüller bağlamında değerlendirilen görüşlerin, pozitivizm örneğinde olduğu gibi çoklukla ideoloji ve yöntem yönleri de söz konusudur. Ayrıca epistemolojilerin yer yer iki bin yılı aşkın bir tarihsel yüküyle yüklendikleri de vurgulanmalıdır. Ortaya nispeten yeni çıktıkları düşünülen

yapısalcılık ve postmodernizm gibi yaklaşımların dahi binlerce yıllık değilse de yüzlerce yıllık bir tarihsel birikime yaslandıkları görülebilmektedir. Bu durum da çalışma boyunca niçin tarihsel bir tematiğin gözetildiğinin doğal gerekçesini ve açıklamasını oluşturmaktadır.

Bir epistemolojik akım olarak incelenen yaklaşımlar arasında yer alan görüşlerden örneğin pozitivizm, epistemolojiden başka yöntemsel ve ideolojik niteliklere de sahiptir. Bir yöntem olarak pozitivizm, herhangi bir bilimsel araştırmada gözlemde bulunma, deney yapma, veri elde etme ve elde edilen verilerin sınıflandırılması, toplanan verilerin en başta da gözetilmesi mümkün olan bir teoriyle karşılaştırılarak sınanması ve buradan hareketle evrensel yasalara varılması gibi daha çok 'doğa bilimleri' tarafından başat hale getirilen yönleri sahiptir. Yöntem olarak pozitivizm yukarıdaki açıklamalardan da çıkarsanabileceği gibi sadece doğa bilimlerinin yöntemlerinin kullanılabilirliğinin savunulmasında somutlanmaktadır.

Pozitivizm, ideoloji olarak belirli bir düzen ve ilerleme anlayışını baskın kılmakta, *spekülatif-metafiziksel, dinsel ve pozitif* hayat tarzlarını; 'hâl'leri hiyerarşik sıralamaya sokmakta ve toplumları salt kendisi açısından bilimsel kabul edilen belirli bir evreye yönlendirmek istemektedir. Pozitivizm, epistemoloji niteliğiyle, büyük oranda yararlandığı empirizmdeki gibi bilginin kaynağı olarak sadece deneyimi görmektedir. Bilginin elde edilmesinin yolu olarak bilim işaretlenmektedir. Diğer bilgi yapılarının; İnanç, sanat ve felsefe bilgisinin yanı sıra doğa bilimleri modellemesini baz almayan beşeri (hümaniter) ve sosyal bilimsel bilginin de geçersizliğini savunmaktadır. Dolayısıyla yineleyerek belirtilmelidir ki, çalışmada kapsanan pozitivizm ve diğer teorik akımlar ya doğrudan sadece epistemolojik yönleriyle işlenmekte ya da diğer yönleri ancak bu açıdan önem kazandığı ölçüde çözümleme kapsamına alınmaktadır.

Dünya sistemleri analizini ortaya koyan analistlerin tarihsel sosyal bilimlerin epistemolojik temellerini kendileri için meşruiyet inşası ve farkındalık yaratma yolunda eleştirdikleri görülmektedir. Bir yandan, 'Asya Tipi Üretim Tarzı ve 'Feodalizmden Kapitalizme Geçiş' tartışmaları veya 'Bağımlılık Okulu' ve 'Annales Okulu' gibi sosyal bilimler içinden yükselen ama içinden yükseldiği sosyal bilimlere eleştirel yaklaşan çeşitli tartışma ve okullardan yararlanılırken diğer yandan söz

konusu sosyal bilimsel yapıya epistemolojik temelde bütün olarak eleştirel bakılmıştır. Dünya sistemleri analistlerinin, doğa bilimleri modeli eşliğinde pozitivizm tarafından koşullandırılan sosyal bilimlere bütün halinde eleştirel bakıyor olmalarını değerlendirmek, çalışma açısından önem taşımaktadır. Zira dünya sistemleri analizini epistemolojik açıdan berraklıkla ortaya koyabilmek ancak, konunun sosyal bilimler yönüyle nasıl görüldüğünün izah edilmesi halinde mümkün olabilmektedir.

Hedef, ortaya, yeni ve bütünüyle baştan geliştirilmiş bir epistemoloji koymak ve bu epistemolojiden hareketle değerlendirmeler yapmak değil, dünya sistemleri analizini, mevcut epistemolojik zeminin kurgusunu kullanarak ele almak, bunu yaparken de olabildiğince eleştirel ve özgün bir perspektif geliştirebilmektir. Mevcut epistemolojik kategorilerin rolü bir yandan analizin pozitivizm eleştirisinde ve pozitivizm karşıtı epistemolojik öncüllerinin aşıkâr kılınmasında gözükürken diğer yandan çoğul bir perspektifin inşa edilmesinde belirlemektedir. Çünkü bahsi geçen akım, ayırım ve öncüller sıklıkla bir miyar ya da değerlendirme ölçütü olarak devreye sokulmaktadır. Örneğin dünya sistemleri analizinin inceleme düzeyi/birimi; 'epistemolojik nesnesi' olarak '*tarihsel sistemler*' gösterilirken buna ilişkin hipotezler farklı epistemolojik akım ve kategorilerle tartışılmaktadır. Analistler nerede rasyonalist, nerede empirist, nerede rölativist, fenomenolojik ya da hermeneutik epistemolojilerle çakışıp ayrışmakta bu sorunsal ortaya peyderpey çıkmaktadır.

Dünya sistemleri analizi, bir bilimsel bilgi niteliğiyle hangi yollarla inşa edilmekte, felsefe ve bilimlerin bir temel sorunu olan gerçekliğe nasıl ulaşmaktadır? '*uzun süre*'li makro İnsani-sosyal gerçeklik nasıl temellendirilmektedir? On dokuzuncu yüzyılda kurumsallaşmaya başlaması anlamında tarihsel sosyal bilimsel bilgi, bir meşruiyet ve farkındalık yaratma amacıyla nasıl eleştirilmektedir? Epistemolojik nesneler ile onları açıklamaya dönük teori ve kavramlar arasında kurulan mevcut bilimsel bağlar nasıl değerlendirilmekte, nesnelerle verili kavram ve teoriler arasında tam bir uygunluk bulunmakta mı ve analizin kendisi ne tür alternatif yaklaşımlar getirmektedir? Ayrıca bu çerçeveyelemenin bir devamı olarak dünya sistemleri analistlerinin hem kendini ortaya koymayla ve hem de verili bilimsel bilgiyi sorgulamayla ilgili açıklamaları '*özdüşünümsellik*' (reflexivity) yönüyle nasıl eleştirilerek anlamlandırılmaktadır? Bu sorunlar cevaplandırılabilirdiği ölçüde çalışma da kendi yazılış amacına kavuşmuş olacaktır.

İçerik ve bölümlere ilişkin olarak somut nitelikte şunlar söylenebilir: Birinci bölümde epistemolojiye ilişkin belirlemelere yer verilmiştir. Yöntem olarak çeşitli tanımlamaların, farklı akımların, kategorilerin ve ayırım çizgilerinin bütününe değinmek gibi bir yola gidilmemiştir. Burada genel belirlemelerin bir 'siyaset ve sosyal bilimler' perspektifinden anlamlandırılması tercih edilmiştir. Epistemoloji konusu gerek tarihsel dönüşüm seyri içinde görülürken ve gerekse iç ayrımları yönüyle değerlendirilirken modern dünya sistemi temelinde görülmek istenmiştir. Zira bilgi yapıları ve onun içinde olmak kaydıyla epistemolojik dönüşümler bir boşlukta değil, Avrupa'da ve kapitalist dünya ekonomisinin modern zemininde biçimlenmiştir. Dolayısıyla epistemolojik belirlemelerin dünya sistemleri analizinin mercek altına alınmasında işe yarayacak yön ve boyutlarının bilhassa öne çıkarıldığı söylenmelidir.

Birinci bölüm içerisinde pozitivist epistemoloji ve onunla zıtlaşan epistemolojiler vurgulu biçimde ele alınmıştır. Bu vurgunun gerekçesi, pozitivistin, modern dünya sistemi açısından gördüğü önemli işlevde yatmaktadır. Zira modern dünya sisteminin bilgi yapılarının kurumsallaşma ve olgunlaşma evresinde gerek doğa bilimleri, gerekse beşeri ve sosyal bilimler itibarıyla pozitivist başat bir rol oynamıştır. Özellikle 1945 sonrasında dünya sisteminin ve beraberinde onun bilgi yapılarının tartışılabilirliğinin artması ise pozitivistin yanı sıra ona eleştirel bakan epistemolojilerin de gündeme ve ortama yerleşmelerini sağlamıştır. Dünya sistemleri analizinin bir alternatif tarz ve değerlendirme biçimi olarak doğmasını ve gelişmesini sağlayan da işte bu gündem ve ortam olmuştur. Özetle, birinci bölüm, epistemolojiye ilişkin bir 'anlatısal' giriş biçiminde değil de, epistemoloji ile dünya sistemleri analizi arasında hangi temellerden yola çıkılarak bağ kurulabileceğinin gösterildiği bir bölüm olarak tasarlanmıştır. Bu perspektif hem kavramsal analizde hem tarihsel dönüşüm seyrinde ve hem de iç ayrımlarda korunmak istenmiştir. Nitekim epistemolojik açıdan bilgi yapılarına ve onun içinde sosyal bilimlere yönelik analizlere de '*epistemolojik açıdan dünya sistemleri analizi*'nin tarihsel altyapısını göstermek amacıyla yer verilmiştir.

İkinci bölüm, dünya sistemleri analizine ilişkin temel belirlemelerden oluşmaktadır. Önce kavramsal açıdan dünya sistemleri analizine yer verilmekte, arkasından dünya sistemleri analizinin epistemolojik inşa ve haklılaştırımının temelleri olarak 1945–1970 yılları arasındaki siyasal, ideolojik ve sosyal bilimsel

tartışmalara girilmektedir. 1970'li yıllarda doğan dünya sistemleri analizi, tarih sahnesine kendisinden önce çıkan ve belirli yönleriyle mevcut sosyal bilimlerin çeşitli epistemolojik öncüllerinin yanında modernleşme benzeri teorilerine de eleştirel bakan başka tür analiz biçimlerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Öyle ki, dünya sistemleri analizini epistemolojik açıdan değerlendirebilmek, bu eleştirel yaklaşımları dikkate almaksızın mümkün görünmemektedir.

Dünya sistemleri analizinin epistemolojik nesnesi olarak tarihsel sistemlerin ele alınıp çerçevelenmesi ve mevcut tarihsel sistem niteliğindeki kapitalist dünya ekonomisinin, bilhassa çalışma açısından önem taşıyan niteliklerine yer verilmesi ikinci bölümde gerçekleştirilmektedir. Böylece sistemin işlemlerini mümkün kılan kurumsal alanlara değinilmektedir. Bu kurumsal alanlar bir yandan bütünlüklilik işleyiş tarzları bakımından diğer yandan bilgi yapılarını da içermeleri bakımından değerlendirmeye alınmaktadır. İkinci bölümde ayrıca epistemolojik nesnenin yerli yerinde bilinebilmesi için bir tarihsel sistem olarak kapitalist dünya ekonomisinin hegemonya, merkez, yarı-çevre ve çevre nitelikleri ile *'liberal jeokültür'*ü de kapsamaktadır. 1945–1970 döneminde gerçekleşen sosyal bilimsel tartışmalar ile yeniliklerin, dünya sistemleri analizine etkilerinin aşikâr kılınması belirtilen temel niteliklerin önceden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. İkinci bölümün bu biçimde sonlandırılması üçüncü bölüme modern dünya sistemleri analizinin farklı epistemolojik akımlar yönüyle ele alınarak başlanmasını kolaylaştırmaktadır.

Üçüncü bölümde temel epistemolojik akımlarla karşılaştırmaların akabinde ilkin modern dünya sisteminin bilgi yapılarına yer verilmekte, daha sonra ise bu yapıların eleştirisine geçilmektedir. Burada daha çok anti pozitivist epistemolojik akımların imkânlarına yaslanılmaktadır. Sıra olarak önce doğa bilimlerini model almanın epistemolojik sakıncaları üzerinde durulmakta ve daha sonra dünya sistemi-sosyal bilimler-Avrupamerkezcilik bağintısına geçilmektedir. Yapılmak istenen, bir bilgi yapısı olarak sosyal bilimlerin kapitalist dünya ekonomisinin modern zeminlerinde Avrupamerkezci bir epistemoloji ile koşullandırıldığını tarihyazımı, evrenselcilik, medeniyet, oryantalizm ve ilerleme anlayışları üzerinden gösterebilmektir.

Yöneltelen epistemolojik eleştirilere karşı dünya sistemleri analizi, insani-sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilmek için gerekli olan alternatif önerilere de yer

vermektedir. Nitekim bu konu dördüncü bölümde ele alınmaktadır. Burada özellikle analizin biçimine, birimine ve zamanına ilişkin teklifler üzerinde durulmaktadır. Böylece tarihsel sosyal bilimlerin epistemolojik nesneye hem mekân (uzay, space) hem de zaman boyutları itibarıyla nasıl yanlış odaklandığı ve gerçekte ne yapılması gerektiği gösterilmiş olmaktadır.

Dünya sistemleri analizi ile sosyal bilimlerin yapısal epistemolojik zafiyetlerine dikkat çekilmekte, Avrupamerkezcilik ve onun çeşitli alanlardaki tezahürlerinin bilgi yapılarını nasıl koşullandığı gösterilmektedir. Fakat burada önem taşıyan husus salt sorun ve eleştirilerin kendileri değil, daha da ötede analizin bizzat varoluşunun sosyal bilimlerin bu yapısal sorunlarına bağlı olmasıdır. Daha açıkçası, tarihsel sosyal bilimler, belirtilen epistemolojik sorunlar ile yapılandırılmamış olsaydı eğer bir dünya sistemleri analizine de gerek kalmayacaktı. Nitekim analizin -eleştirel bir değerlendirme bağlamında- epistemolojik özdüşünümelliğine yer verilmesi, farklı bir söyleyişle, analizin eleştiri aynasının kendisine tutulması da söz konusu epistemolojik sorunların, analizin kendisi için geçerlilik taşıyıp taşımadığını ortaya çıkarabilmek kaygısından kaynaklanmaktadır.

Dünya sistemleri analizi açısından bakıldığında, sosyal bilimler, başta içinde yaşanılan tarihsel sistem olan modern dünya sistemi konusu gelmek üzere insani-sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilmenin bir imkânı değil tersine engeli konumundadır. Sosyal bilimler, gerçekliği kavramanın önünde epistemolojik bir engel ise acaba dünya sistemleri analizinin kendisi, insani-sosyal durumu gerçekliğe en uygun biçimde bilebilmek için ortaya hangi alternatifleri getirmektedir? Dördüncü bölüm özetle, bu sorunun cevabını ortaya koyacak bir bölüm olarak tasarlanmıştır.

Özü itibarıyla bu çalışma, bir yanıyla dünya sistemleri analizinin mevcut bilgi yapıları anlayışına epistemolojik eleştirilerini belirginleştiren bir yanıyla da sorunlara karşı epistemolojik önerileri bütünleşik bir referans çerçevesi içinde teorize eden bir çalışma olmaktadır. Dünya sistemleri analizinin, insani-sosyal gerçekliği analiz etmeye yönelmiş bulunan tarihsel sosyal bilimsel yapıya karşı eleştirileri ve mukabil alternatif önerileri ortaya açıklıkla konulabildiği ölçüde analiz, çoklu ve zengin bir epistemolojik değerlendirmeden geçirilmiş demektir. Bu

değerlendirmeyi yapabilme çabası boşa çıkarılmadığı takdirde çalışma da yazılış amacına kavuşmuş olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EPISTEMOLOJİYE İLİŞKİN TEMEL BELİRLEMELER VE EPISTEMOLOJİK AÇIDAN BİLGİ YAPILARI

1.1. Temel Epistemolojik Belirlemeler

Temel epistemolojik belirlemeler genel anlamda bilgi/episteme ile ilişkili olan belirlemelerdir. Epistemoloji ile bilginin kendisi üzerine düşünmek, bilgi ile ilgili sorunları ele almak, bir bilginin nasıl olup da doğru, meşru, geçerli kılındığına bakmak, nelerin bilgiye kaynaklık ettiğini görmek ve bilginin sınırları üzerinde durmak esastır.

1.1.1. Kavramsal Açıdan Epistemoloji

‘Epistemoloji’ sözcüğü gramatik açıdan bir isimdir. Bir isim olarak epistemoloji ‘bilgi’ anlamına gelen Yunanca ‘episteme’ ile ‘bilim’, ‘açıklama’, ‘akıl’, ‘neden’ ‘yasa’, ‘tanrısal akıl’, ‘söz’, ‘söylem’ gibi anlamları içeren ‘logos’ sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. ‘Epistemolojik’ sıfatının ve epistemoloji isminin kendisinden türetildiği Yunanca köken sözcük *epistemenin* karşılıkları detaylandırıldığında şunlar da söylenebilir: Kanı, kanaat, zan gibi bilgiler anlamına gelen *doxa*’ya karşıt olarak hakikî ve bilimsel bilgi; organize edilmiş bilgi külliyyatı; bilim; pratik ‘*tekhne*’ bilgisine karşı teorik bilgi.¹ Ayrıca, bilgi teorisi için İngilizcede kullanılan sözcüklerden birinin de ‘*epistemology*’ sözcüğü olduğu belirtilmelidir.

Yunanca bilgi, bilme, tanıma gibi anlamlara gelen bir sözcük de ‘*gnosis*’tir. Sözcüğün ‘bilmeye çalışma’, ‘yargı’ veya ‘hüküm vermeye yönelik bir araştırma’ gibi anlamları da söz konusudur. ‘Gnosis’, duygu algısını, belleği, deneyimi, bilimsel bilgi anlamında epistemeyi kendi içine almakta iken Ortaçağ Avrupa’sındaki Papalık hâkimiyetinden sonra anlam değiştirmeye başlamış ve ‘Hristiyan öğretisi’ yerine eşanlamlı sözcük olarak ‘*hakiki gnosis*’ ifadesi kullanıla gelmiştir. Kavram giderek teknikleşmiş ve ‘*kendilerine kutsal-tanrısal ruh üfürülenler*’ anlamlarını vermeye

¹ E. Peters Francis, **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, (Çev. ve Haz. Hakkı Hünler), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 107–108, 209; Ahmet Cevizci, **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 364; F. William Lawhead, **The Philosophical Journey An Interactive Approach**, McGraw-Hill Companies, Inc., New York (USA), 2003, s. 47; Hans-Georg Gadamer, “İnsan ve Dil”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 65, 67; Doğan Özlem, **Bilim Felsefesi (ders notları)**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2003, s. 37.

başlamıştır. Sonuçta gnosis kurtuluş temin eden yüksek ve gizli bilgi olurken, episteme; bilim, bilimsel bilgi, teorik bilgi gibi anlamlarını korumuştur.² Farklı bir söyleyişle, 'gnosis' mistisizmle karışık biçimde arifane bilgi ve din bilgisi iken episteme bilimsel bilgi olmaktadır. Ayrıca 'teknoloji' sözcüğüne kaynaklık teşkil eden yine Yunanca '*tekhne*' ibaresinin de bilgiyle ilgili zanaat, beceri, pratik bilgi, uygulama bilimi gibi anlamları söz konusudur.

Epistemolojinin *bilgi hakkında bilgi* anlamına geldiğini ve 'bilgi nedir?' sorusunu temele alarak, bilginin doğası, faaliyet alanı, ön varsayımları, temeli ve güvenilirliği ile 'daha iyi nasıl bilinebileceği' konusuyla meşgul olduğunu belirtmek mümkündür. Epistemoloji adının ve ondan türeyen epistemolojik sıfatının açıklanmasında kendisine gidilen '*bilgi*' kavramının anlamı burada öznenin (sujenin), üzerine odaklanılan nesneye (objeye) ilişkin kavrayış faaliyeti olmakta ve epistemoloji de işte bu bilginin kaynağı, sınırları, çeşitleri ve haklı kılınmasına ilişkin sorunları konu edinen felsefe dalı sayılmaktadır.³ Epistemolojiyle ilk başta bilginin/epistemenin ne olduğu araştırılmaktadır. Hans-Georg Gadamer (1900–2002)'e göre, "Hakiki araştırmacıyı motive eden şey, bilgi arzusudur, başka bir şey değil."⁴ Her bilgi, bilen öznenin herhangi bir epistemolojik nesne ilgisine dayanmaktadır. Bilen öznenin bir epistemolojik nesneyi kavraması, yorumlaması, bilinç katına çıkarması ile ortaya bilgi fenomeni (görüngüsü) çıkmaktadır.

Epistemolojinin işlevi, *anlamanın* eğer herhangi bir ölçütü olabilir ise bunun için gereken şartları betimlemek olmaktadır.⁵ Epistemoloji adından türetilen 'epistemolojik' sıfatı da bilgiye ilişkin; bilgi teorisi; varlığın bilinme tarzı; dış dünyanın bilgisi, algısı gibi sonuçta doğrudan epistemoloji ile ilgili anlamlara göndermede bulunmaktadır. Bu bağlamda bilgiye konu olan her tür nesneye de epistemolojik nesne adı verilmektedir.⁶ Epistemolojik nesnelerin, kuşkuculuk akımına nispetle ikna

² Francis, a.g.e., ss. 133–134, 366; Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990, ss. 103–105.

³ Hüsamettin Arslan, **Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1992, s. 5; Richard Rorty, **Felsefe ve Doğanın Aynası**, (Çev. Funda Günsoy Kaya), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 145; A. Kadir Çüçen, **Bilgi Felsefesi**, Asa Kitabevi, Bursa, 2001, s. 29.

⁴ Gadamer, "Hermeneutik Problemin Evrenselliği", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 67.

⁵ Peter Winch, **Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe**, (Çev. Ömer Demir), Vadi Yayınları, Ankara, 1994, s. 27.

⁶ Cevizci, a.g.e., s. 365.

edici ve meşru bir biçimde açıklanıp açıklanamayacağı ve mümkün olduğu takdirde bu açıklamanın nasıl gerçekleştirileceği temel sorunlar içinde yer almaktadır.

Bilen özne kimliğiyle insanın, nesne ilgisinden bilgi fenomeni doğmakta ve en kısa ifadeyle öğrenilen şey bilgi olmaktadır. Bilinçte bulunup da değerlendirilen her öge bilgi adını almaktadır. Dolayısıyla bilgiyle ve onun içinde de bilimsel bilgiyle; giderek de sosyal bilimsel bilgiyle ilgili sorunlar epistemolojinin konusunu oluşturmaktadır. Doğal bir varlık, bir toplum, bir kurum, bir metin, sanatsal ürün, zihinsel problem, istatistiksel veri, mistik-sezgisel deneyimler, akademik bir yaklaşım; örneğin '*dünya sistemleri analizi*' benzeri varolan her öge *epistemolojik nesne* olabilmektedir. Bu nedenle dünyayı bilme ve anlama faaliyetlerinin bilgi yönüyle nasıl gerçekleştirilebileceğine; dünyadan çıkarsanan verilerin belirli bir teorik çerçeve ya da "*organize edilmiş bilgi külliyatı*" açısından nasıl kavramsallaştırılıp ortaya konulabileceğine ilişkin yaklaşımların tamamı da epistemolojik analizlerin kapsamı içerisinde yer almaktadır.

Epistemolojik analizler; temelinde bilgi yapıları ile bilmenin anlamını kavrama arayışının yer aldığı sorunlara dayanarak gerçekleştirilmektedir. Epistemolojik sorunlara, mitoloji, felsefe, din, sanat ve bilimler gibi farklı bilgi yapıları açısından hem kendi içlerinde ve hem de diğer bilgi yapılarına kıyasla tarihsel süreçte farklı cevaplar verilmiştir. Bu farklı cevaplar sonuçta farklı akım, öncül (premise) ve ayrımlarıyla değişik epistemolojik anlayışların oluşmasına yol açmıştır. Esasında hangi bilme biçimlerinin varolduğuna ilişkin epistemolojik sorunlar ve analizler modern bilimlerin ve onların içinde sosyal bilimlerin ortaya çıkmasından çok daha önce düşünce alanına girmeye başlamıştır. Bir epistemolojik nesneye hangi açılardan bakıldığında gerçeğe en uygun yaklaşımın takip edilmiş sayılacağı, mutlak bilginin bulunup bulunmadığı ve doğru bilmenin nasıl temellendirildiği gibi konuların ele alınması da böylece mümkün olmuştur.

Epistemoloji yoluyla, kısacası, '*nesnel bir bilgi var mıdır yoksa bütün bilgiler ve dolayısıyla doğrular rölatif midir, varsa eğer doğrular ve yanlışlar nasıl bilinebilir*' gibi sorular sorulmakta ve onlara cevap aranmaktadır. Nitekim bu tür soruların sorulması ve onlara cevap aranması yolunda; farklı bir söyleyişle, bilme edimini derinliğiyle kavrama yolunda ortaya tarihsel gelişim süreci içerisinde birbirinden farklı epistemolojik tartışmalar, akımlar ve öncüller çıkmıştır. Bilgi yapılarının

yeniden inşasını gerekli kılan farklı epistemolojik anlayış ve tartışmaların oluşmasına örnek olarak, Antik Yunan için mitolojiden, (mitolojiyi bütünüyle dışlamamakla beraber) felsefi-bilimsel düşünceye geçiş ya da modernlik için dine dayalı bilgi anlayışından bilime dayalı bilgi anlayışına geçiş tartışmaları verilebilir. Bu bağlamda on yedinci yüzyılda başlayan Aydınlanma, Batı toplumlarında Rönesans ve Reformasyon hareketleriyle ivmelenen ve doğa bilimleri alanında gösterilen başarıların tüm bilgi yapıları için bir model olarak belirginleştiği bir çağ olmuştur. Modernlik öncesi çağların din ve felsefe ile bütünleşen epistemolojik öncüllerinin ötesinde yeni bir bilgi ve giderek '*yeni bilim*' yapısı Aydınlanma ile hissedilmiştir.

Farklı epistemolojilerin ve onlara ilişkin ayrımların yanı sıra epistemolojik öncüllerden de söz edilmelidir. Örneğin önde gelen dünya sistemleri analistlerinden Immanuel Wallerstein epistemolojiyi "Bildiğimiz şeyi nasıl bildiğimizi ve bilginin doğruluğunu nasıl geçerli kılabileceğimizi tartışan felsefi düşünce kolu" olarak tanımlamakta ve şöyle demektedir: "Evrenselcilik bir bilgi kuramıdır (epistemolojidir). Neyin bilinebilir ve nasıl bilinebilir olduğuna ilişkin bir inançlar dizisidir."⁷ Epistemoloji yönüyle daha çok pozitivistin, Avrupamerkezcilik (Eurocentricism) ile öne çıkarttığı bir nitelik olarak evrenselcilik burada empirizm yahut hermeneutik gibi bir ana akım olmaktan ziyade, bir akıl yürütmenin hareket noktasını oluşturan öncül anlamına gelmektedir. Epistemolojik öncüller, düşünsel dayanak işlevi gören kategoriler olarak, gerçekleştirilen bir analiz ile varılan sonuçların temellendirilmesi ya da sağlamalarının yapılması işlevini görmektedirler.

1.1.2. Tarihsel Açıdan Epistemolojik Dönüşümler

Genelde felsefe özelde felsefenin ve siyaset biliminin kesiştiği siyaset felsefesi-siyasal düşünceler tarihi bağlamında analiz edilen çeşitli siyaset ekollerinde ve filozofların çalışmalarında epistemolojik sorun ve analizleri, tarihin çok erken dönemlerinden itibaren gözlemek mümkündür. Nitekim epistemolojinin kavramsal açıdan Antik Yunan dönemine kadar götürülebiliyor olması da başlı başına bu

⁷ 1976 yılından itibaren Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde Binghamton'daki New York State Üniversitesi (SUNY) Fernand Braudel Ekonomiler, Tarihsel Sistemler ve Medeniyetler Araştırmaları Merkezi Yöneticiliği görevini yürüten Immanuel Wallerstein, 1976–1999 tarihleri arasında SUNY'de çalışmış, buradaki emekliliğini takiben sosyoloji profesörü olarak 2000 yılında Yale Üniversitesi'ne geçmiştir. Bkz; Immanuel Wallerstein, (2004), "Curriculum Vitae", <http://www.binghamton.edu/fbc/iwcv1004.pdf> (17.06.2006); Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi Bir Giriş**, (Çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 139; Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, (Çev. Necmiye Alpay), Metis Yayınları, İstanbul, 1992, s. 68.

tarihselliğin bir göstergesidir. Epistemolojik analiz konusuna metafizik, felsefe ve kendi iç ayrımlarıyla bilimler gibi farklı bilgi yapıları açısından yaklaşıldığında, meşru bilginin kaynağı, gerçekliğe ulaşma, dünyayı kavrayış biçimleri, diğer bilgi türlerine bakış tarzları gibi epistemolojik düzlemdeki sorunlar açısından temelde modernlik öncesi ve modernlik olmak üzere ikili bir dönemselleştirme yapılabilir. ‘Tanrı-merkezli’ (theo-centric) evren anlayışının (kozmoji öğretisinin) hüküm sürdüğü modernlik öncesi epistemolojik kavrayışlar ile ‘insan-merkezli’ (anthropo-centric) evren anlayışının hüküm sürdüğü modernlik sonrası epistemolojik kavrayışlar arasında ciddi bir farklılaşma vardır. Her şeyden önce, diğer bilgi yapılarından gittikçe kopan ve sekülerleşen bir bilim anlayışının ortaya çıkarak başat formu temsil etmeye başlaması belirgin biçimde ancak modernlikle söz konusu olmuştur.

Epistemolojik kırılmaların meydana geldiği dönem takriben on altıncı yüzyıl ile başlayan ve esasında on yedinci yüzyıla ivmelenen modern dönemdir. Bu tarih dilimi aynı zamanda Avrupa merkezli *kapitalist dünya ekonomisinin*, diğer adıyla *modern dünya sisteminin* doğuşuna tanıklık eden çağdır. Nitekim modernlik burada; epistemolojik açıdan bilimle; ekonomik açıdan feodalizmin yerine kapitalizmle; siyasal açıdan sekülerleşme kaynağı arayışlarıyla karakterize edilen ve *ilerleme* vurgusuyla belirginleşen bir ‘yeni’ dönemi işaretlemektedir. Epistemolojik dönüşümleri belirtme açısından modern-kapitalist çağların içinde de ayrımlar yapılması gerekmektedir. Zira bir bilgi yapısı olarak sosyal bilimlerin; köklerinin uzandığı ve felsefeden ayrışma çabaları içinde geçen dönem olarak on altıncı yüzyıl-on dokuzuncu yüzyıl aralığı; kurumsallaşmaya başladığı dönem olarak on dokuzuncu yüzyıl–1945 aralığı; epistemolojik sorgulamalara uğradığı dönem olarak da 1945 sonrası önemli tarihsel geçiş zamanlarıdır. Sosyal bilimlerin ciddi düzeyde eleştirilere uğradığı ve *dünya sistemleri analizi* örneğinde olduğunca yeni perspektiflerle yüz yüze geldiği dönem tam da 1945 sonrasıdır. Bu ayrımlar sonuçta kültürel, siyasal, ekonomik ve uluslararası niteliklerdeki farklılaşmaların yanı sıra epistemolojik farklılaşmalar yönüyle de anlamlı ayrımlardır.

Epistemolojinin tarihsel açıdan açıklanması yolunda Eski Yunan’a; Antikçağa değin geriye gitmek ve modern öncüllerin kimi ön örneklerini orada bulmak mümkündür. Antikçağın düşünürleri bir yandan siyaset ve yönetime, diğer yandan doğaya, estetiğe ve ahlaka ilişkin görüşlerini ortaya koyarken epistemolojilerini açıklamaktan da geri kalmamışlardır. Bunda Sokrates (M.Ö. 469–399), Platon

(Plato, M.Ö. 427–347), Aristoteles (Aristotle, M.Ö.384–322) gibi düşünürlerin sadece düşünsel duruşlarının değil dönemlerinin bilgi anlayışının da etkisi bulunmaktadır. Zira Antikçağ ve takip eden Ortaçağ için parçacı ya da partiküler (tikel, öznel) değil bütünlük bir epistemolojik anlayış söz konusudur. Bu, şu demektir: En temelde felsefe ile bilimler ayrılmamıştır, bütünlük bir karakterdedir. Ayrıca bir bilgi yapısı olarak metafizik veya dinsel bilgi de -kendilerinden kaçınıldığı durumlarda dahi- onlarla iç içedir. Benzeri biçimde daha sonraları *beşeri bilimler*in [Üzerinde tam bir isim ittifakına gidilemeyen ve *kültür bilimleri*, *insan bilimleri*, *hümaniter bilimler* ya da (*geisteswissenschaften*)⁸ diye de adlandırılan bilimler] inceleme alanına girecek olan bilgi de bütünlük tarzda ele alınmaktadır. Tüm bilgi yapılarının temel birliğine ve birinin diğerini dışta bırakmadığı anlayışına dayanan bütünlük epistemoloji yaklaşımı nedeniyle ki örneğin Platon'un aynı anda hem toplum teorisi, hem siyaset teorisi ve hem de bilgi teorisi anlamında epistemoloji geliştirmesi ve bunları bütünlük bir tarzda ortaya koyması olağandışı bir durum sayılmamaktadır.

Antikçağın temsilcilerinden *Sofistlere* epistemolojik açıdan bakıldığında *bilginin ölçüsü insandır* ve her insanın duyuları farklı bulunduğundan bilgi de farklıdır, rölatifdir. Bu yaklaşım, epistemolojik akımlardan kuşkuculuk (*scepticism*) ve rölativizme (*görecilik*, *relativism*) yol açmıştır. Sofistlere göre *gerçeklik* önemli değildir. Önemli olan savunulan düşünceleri *retorik* ile kabul ettirebilmektir. Protagoras (M.Ö. 490–420)'ın '*insanın her şeyin ölçüsü olduğu*' yönündeki mutlak bilgiyi yadsıyan yaklaşımı bu bağlama yerleşen bir perspektiftir.⁹ Sofistlerin sonuçta modern dönemlerin rölativist, empirist ve kuşkucu epistemolojilerini hazırlayıcı roller üstlendikleri söylenebilir.

Sistematik felsefenin öncüsü olan Sokrates bilginin doğuştan geldiği tezini savunmuştur. Temel bilgiler, mantıksal prensipler, matematiksel ilkeler ve benzeri genel kavramlar (tümeller) zihinde doğuştan vardır. Sofistlere karşı uyarılarda bulunan ve sadece gerçekleri dile getirdiğini söyleyen Sokrates, "Bir şey biliyorsam o da hiçbir şey bilmediğimi bilmektir" diyerek akli öncelemiş ve rasyonalist

⁸ Parantez içinde Almanca 'geisteswissenschaften' kavramına da yer verilmiştir. Alman geleneğinde, odağına insan, tarih ve toplumu alan disiplinlere topluca geisteswissenschaften denilmektedir. Burada epistemolojik açıdan önem taşıyan husus şudur: Bu disiplinler, doğa bilimleri gibi olamazlar. Bu nedenle de başka yöntemleri kullanmalıdırlar. Bkz; Martin Heidegger, "Anlama ve Yorum", *İnsan Bilimlerine Prolegomena...* s. 307; David Couzens Hoy, "Heidegger ve Hermeneutiğe Dönüş", *İnsan Bilimlerine Prolegomena...* s. 252.

⁹ Lawhead, a.g.e., s. 47; Carol Poster, "Protagoras (c. 490- c.420 BCE)", *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/p/protagor.htm> (10.07.2006).

epistemolojiye kaynaklık teşkil eden bir tutum sergilemiştir. Sokrates'in öğrencisi Platon, duyu bilgisinin, teorik bilgi olarak epistemeye nispetle önemsizliğini dillendirmiştir.¹⁰ Platon'a göre kalıcı, değişmez bir bilgi vardır. Bu bilginin gerçek evreni; duyu organları yahut deneyim yoluyla erişilemeyecek olmakla beraber akledilerek; düşünülerek kavranabilir. Bu evren, içinde yaşanan dünyanın dışındaki diğer dünya olan *idealar âlemidir*. Platon, çıkarsamaları ile bir yandan idealist epistemolojinin öncülüğünü yaparken diğer yandan *ideaların* akıl yoluyla öğrenilebileceğini söyleyerek; akli önemseyerek Sokrates'in yolunda, rasyonalist epistemolojinin hazırlayıcılığını gerçekleştirmiştir.

Epistemolojik açıdan Platon'daki aşkın (*transcendent*) idealar, öğrencisi Aristoteles söz konusu olunca yerini içkin (*immanent*); "öte dünya" ile ilgili içerimleri bulunmayan, "bu dünya"ya dönük '*realist*' kabullere bırakmaktadır. Bu değişikliği bilme ediminin kendisine yöneldiği konudaki farklılaşma izlemektedir. *Bilgiyi bu dünyada ve insanın zihninde bulan* Aristoteles, nedenlerin bilgisini gerçek/bilimsel bilgi olarak görmekte ve bu bilgi yapısını da zorunlu biçimde doğru kabul etmektedir. Nedenlerin bilgisine karşın *kanı* (*doxa*) ise olumsal (zorunsuz, contingent) şeylere ilişkindir. Episteme, Aristoteles'te kanıtlayıcı, kıyasa dayalı bir bilgidir. Bu bilgi için Platon'un aksine empirik duyu bilgisi önkoşuldur.¹¹ Öte yandan bunların tümü de bir mantıksal-rasyonel bağlam içine yerleşmektedir.

Zenon (M.Ö. 336–264) tarafından kurulan ve önemli temsilcileri arasında Marcus Tullius Cicero (M.Ö. 106–43) Köle Epiktetos (M.S. 55–135) ve İmparator Marcus Aurelius (M.S. 121–180)'un yer aldığı *Stoacılık*'ta empirist bir epistemoloji benimsenmiştir. Yalnızca tikel nesnelerin varolduğunu öne süren Stoacılar, bu nesnelerin, insan ruhunda bir izlenime yol açtığını ve bilginin de işte bu izlenimin bilgisi olduğunu söyleyerek bilgiyi duyu algısına dayandırmışlar, empirist ve duyumcu bir temelden hareket etmişlerdir. Stoacılıkta, ruh, zihin Sokrates'in iddiasının aksine, başlangıçta *boş bir levha* (*tabula rasa*) gibidir. Bilgi, zihne, duyular

¹⁰ Hüseyin Öztürk, **Düşünce Ve Uygarlık Tarihi**, Ülke Yayınları, Ankara, 1987, ss. 84–85; Monique Canto-Sperber, "Platon, İ.Ö. 427–346", (Çev. İsmail Yerguz), **Siyaset Felsefesi Sözlüğü**, (Yay. Haz. Philippe Raynaud, Stephane Rials), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 672–673; David West, **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş Rousseau, Kant ve Hegel'den Foucault ve Derrida'ya**, (Çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005, s. 295.

¹¹ Öztürk, a.g.e., s. 87; Francis, a.g.e., s. 109; Allan Silverman, "Plato's Middle Period Metaphysics And Epistemology", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/plato-metaphysics/> (12.07.2006); Joe Sachs, (2003), "Aristotle (384-322 BCE.): Metaphysics", **The Internet Encyclopedia of Philosophy**, <http://www.iep.utm.edu/a/aris-met.htm>; (12.07.2006); Aristotle, "The Categories", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext00/arist10.txt> (12.07.2006).

ve algı aracılığıyla girer.¹² Stoacılıkta empirizm ile bağdaşmayan bir rasyonalizm savunusu olduğu ve bu bağlamda zihinde, deneyimden önce gelen genel düşüncelerin bulunduğu savunulduğu da söylenmelidir.

Erken Ortaçağın önemli düşünürlerinden ve Hristiyan azizlerinden Augustinus (354–430) bir yandan Platon'un idealist epistemolojisiyle din bilgisine dayalı Hristiyanlık arasında koşutluklar kurmaya çalışırken, diğer yandan kuşkucu epistemolojiyle mücadele etmiştir. Geç Ortaçağın önemli düşünürlerinden ve yine bir Hristiyan azizi olan Thomas (1225–1275) ise '*skolastik felsefe*' doğrultusunda Platon'a kıyasla daha realist bir epistemolojinin ve bu dünyaya dönük ilgilerin sahibi bulunan Aristoteles'in görüşlerinden Hristiyanlık için yararlanmaya çalışmıştır.¹³ Bilimsel düşüncenin Ortaçağdaki öncülerinden Roger Bacon (1214–1293), akıl ile vahiy ya da felsefe ile ilahiyat arasında Augustinus ve Thomas gibi düşünür ve ilahiyatçıların yaptığıncı sentezler kurmaya çalışmıştır.¹⁴ R. Bacon, yanı sıra bilginin tanrısal aydınlatmayı da içeren empirik temelini önemsemiş, bilimsel bilginin uygulamalarla ortaya çıkan sonuçlarına vurgu yapmış, kesinliğe matematik aracılığıyla ulaşılabilirliğini düşünmüştür.

On altıncı ve takip eden on yedinci yüzyıl ile birlikte gerçekleşen '*bilimsel devrimler*'in eşliğinde epistemolojik açıdan yeni bir sayfa açılmıştır. Burada, Nicolaus Kopernikus (1473–1543), Francis Bacon (1561–1626), Galileo Galilei (1564–1642), Thomas Hobbes (1588–1679), Rene Descartes (1596–1650), John Locke (1632–1704) ve Isaac Newton (1642–1727) gibi çoklukla 'doğa filozofu' olan öncüler, belirleyici rol oynamışlardır. Epistemoloji özellikle Newton'un '*dünya sistemi*' anlayışının dönüştürücü gücünün etkisiyle de ivmelenerek tedricen bilimselleşmiştir. Esasen, bilimlerin ortaya çıkışı felsefeyi bir meşruiyet bunalımıyla karşı karşıya getirmiş, bu sorunlu hal de felsefenin, bilgi yapılarının bilimselliğini inceleyen bir disiplin kimliğiyle giderek epistemoloji üzerine merkezileşmesine yol açmıştır.

Liberalizmin hazırlayıcıları arasında yer alan Locke'un, pozitivizmin temellerini oluşturacak biçimde bilgi sorununu, '*bilimsel bilgi dışı*' bilgi yapılarından

¹² Cevizci, a.g.e., s. 983; Dirk Baltzly, (2004), "Stoicism, **Stanford Encyclopedia Of Philosophy**", <http://plato.stanford.edu/entries/stoicism/> (19.12.2006).

¹³ Öztürk, a.g.e., s. 102; Michel Bastit, "Aquino Tommaso, 1224-1274", (Çev. Necmettin Kâmil Sevil), **Siyaset Felsefesi Sözlüğü**... s. 88.

¹⁴ Stephen Meier-Oeser, (2003), "Medieval Semiotics", **Stanford Encyclopedia Of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/semiotics-medieval/#4.2> (13.12.2006).

bağımsız biçimde ele alması, Hobbes'u izlemek suretiyle -Descartes'ın tersine-rasyonel değil empirik temellendirmelere önem vermesi; bilimselleşme sürecinin simgesel geçişlerinden birini oluşturmuştur.¹⁵ Bilimselleşmeye yüz tutan felsefenin ağırlık merkezi epistemolojiye doğru kaymaya başlamıştır. Geline yerde felsefe artık, 'en yüksek disiplin' olarak değil, 'temel teşkil eden disiplin' anlamında 'asli' (primary) disiplindir. Immanuel Kant (1724–1804), yazılarıyla felsefe sahnesinde görüldükten sonra, düşünürler, 'bilgimiz nasıl mümkündür?' sorusuna cevap arayan kişiler olarak konumlanmışlardır.¹⁶ Kısacası, epistemolojinin bilimselleşmesi, felsefenin metafizik boyutlarından sıyrılarak topyekûn bilimselleşmesi süreciyle bütünleşmiş ve bu gelişim 'bilimsel devrimler' ile mümkün olmuştur. Dini bilgi ve spekülâtif felsefe, bilimsel bilgi karşısında giderek savunulamaz bilgi yapıları konumuna geçmeye başlamış, sağduyusal hikmetin yerine bilimsel rasyonalizm ikame edilmiştir. Meşru, geçerli, gerçekliğe ulaşmayı mümkün kılacak biricik doğru bilgi kaynağı olarak sadece ve sadece *bilimsel bilgi* yani *bilim* kalmıştır.

Galileo'nun evreni/uzayı geometrikleştirdiği bir süreçte akıl, Hobbes'un özlü sözüyle "hesaplamak, toplama ve çıkarma yapmak"¹⁷ olarak; araçsal hesaplama düzleminde anlaşılmağa başlanmıştır. Bir yandan akıl, 'logos'taki tanrısal içerimlerinden koparak sekülerleşirken, diğer yandan bilim ile doğa bilimleri arasında özdeşlik bulunduğu düşünölmeye başlanmıştır. Bilim denilen bilgi yapısını sadece doğa bilimleri temsil etmiştir. Geriye kalan bilgi yapıları ancak doğa bilimlerine benzeyebildikleri; doğa bilimlerinin; sağduyusal hikmetten, spekülâtif felsefeden, dinden ayrılan; rasyonel işlemlere ve empirik kanıtlamalara dayalı, 'evrensel kesin bilgi' nosyon ve yöntemlerini benimsedikleri ölçüde yetkin görölmüşlerdir. On altıncı yüzyıl ve sonrası, modern dünya sisteminin bir '*Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisi*' olarak ortaya çıkmaya başlamasıyla yükselişe geçen kapitalist/burjuva sınıfların, dinsel egemenliğe karşı, bilimsel bilgi ile meşrulaştırılmış seküler temelli egemenlikleri tercih ettiğı bir dönem olmuştur. Özetle, epistemolojik anlamda

¹⁵ Şakir Kocabaş, **Fizik Ve Gerçeklik Bilim Felsefesine Kavramsal Bir Yaklaşım**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 56.

¹⁶ Rorty, **Felsefe ve Doğanın Aynası...** s. 140; Özlem, **Felsefe Yazıları**, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1993, ss. 88, 176; Özlem, **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 9.

¹⁷ Richard Harvey Brown, "Retorik Akıl Olarak Akıl, Epistemoloji, Söylem ve Pratik Arasındaki İlişkiler Üzerine", **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 221; Thomas Hobbes, "The Leviathan", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext02/ltvthn10.txt> (01.09.2006); Alexandre Koyre, **Yeniçağ Biliminin Doğuşu**, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989, s. 46.

bilimselleşme çabaları ile modernleşme-kapitalistleşme çabaları biri diğerinden beslenerek ve birbirleriyle bütünleşerek gelişmiştir.

On altıncı yüzyıl ve sonrasının düşünürleri farklı epistemolojik akımların savunuculuğunu yapmışlardır ama bunu gerçekleştirirken dinden bir meşruiyet temeli aramama noktasında, gerçekliğe sonuçta seküler bilgi/episteme kaynaklarıyla ulaşılabilceği noktasında birleşmişlerdir. Somutta Papalık/Hristiyanlık, egemenlik açısından, soyutta din bilgisi; meşru, temellendirilmiş, gerçekliğe ilişkin söyledikleriyle saygın bir bilgi yapısı olma niteliği açısından zayıflamaya yüz tutmuştur. Felsefe ise '*olması gereken*'e, '*iyi*'ye, '*amaçlara*', '*değerlere*' vurgu yaptığı; metafizikle dolayımlandığı ölçüde ilahiyat alanına yakın addedilmiştir. Tıpkı onun gibi meşru bir bilgi kaynağı olma niteliğinde aşınmalarla karşılaşmıştır. Modernlik öncesi bütünleşik epistemoloji anlayışı artık belirgin biçimde geride kalmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu tarihsel dönemden itibaren epistemolojik perspektifleri temel akımlar bağlamında değerlendirmek, onların gerek kendi içlerinde gerekse birbirlerine nispetle beliren ayrımlarına değinmek ve öne çıkan öncüllerinin altını çizmek daha yerinde bir tutum olmaktadır.

1.1.3. Farklı Akım, Öncül Ve Ayrımlar Açısından Epistemoloji

İdealizm, kuşkuculuk, realizm, rasyonalizm, empirizm özellikle empirizmin yeniden yorumlanmasıyla belirginleşen pozitivizm gibi yer yer ideoloji ve yöntem boyutları da bulunan ve farklı perspektifleri oluşturan epistemolojik akımlardan söz edilebilir. Bu akımlara göre tarihsel açıdan daha yeni bir konumda yer alıp pozitivizm karşıtlığıyla belirginleşen ve yukarıdaki akımlar örneğindeki gibi epistemoloji dışı boyutlar da taşıyan yaklaşımlar olarsa hermeneutik, eleştirel teori (Frankfurt Okulu), rölativizm, yapısalcılık-postyapısalcılık ile postmodern akımlar belirtilebilir.

Esasta, pozitivizmin inşasından önce ortaya çıkan diğer epistemolojilerden örneğin mutlak-kesin bilgiyi reddedişi yönüyle kuşkuculuğun ya da birincil kaynak niteliğiyle aklı önemsemesiyle rasyonalizmin de pozitivizmle çakışmadıkları açıktır. Bununla birlikte diğer epistemolojilerde pozitivizmi aşma yönünde spesifik bir arayış söz konusu olmadığı gibi çoklukla tarihsel yönden daha geride kalmaktadırlar. Hem doğurduğu kuvvetli etkiler nedeniyle, hem *kapitalist dünya ekonomisinin*

biçimlenmesindeki payı itibarıyla ve hem de *dünya sistemleri analizi* yönüyle daha ön planda olduğu için pozitivist ve anti-pozitivist epistemolojiler ayrıca önemlidirler.

1.1.3.1. İdealizm

İdealizm (*idealism*), gerçekliğin, zihin ve deneyimden bağımsız biçimde varolmadığını veya zihin ve deneyimden bağımsız biçimde gerçekten varolanın salt Tanrı olduğunu öne süren görüştür. Söz konusu anlamı içinde idealizm, realist (gerçekçi) epistemoloji kadar onun maddeci (materyalist) değişkesine de karşıttır. Maddi dünyanın varoluşuyla ilgili kuşkularından ve *idealar alemi* (öte dünya)-*gölgeler alemi* (bu dünya) ayrımından dolayı, Platon idealistlerin en büyüğü olarak değerlendirilmiştir. Platon, epistemolojisi itibarıyla duyu bilgilerini (doxa'yı) ikincilleştiren, maddeciliği ve kuşkuculuğu çürütmeye çalışan bir düşünürdür. Epistemolojik idealizmin daha sonraki savunucularından George Berkeley (1685–1753)¹⁸ ile birlikte zihnin sadece kendi idelerini; düşüncelerini; imgelerini bilebileceği, insanın bilgisine sahip bulunmadığı bir varoluşu savunamayacağı görüşleri de idealist epistemoloji ile dillendirilir olmuştur.

İdealizm, bilen özneyi bağımsız bir varlık olarak görürken objenin yahut epistemolojik nesnenin varlığını sujeye bağlamaktadır. Yeniçağda Descartes, varlık olarak tanrı anlayışını *bilince* ait gördüğü için idealist, dış alemi kabul ettiği için realisttir. İdealizmin çeşitli şekilleri vardır: Bu çerçevede mutlak idealizm (*absolute idealism*) ile bir zihin ya da tin (*geist*) olarak '*mutlakın*', evrendeki temel ve en yüksek gerçeklik olduğu görüşü savunulmaktadır. Burada Friedrich Schelling (1775–1854), Johann Fichte (1762–1814), G. W. Friedrich Hegel (1770–1831) gibi Alman düşünürler önemli isimler olarak öne çıkmaktadırlar.¹⁹ Alman düşünürlerin idealist epistemolojiye bir "Alman idealizmi"nden bahsedilmesini mümkün kılacak düzeyde katkı sağladıkları söylenmelidir.

İdealizm türlerinden biri aşkın (*transcendent*) idealizmdir. Bu anlamda fenomenlerin gerçek varlıklar olarak değil zihindeki temsiller olarak görülmesi gerektiği savunulmaktadır. Zaman ve mekân (uzay, space) deneyimi mümkün kılan koşullar; sezgi formları olarak değerlendirilmektedir. Bilginin zihnin kalıplarına

¹⁸ Lawhead, a.g.e., s. 57; Cevizci, a.g.e., ss. 148, 149, 365, 531; G.E. Moore, (1903) "The Refutation of Idealism", <http://www.ditext.com/moore/refute.html> (31.07.2006).

¹⁹ West, a.g.e., s. 195; Bolay, a.g.e., ss. 109-110.

girmeden; onun kategorileriyle değerlendirilmeden meydana gelmediğini söyleyen bu yaklaşım filozof Kant tarafından savunulmuştur. Kendi alanında bir '*Kopernikus devrimi*' gerçekleştiren Kant, ayrıca bilime karşılık gelen olgusal (*fenomenal*) ve etiğe karşılık gelen ideal (*nomenal*) gerçeklik düzeyleri olmak üzere iki ayrı gerçeklik kategorisi öngörmüştür. 'İnşacılık' (*constructivism*) ya da 'transendental epistemolojik idealizm' adıyla anılan epistemolojisiyle 'saf akıl'ın sağladığı, mutlak kesinliğin sınırlarını yeniden belirlemeyi amaçlayan Kant'a göre bilimin verdiği yalnızca fenomenlerle ilgili hakikattir.²⁰ Duyu-deneyiminden gelen içeriği mutlak esas almaması bakımından konvansiyonalist (uzlaşımçı) yaklaşımın da idealizmle çakışan yönlerinin bulunduğu söylenmelidir.

1.1.3.2. Kuşkuculuk

Kuşkuculuk (*şüphencilik Skepticism*,) epistemolojik açıdan bilginin imkânsızlığını, hiçbir şeyin haklılandırılmayacağını ve temellendirilemeyeceğini savunan öğretilerdir. Epistemolojik kuşkuculuk ile bilen özne olarak insanın bilgiye sahip olamayacağı iddia edilmektedir. *Hüküm, doğruluk, geçerlilik, meşruiyet* askıya alınmakta, epistemolojik olarak bir karar verilemeyeceği dillendirilmektedir.

Kuşkuculuğun antik temsilcileri Pyrron (Pyrrho) (M.Ö. 360–270) ve Timon (M.Ö. 325–235)'dur. Kuşkuculukta her şey insanların kabullerine dayanır. Her hüküm ve her *hüküm çelişği* için aynı geçerlilik gücünde sebepler olabilir. Duyu, algı ve tasavvurlar, nesnelerin değişmesi karşısında ne doğru ne yanlıştır ve onlara güvenilemez. Nesnel bir gerçekliğin bulunmadığına inanan Sofistler, epistemolojik kuşkuculuğun önemli temsilcilerindendirler. Stoacı düşünürlerden Cicero da kuşkucu epistemolojiyi benimseyen düşünürlerdendir. Kuşkuculukla irtibatlı diğer düşünürler ise Descartes ile David Hume (1711–1776)'dur.²¹

Kuşkuculukla bilginin duyularla sağlandığı duyuların ise insandan insana değişebildiği ve dolayısıyla yanıltıcı olduğu savunulmaktadır. *Akıl* tereddütten asla kurtulamayacağı için gerçeklik bilinemez. Pozitif doğa bilimlerinin Rönesans'tan

²⁰ Edward A Tiryakian, "Emile Durkheim", (Çev. Ceylan Tokluoğlu), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990, s. 219; Arslan, **Epistemik Cemaat**... ss. 34–35; Lawhead, a.g.e., ss. 27, 57; Cevizci, a.g.e., ss. 639–640; West, a.g.e., s. 199.

²¹ Cevizci, a.g.e., ss. 639–640; Peter Burke, **Bilginin Toplumsal Tarihi**, (Çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 199; Peter Klein, (2005), "Skepticism", **Stanford Encyclopedia Of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/skepticism/> (31.07.2006).

sonra gösterdiği hızlı gelişme ve Aydınlanma karşısında mutlak kuşkuculuğun epistemolojik iddiaları hayli zayıflamıştır. Kuşkuculuk bir açıdan diğer epistemolojilerin birbirlerine kıyaslanmaları için bir mihenk taşı işlevi görmektedir. Örneğin rasyonalist epistemoloji açısından empirizm *kuşkuyla* karşılaşılır ve *önsel* (*deneyimden önce, a priori*) bilgi öncelenirken, empirik epistemoloji açısından deneyimden-bağımsız bilgi, doğruluk yönüyle kuşkuyla karşılaşmakta ve *deneyimsel* (*a posteriori*) bilgi odağa alınmaktadır.

1.1.3.3. Realizm

Realizm (gerçekçilik), idealizm ve metafizikle zıtlaşan bir epistemolojidir. İdealizmde obje bağımlı, suje bağımsız değişken iken realizmde tersine obje bağımsız, suje bağımlı değişken konumundadır. Mantıksal bir öğreti niteliğiyle kavram realizmi ilk kez Sofistler'in öznelliliğini aşmak için bilginin gerçek nesnesinin tümeller olduğunu iddia eden Sokrates tarafından dile getirilmiştir. Platon ve Aristoteles gerçekten varolanın insan zihninden bağımsız, nesnel bir varoluşa sahip bulunduğunu iddia ederek, Sokrates'in yaklaşımını geliştirmişlerdir.²² Belirtilmelidir ki Platon, gerçekliğin hakiki evreni olarak *idealar alemi*ni gösterdiği ölçüde idealist, Sofistlerin rölativizmine ve öznelliğine karşı çıktığı ölçüde realist bir düşünür olarak belirlemektedir.

Kant'ın, dış alemin, kendi olduğu tarzda değil, epistemolojik öznenin edindiği anlamda bilindiğini kabul eden yaklaşımı *eleştirel (kritik) realizm* adıyla adlandırılmaktadır. Ayrıca Karl Marx (1818–1883)'ın 'materyalizm'i de realizmin değişkelerinden biridir. *Analitik Okul* ya da *Yeni-Realizm* olarak bilinen akımın öncülerinden Bertrand Russel (1861–1970) ve Alfred N. Whithead (1861–1948), Descartes'in apaçıklığından ve kesinliğinden şüphe edilemeyecek gerçek bilgi olarak gördüğü matematiği mantıksal temele oturtmuşlardır. Böylece mantık, 'evrensel matematik' olarak kabul edilerek realist epistemolojinin merkezine çekilmiştir.²³ Bu epistemolojik akımda maddi nesneler, insanın dışında ve duyu-deneyiminden bağımsız olarak vardır. İnsan zihni ile maddi nesne arasındaki ilişkide, araya tasarımların girip girmemelerine bağlı olarak, dolaylı ya da doğrudan realizm söz konusu edilebilmektedir. Diğer yandan bilginin kaynağı olarak duyu-

²² Bolay, a.g.e., s. 226.

²³ Cevizci, a.g.e., ss. 877–878; İlhan Kutluer, *İki Denizin Birleştiği Yer*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1987, s. 56.

bilgisini ikincilleştirdiği ve akıllı merkezileştirdiği ölçüde realizmin rasyonalist epistemolojiyle örtüştüğü söylenmelidir.

1.1.3.4. Rasyonalizm

Rasyonalizm (akılcılık), genel olarak akıl ile kazanılan bilgiye duyulan güveni ifade eder. Akıl (*reason, intellect*), gerçeklik hakkındaki temel bilgilerin birincil kaynağıdır. Böylece doğaüstü ve duyusal-bilgi yerine doğal yoldan kazanılan bilgiye önem verilir. Yetkin örneği bilimsel bilgi olan bilgi yapısına yani bilime özelde de matematiğe, doğa bilimlerine ve doğa bilimlerinin yöntemlerine değer atfedilir.²⁴ Yalnızca akıl yürütmenin, gerçek dünya hakkında bilgi verebileceğini savunan bir görüş olan rasyonalizm ile metafiziğe, gizemciliğe (gnostizme), ve romantizme karşı çıkıldığı söylenmelidir. Rasyonalizmle, ayrıca *yaşamın aklın ilkelerine göre düzenlenmesi gerektiği* yolundaki görüşlerin de temellendirildiği belirtilmelidir.

Descartes'in, akılcı kuşku yöntemi; Hegel ve Marx tarafından yaygınlaştırılan diyalektik yöntem ve Auguste Comte (1798–1857)'un pozitif bilimlerin yöntemlerini (pozitif) felsefeye uygulamaktan oluşan pozitivist yöntemi rasyonalizmin tarihsel oluşumunda değinilmesi gereken örneklerdir. Ayrıca 'inanca yer vermek için akıllı ve/veya Newtoncu determinizmi sınırlandırma' projesi içinde epistemolojiyi ahlaka bağlayan ve 'Aydınlanma'yı 'kendi aklını kullanma cesareti' olarak çerçeveleyen Kant'ın hem rasyonalist hem empirist öğelere alan açtığı belirtilmelidir. O aklın kategorilerine büyük önem veriyor ve dış dünyaya ait algıların bu kategoriler ile 'programlandığını' düşünüyordu.²⁵ Kendini rasyonalist olarak gören Karl Popper (1902–1994) açısından bilimsel bilgi, değişen bir zeminde inşa edilmektedir. Yeni düşüncelerin, sezgi, din ya da başka bağlamlar içinden kaynaklanamayacağına ilişkin bir şey söylemek mümkün değildir. Kaldı ki 'teoriye' öncel 'gözlemler' de bulunmamaktadır. Bütün gözlemler 'teori-yüklüdür' (*theory-laden*) ve olgu yorumlarıdır. Önemli olan, kestirimleri (öndeyileri) deneysel sınamalara ve rasyonel eleştiriye açık tutabilmektir. Yalnızca akıldan türetilmiş zorunlu ve apaçık doğruların gerçek ve kesin oldukları bilinebilir. Başka her şey, Popper'cı anlamda

²⁴ Lawhead, a.g.e., s. 50; Cevizci, a.g.e., s. 34; Arslan, **Epistemik Cemaat...** s. XII; Edward Shils, "Gelenek", **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** s. 149; Özlem, **Felsefe Yazıları...** s. 87; Özlem, **Bilim Felsefesi...** s. 43.

²⁵ Tiryakian, a.g.e., s. 222; Cevizci, a.g.e., ss. 830, 873, 1063; Rorty, **Felsefe ve Doğanın Aynası...** s. 146; Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir?", **Liberal Düşünce**, Yıl: 10, Sayı: 38–39, Bahar-Yaz–2005, s. 225.

'yanlışlama'ya açık olup, kesinlikten yoksundur.²⁶ Son olarak, rasyonalizmin Batı (geniş ve kültürel anlamda Avrupa) medeniyetinin 'ötekiler' karşısındaki üstünlüğünü vurgulayan örtük (latent) *Avrupamerkezci* epistemolojik öncül ve değer yargılarını içerdiği de eklenmelidir.

1.1.3.5. Empirizm

Empirizm (deneyimcilik) deneysel bilimin on altıncı yüzyıldan itibaren kazandığı önem ve başarıların bir sonucu olarak savunulan ve tüm bilgilerin deneyime; duyu algısına dayandığını iddia eden görüştür. Buna göre, duyu-deneyimi (*sense-experience*) dünya hakkındaki bilginin biricik kaynağıdır. Bacon, Hobbes, Locke, Berkeley ve Hume gibi İngiliz düşünürleri empirizmin önde gelen isimleridir. Ayrıca, "Duyu algısı bütün bilimlerin temeli olmalıdır" ve "İnsan, doğa biliminin dolaysız nesnesidir" diyen Marx'ın da empirist (ve pozitivist) epistemolojiyi olumladığı söylenmelidir.²⁷ Empirist felsefe sonraki yüzyıllarda da bilginin temelini deneyime dayandıran, bilimi de benzer biçimde deney ve gözleme bağlayan bir epistemoloji olma niteliğini korumuştur.

Empirist açıdan rasyonalistlerin iddialarının aksine deneyimden bağımsız bilgi söz konusu olamaz. İnsan zihni, doğuşta '*boş bir levha*' gibidir. Salt kavramlar arasındaki mantıksal ilişkilerle ilgili bilgi dışında kalan bilgiler deneyimden bağımsız değildir ve bilgi doğuştan getirilmez.²⁸ Empirizme göre bilim sadece olgular arasındaki bağıntıları inceleyip, gözlemlenmiş düzenliliklere dayanarak öndeyi (*prediction*) getirir. Peşinde olunan; olgular ve onlar arasındaki ilişkilerdir. '*İyi*' gibi, '*olması gerekenler*' gibi ya da '*değerler*' gibi teleolojik (amaçsal, ereksel) öğeler bilimsel arayış ve yönelimlerin dışında yer almaktadır.

Deneyim-verileri, bilgiye, mekanik bir işleyişle dönüşmediğinden, zihnin, empirik verileri *ölçme* ve *değerlendirme* gibi kategorilerle; Kant'çı ifadeyle '*salt aklın kategorileri*'yle işlemselleştirmesi gerekmektedir. Bunun için Descartes, matematik

²⁶ Anthony Giddens, "Pozitivizm Ve Eleştiricileri", (Çev. Levent Köker), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**... ss. 273, 280; Peter Markie, (2004), "Rationalism vs. Empiricism", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/rationalism-empiricism/> (31.07.2006).

²⁷ Swingewood Alan, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, s. 49; Karl Marx, **1844 El Yazmaları**, (Çev. Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 120; Tülin Bumin, **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 22.

²⁸ Markie, a.g.e; Cevizci, a.g.e., s. 355.

ve mantıktan türetilen ilkelerin, bilginin varlığı açısından gerekli olduğunu savunmuş, “düşünüyorum o halde varım” (cogito *ergo sum*)²⁹ demek suretiyle, öznenin düşünen (deneyimleyen değil) bir varlık niteliğiyle varolduğunu belirtmiş ve kuşkunun üzerinden böylece gelmiştir. Descartes kadar Baruch Spinoza (1632–1677)’nın da önemseydiği “geometrik yöntem” dünyayı anlamının temelidir. Dolayısıyla gerçek bilgiye tümdengelimci, evrensel ve zaman dışı kuralların aracılığıyla erişilmektedir. Empirizmde deneyimden bağımsız zihinsel işleyiş ve düşünsel yasaların varlığının kabullenildiği; empirik genellemeler, kısıtlı gözlem ve deneyim bilgisinin ötesine geçirildiği ölçüde ortaya bir yönüyle tutarsızlık taşıyan materyalist bir epistemoloji çıkmaktadır. Ayrıca, nasıl ki idealist epistemolojinin savunulmasında Alman düşünürler ön plana geçtiğinden bir *Alman idealizminden* bahsedilebiliyorsa, empirizmin savunulmasında da İngiliz düşünürler ön plana geçtiğinden bir *İngiliz empirizminden* söz açılabilir.

1.1.4. Pozitivizm Ve Anti pozitivist Epistemolojiler

Pozitivizm, kapitalist bir dünya ekonomisi biçimini almış bulunan modern dünya sisteminde başat epistemoloji olarak etkinlik kazanırken beraberinde kendisine eleştirel bakan yaklaşımların doğuşunu da tetiklemiştir. Dünya sistemleri analizinin epistemolojik bağlamda öncüllerinin anlaşılması, eleştirilerinin kavranması ve sosyal bilimlere bakış açısının temellendirilmesi pozitivist ve anti-pozitivist epistemolojiler üzerinden gerçekleşmektedir.

1.1.4.1. Pozitivizm

Aydınlanma geleneğinin ayrılmaz bir parçası olan ve ‘*Naturalizm*’ ile de eşanlamlı gibi görünen pozitivizm; metafizik ve dini, insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları biçiminde değerlendiren ve temelde modern bilime dayanan bir görüştür. Pozitivizm, Ortaçağ sonrasında Bacon, Locke ve Newton tarafından savunulan görüşlerden türetilmiştir.

Pozitivizm kavramını ilk olarak A. Comte kullanmıştır. Comte, ‘sosyoloji’ kavramını da bulan kişidir. Ona göre ‘*toplum hakkındaki doğa bilimi*’ olması gereken sosyoloji, çoğunlukla pozitivizm diye tanımlanan pozitif bilimsel yöntemlerin

²⁹ West, a.g.e., s. 150; Rene Descartes, “Discourse on The Method of rightly Conducting The Reason, and Seeking Truth in The Sciency”, <http://www.gutenberg.org/dirs/etext93/dcart10.txt> (14.08.2006).

toplumsal araştırmaya uygulanmasıdır. Duyu algılarının merkezileştirildiği pozitivist epistemolojide gözlemin önceliği ve tümevarımsal genellemeye dayalı nedensel açıklamanın önemi esastır. Gerçekliğe ilişkin bilginin belirleyici kaynağı rasyonalizmde olduğu gibi akıl ve mantık değil, öncelikle gözlemler ve deneylerdir.³⁰ Pozitivizm doğrudan empirik gelenek içinde yer alan, gözlem ile deneyime dayanan pozitif bilgi lehine metafiziksel spekülasyonu reddeden; dini ve metafizik evreleri, pozitif bilim ya da bilimsel anlayış evresi lehine artık geride kalması gereken dönemler biçiminde değerlendiren bir anlayıştır. Deneysel bilgi, ‘*ahlaki hedefler*’den; ‘*olması gereken*’den; ‘*iyi*’den mantık gereği bağımsızdır. Epistemolojik özne olarak insan; doğa, toplum, tarih, değerler, inançlar ve diğer kategoriler karşısında kendi öznel duruşunu paranteze alabilir. *Nesnellik*, *evrensellik* ve *yasa* gibi ‘bilimsel’ gerekliliklerin sağlanması da zaten başka türlü mümkün değildir.³¹ Bu anlamda İlk ve Ortaçağın bütünlüklü epistemoloji anlayışının aksine indirgemeci ve parçacı/partiküler bir anlayış söz konusudur. Burada ayrıca, pozitif kavramının ‘deneyime açıklık’, ‘belirlilik’ ve ‘kesinlik’ içerdiği de vurgulanmalıdır.

Pozitivist epistemolojide farklı bilgi türlerinin olamayacağı, gerçekliğin sadece olgusal açıklamalardan *mütekabiliyet* (denklik, correspondence) esasıyla çıkarsandığı ‘temsiliyetçilik’ (representationalism) mantığıyla öne sürülür. Zihni doğanın aynası olarak gören bu bakışta beşeri ve sosyal bilimlerde pozitif bir temel üzerinde ‘nesnellik’, ‘kesinlik’, ‘yöntem’ gibi nosyonlar çerçevesinde örnek almaları gereken doğa bilimleriyle birleştirilmelidir. Zira ‘doğa bilimci’ (naturalist) perspektifte bilimsel bilgi kaçınılmaz bir bütünlüğe sahiptir.³² Pozitivizm ile bir taraftan dünyanın bilimler aracılığıyla kavranıp denetlenmesi diğer taraftan yeni bir dünya düzeninin; bilimsel temeller üzerine oturtulmuş bir düzen(eğ)in gösterilmesi amaçlanmıştır.

Empirizm, deneyimin verilerinin bilgiye dönüştürülmesinde içsel/bilinçsel yasalar özelinde düğümlenirken pozitivism, *değişimin* dışsal yasalarına odaklanmakta ve toplumu gözlem-deneyim yoluyla öğrenilip kategorize edilebilecek bir dışsal olgular bütünü biçiminde görmektedir. Comte’un düşünsel mirasını, onun

³⁰; Cevizci, a.g.e., s. 849; Arslan, **Epistemik Cemaat...** s. XII; Auguste Comte, (1848), “Report to the Positivist Society”, <http://www.marxists.org/reference/archive/comte/1848/report.htm> (19.01.2007); Swingewood, a.g.e., ss. 48–49.

³¹ Giddens, “Pozitivizm ve Eleştiricileri”, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...** ss. 251, 253; Comte, (1856), “A General View of Positivism”, <http://www.marxists.org/reference/archive/comte/1856/general-view.htm> (31.08.2006).

³² İlkay Sunar, **Düşün ve Toplum**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 4; Brice R. Wachterhauser, “Anlamada Tarih ve Dil”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** s. 221.

'bilimlerin hiyerarşisi' yaklaşımını kabul etmemekle beraber, 'toplumsal olguları şeyler olarak incele!' ilkesini önceleyen Emile Durkheim (1858–1917) devralıp geliştirmiştir.³³ Bu devralış hem, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinin yöntemini kullanmaları gerekliliğini ve hem de toplumsal koşulların düzeltilmesine; "ilerleme ve düzen" in bağdaştırılmasına değil kurumların lağvedilmesine vurgu yapan *Aydınlanma felsefesine karşı durulması* tavrını içermiştir.

Pozitivizmle ilgili olarak değinilmesi gereken bir yaklaşım 'Viyana Çevresi' olarak da bilinen 'Yeni-pozitivizm' yaklaşımıdır. Çevre, matematik ve mantığa odaklanan bir bilim anlayışı geliştirmeye çalışmıştır. Moritz Schlick (1882–1936)'in 'Genel Bilgi Teorisi' ve Ludwig Wittgenstein (1889–1951)'in 'Mantıksal-Felsefi Deneme' çalışmalarından esinlenen çevrenin önemli düşünürleri arasında Rudolf Carnap (1891–1970) ve Kurt Gödel (1906–1978) de bulunmaktadır. Viyana çevresi üzerinde Russell ve G. E. Moore (1873–1958)'un da etkileri olmuştur. Burada *analitik önermelerle dile getirilenler hariç* her tür bilginin deneyime dayanmak zorunda olduğu iddia edilmiştir. Aksi takdirde önermeler *anlamsız* kalmaktadır.³⁴ Son olarak çeşitli şekilleriyle pozitivist teorilerin ortak yönünün; doğa bilimlerinin temel alınmasında, felsefenin bilimsel bir epistemoloji niteliğiyle kavranmasında ve bir bilgi yapısı olarak metafiziğe karşı mesafeli duruşta somutlaştığı vurgulanmalıdır.

1.1.4.2. Hermeneutik

Hermeneutik (yorumsamacılık), genel olarak ifade edildiğinde insan eylem ve sözlerinin anlamını yorumlama bilgisidir. Hermeneutik gelenek Antik Yunan felsefecilerine kadar uzanmakta, oradan Ortaçağ ve Rönesans yoluyla dönüşerek modern dünyaya gelmektedir. Hermeneutiğin boyutlanmasında empirizme, pozitivist ve doğa bilimlerinin yöntemini insan bilimlerinde de kullanma tavrına karşı duruşun ve insan bilimleri için farklı bir felsefi temel arayışının katkısı söz konusudur.³⁵ Friedrich Schleiermacher (1768–1834)'in çabalarından sonra

³³ Swingewood, a.g.e., ss. 35, 49; West, a.g.e., ss. 96, 104; Sunar, a.g.e., s. 13; Giddens, **Sosyoloji**, (Çev. Hüseyin Özel vd.), Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000, ss. 8–9.

³⁴ Rorty, "Dayanışma Olarak Bilim", **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler...** s. 43; Ludvig Wittgenstein, "Tractatus Logico-Philosophicus", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext04/tloph10.txt> (01.09.2006).

³⁵ Bjorn Ramberg ve Kristin Gjesdal, (2005), "Hermeneutics", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/hermeneutics/> (31.07.2006); Gayle L. Ormitson ve Alan D. Schrift, "Hermeneutiğe Giriş", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** s. 20; Gadamer, "Hermeneutik Problemin Evrenselliği", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** s. 61; Wilhelm Dilthey, "Tinsel Bilimlere Giriş", (Çev. Doğan Özlem), **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi...** s. 102.

hermeneutiği düşünce dünyasına kazandıran isim Wilhelm Dilthey (1833–1911) olmuştur.

Dilthey'e göre doğaya ve insana ilişkin araştırmalar arasında temel farklılıklar vardır. Doğa 'açıklama'yı (erklaren) gerektirirken, insani-sosyal alan 'anlama'yı (verstehen)³⁶ gerektirir. Doğa bilimlerinin yöntemleri yerindelik açısından, pozitivizmle iddia edilenin aksine sosyal incelemeler yönüyle uygun değildir. İnsan bilimlerindeki bilgi, tarihsel aşamaların gözlemlenmesi ile edinilmelidir. Doğa bilimleri ile insan bilimlerinin ayrılması esasta felsefeci Wilhelm Windelband (1848–1915)'in genel yasaları hedefleyen *nomotetik bilimler* (yasacı bilimler) ile bir defalık-yinelenemez olayları kapsayan *idiyografik bilimler* (betimleyici bilimler) ayrımından kaynaklanmıştır.³⁷ Nedensel açıklamalara dayanan yaklaşımla anlama odaklı yaklaşımları dengelemeye çalışan Max Weber (1864–1920)'in de hermeneutiği sosyolojiye uyguladığı belirtilmelidir.

Dilthey, doğa biliminde sergilenen rasyonaliteyi, deneyimciliği ve kesinlik öncülünü küçümsemez ama bilimsel olarak 'anlama' için hermeneutiğe başvurulmasını ister. Duygu ve iradenin ihmaline karşı durur. Dilthey; Locke, Hume ve Kant'ı bilen özneyi "damarlarından gerçek kan değil akıl sıvısı akan tek boyutlu bir özne" olarak düşündükleri için eleştirir.³⁸ Doğadan farklı olarak insan arzulayan, hisseden, düşünen bir varlıktır. Alman tarihselciliğine uygun biçimde bilginin; tarihselliği temel alındığından dolayı ona yönelik kavrayışın merkezinde de özerk epistemolojik özne nosyonu değil tarihsel bilgi bulunmalıdır. Martin Heidegger (1889–1976) ve Gadamer, hermeneutiği modern bilim düşüncesinin epistemolojik sınırlılığını aşmayı hedefleyen radikal bir boyuta taşımışlardır. Varoluşun derin bağlantısına 'dil'in işaret ettiğini düşünen Heidegger 'yorumlayan varlığın'

³⁶ 'Anlama' Alman hermeneutik geleneğinde özel anlam taşıyan bir kavramdır. 'Açıklama' (erklaren) ile zıtlık içinde görülür. Anlama, Dilthey çizgisinde *geisteswissenschaften* yaklaşımının merkezinde yer almaktadır. Almanca karşılıklara bu nedenle yer verilmiştir. Bkz; Paul Ricoeur, "Metin Modeli. Bir Metin Olarak Anlamalı Eylem", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** ss. 112–113; David Couzens Hoy, "Heidegger ve Hermeneutiğe Dönüş", **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** s. 252; Heidegger, "Anlama ve Yorum", **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** ss. 307–308; Giddens, "Hermeneutik Ve sosyal Teori", **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler...** s. 23.

³⁷ Julien Freund, "Max Weber Zamanında Alman Sosyolojisi", (Çev. Kubilay Tuncer), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...** ss. 166, 180; Özlem, "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 59..

³⁸ Ormitson ve Schrift, a.g.e., s. 18; Dilthey, (1833), "Introduction to the Human Sciences", <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/ge/dilthey1.htm> (01.08.2006); Rorty, "Yöntem, Sosyal Bilim ve Sosyal Umut", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** s. 372; Wachterhauser, a.g.e., s. 221; Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri Sosyal Analizde Eylem, Yapı ve Çelişki**, (Çev. Ümit Tatlıcan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005, s. 338.

(*dasein*'in)³⁹ yorumuyla ilgilenmiştir. Heidegger'in 1927 yılında yayınlanan ve Descartes'çı (Kartezyen) özne-nesne ikiliğiyle/düalizmiyle pozitivist 'kendinde olgu' anlayışını reddeden 'Varlık ve Zaman' (*Sein und Zeit*) eseri hermeneutiği bir hayli etkilemiştir. Onun görüşlerinden Gilles Deleuze (1925–1995), Michel Foucault (1926–1984), Jacques Derrida, (1930–2004) ve Felix Guattari (1930–1992) gibi düşünürler de yararlanmışlardır.⁴⁰ Böylece Heidegger, yapısalcılık-postyapısalcılık ve postmodernizm için de önem kazanmıştır.

Alternatif bir felsefi çıkış için en yararlı kalkış noktasını fenomenoloji ve hermeneutiği dönüştürerek Batı düşüncesini sorgulamakta ve 'kusursuz temsil' karşılığındaki bilgi anlayışının terkinde bulan Heidegger, Frankfurt Okulu'nun *araçsal akıl eleştirisi*ni de etkilemiştir.⁴¹ Modern bilimsel düşüncede yöntemin bilimlere hizmet eden bir araç olmaktan çıkarak, bilimleri, kendisine hizmet etmeleri için baskılayan bir güce dönüştüğünü düşünen Heidegger'in öğrencisi Gadamer, belirtilen yöntem dogmatizmini aşmak için özneyi merkezi konumundan düşürmenin yollarını aramıştır. O, özellikle öznenin Descartes'tan beri kendisine izafe edilen radikal epistemolojik özerkliğini reddeder. Gadamer, Kartezyen özne-nesne ayrımının ve bu görüşle birleşen bilen öznenin mutlak biçimde kesin bilgiye ulaşmaya muktedir bulunduğu inancının; araçsalcılığın yüceltilmesiyle elele gittiği görüşündedir.⁴² Kısacası, doğa bilimleri gibi bir insani-sosyal bilim anlayışını kabullenmeyen; doğru arayışını *bağlama* bağlı bir 'yorumlar ağı'nda gören ve bilim düşüncesinin bilimsel yöntemlerin araçlarınca bütünüyle kapsanamayacağını iddia eden⁴³ hermeneutik, pozitivist yönelen eleştirilerin bir örneğidir. Hermeneutik ile doğa bilimlerini modelleyen pozitivist öncüller reddedilmekte ve doğa bilimlerinin yöntemi, bütün mekân ve zamanlar için doğru, geçerli bilmeyi mümkün kılacak *ideal* bir yöntem olarak anlaşılmamaktadır.

1.1.4.3. Fenomenoloji

³⁹ Parantez içindeki Almanca '*dasein*' ifadesi, 'burada-olma', 'orada-olma' anlamına gelmektedir. Sözcüğün anlamını dönüşüme uğratan ve ona belirli türden bir varoluşu yükleyen Heidegger olmuştur. Bkz; Michael Dillon; "Security, Philosophy And Politics", **Global Modernities**, (Ed. Mike Featherstone, Scott Lash ve Roland Robertson), Sage Publications, London, 1997, ss. 170–171; Heidegger, "Varlık ve Zaman" (Çev. Kaan H. Ökten), **Heidegger Kitabı**, (Kaan H. Ökten), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004, ss. 149–150.

⁴⁰ Giddens, "Pozitivizm ve Eleştiricileri", **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...** s. 288; Gadamer, "Hermeneutik Problemin Evrenselliği", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** s. 64; Heidegger, "Dilin Doğası", **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** s. 29.

⁴¹ West, a.g.e., ss. 162, 183; Bolay, a.g.e., s. 69; Rorty, **Felsefe ve Doğanın Aynası...** s. 12.

⁴² Cevizci, a.g.e., ss. 492–493; Heidegger, "Dilin Doğası", **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** s. 33.

⁴³ Dieter Misgeld, "Gadamer'in Hermeneutiği Üzerine", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** ss. 75, 94; Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri...** s. 155.

Fenomen, duyular aracılığıyla algılanan herhangi bir nesnedir. Başka bir ifadeyle algıların yöneldiği nesnelerle gözlemlenebilir olay ya da olgulara fenomen denilmektedir. Bu çerçevede fenomenoloji genelde fenomenlerin bilimi anlamındadır ve özel kullanımıyla Alman filozof Edmund Husserl (1859–1938) tarafından kurulmuştur. Pozitivizme, Marksizme ve ‘*tarihsicilik*’ (historism) merkezli diğer açıklamalara karşı çıkılan fenomenolojide zihnin genel prensipleri, zamanın/tarihin dışında birer ‘öz’ olarak mevcut kabul edilir. Araştırma empirik olaylara değil, bu özlere yönelir.⁴⁴ Husserl’in fenomenolojisinin sosyal bilimlerle ilgisini ortaya koymaya yönelik Alfred Schutz (1899–1959), Max Scheler (1874–1928), anlamın *tarihsel* boyutunu yakalamaya çalışan Heidegger, Jean-Paul Sartre (1905–1980) ve Maurice-Merleau Ponty (1908–1961) birer fenomenoloji uygulayıcısı olmuşlardır.

Husserl; Descartes, Hume ve Kant’la birlikte modern epistemolojinin başlangıç noktasını; bilinç içeriklerinin epistemolojik öznenin biricik bilgisini temsil ettiği kabulünü benimser. Gerçeklikle doğrudan karşılaşmamakta, onun algılanması, bilinç katında ancak, kültürel ve siyasal/ideolojik düşüncelerle sarmalanmış biçimde vuku bulmaktadır. Ayrıca ‘bilincin yönelimselliği’ (‘gayelilik’, *intentionality*) düşüncesi, hem Husserl hem de Heidegger için önem taşımıştır. Böylece bilinç, *bir şeyin bilinci* olarak kavranır. Husserl’e göre, gerçeklik, öznenin bilincini nesnelere yöneltmesi bağlamında *yönelimseldir*. Hegel’in ‘*zihnin fenomenolojisi*’nde de Husserl’de de inceleme konusu bilinçtir. Farklı bir söyleyişle, epistemoloji bilmececinin anahtarı bilinçtir.⁴⁵ Husserl, Kartezyen felsefe içinde bir kesinlik felsefesi yapmaya çalışmakla birlikte pozitivizme karşı çıkarak ‘*tin*’in doğal dünyanın nesneleriyle aynı tür ya da düzeyden bir varlık olmadığını ve dolayısıyla, doğa bilimlerindeki açıklama kategorilerine tabi tutulamayacağını savunmuştur. Bu bağlamda Hegel ve Dilthey’in başarısız kaldığını öne süren filozof, rölativizmle baş etmenin yolunun kuşkuculuğu paranteze alma veya Aydınlanma akılcılığının eleştirel tavrını benimseme olduğunu söylemiştir.⁴⁶ Husserl, bilgiyi, saf bilincin yönelimselliğinin ürünü olarak gördüğü için, toplum, kültür ve tarihin de ‘parantez içine alınmış’ olmasından yana bir epistemolojik tavır geliştirmektedir.

⁴⁴ Kaan H. Ökten, Heidegger Kitabı... s. 54; Kurt H. Wolff, “Fenomenoloji Ve Sosyoloji”, (Çev. Harun Rızatepe), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**... s. 509; Richard Lee, “Bilgi Yapıları”, **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)** (Der. Hopkins Terence K ve Immanuel Wallerstein), (Çev. Nuri Ersoy vd.), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000, ss. 234–235; Ruth A. Wallace ve Alison Wolf, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları Klasik Geleneğin Geliştirilmesi**, (Çev. Leyla Elburuz ve M. Rami Ayas), Punto Yayıncılık, İzmir, 2004, ss. 298–299.

⁴⁵ Wolff, a.g.e., ss. 512, 513; Swingewood, a.g.e., s. 315; Ökten, a.g.e., s. 38.

⁴⁶ Gadamer, “Kuşkucu Hermeneutik”, **Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler**... s. 149; Wolff, a.g.e., s. 511; Lee, a.g.e., s. 234.

Fenomenoloji, hermeneutiği anımsatan bir tarzda dış dünyaya ilişkin bilgi ve kategorilerin bile anlamlar dünyasında temellendirilmesi gerektiğini savunur. Böyle olmakla birlikte tarih, hermeneutikte merkezi bir konum işgal ederken, fenomenoloji de paranteze alınmakta ve epistemolojik sorunsal bilinçte düğümlenmektedir. Ayrıca hermeneutikte olduğunca fenomenolojide de olgusal incelemelere odaklanan pozitivist indirgenişli bir bilim anlayışı, insanın değerlerini ve özgürlüğünü anlamlandırmaya elverişli görülmediğinden dolayı reddedilmektedir.

1.1.4.4. Eleştirel Teori

Eleştirel teori, Frankfurt Okulu'yla özdeşleştirilen bir analiz biçimidir. Yekpare bir epistemolojik tutumu benimsiyor olmaktan uzak bulunan Frankfurt Okulu'nda, pozitivistimin, *ahlaki akla* getirdiği kısıtlılığa karşı çıkılarak ortaya konulan eleştiriler, sonradan 'eleştirel teori' diye adlandırılan düşüncenin temel yönelimlerinden birini teşkil etmiştir. Teorinin, Max Horkheimer (1895–1973), Herbert Marcuse (1898–1970), Theodor W. Adorno (1903–1969) ve Jürgen Habermas (1929-) gibi temsilcileri söz konusudur. Burada, insanın baskılardan kurtulup *özgürleşmesine* katkıda bulunan her felsefi görüşe sıcak bakılmakla birlikte daha çok Marksist bir çerçeveden hareket edilmiş ve kapitalizm, modernitenin patolojisinin (hastalıklı halinin) bir işareti olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷

Pozitivist epistemolojinin, bilginin duyu deneyiminin sonucu olduğunu dile getiren empirizminin tersine eleştirel teori belirli bir rasyonalizmi gözetir. Aydınlanma rasyonalitesinin sınırlılığından daha fazlasına ihtiyaç duyan eleştirel teorinin bakış açısından rasyonalite, biçimsel mantıktan ziyade bir diyalektik eleştirelliği ifade eder. Eleştirel teorisyenler, toplumsal çıkarların, çatışmaların ve çelişkilerin nasıl ifade edildiği ve kapitalizm gibi baskı sistemlerinde nasıl üretildiğiyle ilgilenmişlerdir. Eleştirel teori, din, sanat ve felsefenin, pozitivist bir tutumla akıldışı/bilimdışı olduğunu doğrulamaya çalışmak yerine bunların potansiyellerinin serbest bırakılmasından yanadır. Böylece hem imgelemin değeri vurgulanmakta ve hem de bilim ve teknolojinin gelişimiyle özdeşleştirilen pozitivist öncüller reddedilmektedir.

⁴⁷ Giddens, "Pozitivizm ve Eleştiricileri", *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...* s. 277; West, a.g.e., s. 100; Ahmet Çiğdem, *Akıl Ve Toplumun Özgürleşimi Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma*, (Çev. Yasin Aktay), Vadi Yayınları, Ankara, 1992, s. 41; Bottomore, *Frankfurt Okulu (eleştirel kuram)*, (Çev. Ahmet Çiğdem), Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989, ss. 8–10.

Eleştirel teoride, bilgi ile çıkarlar arasında kopmaz bir ilişki olduğu düşünülür. Empirizm ve pozitivizm birer burjuva ideolojisi ve kapitalizmin hizmetinde olan teoriler olarak algılanır. Bilgi çıkarlara bağlıdır ve bilim, giderek “kültür endüstrisi”nin ya da üretim ve yönetim merkezlerinin denetimine girmekte, toplumsal bilinç teknokratik bir hal almakta ve ‘*ahlaki*’ değil, ‘*araçsal*’ akıl egemenlik kazanmaktadır. Ancak bilginin otomatik biçimde üretilmediği, entelektüellerin aktif müdahalesinin araya girdiği de kabul edilmektedir. Bu yaklaşımda doğa bilimlerinin yönteminin insani-sosyal alana uygulanmasına insanın gizil güçlerinin ve özgürlüğünün yadsındığı gerekçesiyle karşı çıkıldığı vurgulanmalıdır. Bu karşı çıkış, okul olarak kendisinden esinlenen Marksizme de yöneltilmekte, Marksizm pozitivist bir ideoloji olarak eleştirilmektedir.⁴⁸ Bir karşılaştırmayla, Avrupa sosyalizminin önemli temsilcilerinden Louis Althusser (1918–1990) için idealist Marx’ın geride kalmasını sağlayan ‘olumlu’ bir *epistemolojik kopuş* olarak görülen pozitivistleşmenin, eleştirel teorisyenlerin gözünde olumsuzlandığı söylenebilir. Aydınlanma olumsuz anlamda yeni bir egemenlik yaratmıştır. Bu, araçsal aklın egemenliğidir. Weber’in toplumun rasyonalizasyonu ile ilgili görüşlerine yaslanan eleştirel teorisyenler bu bağlamda bürokrasi ve kapitalizmin tek yanlı bir akılcılığı; araçsal akılcılığı yücelttiğini öne sürmüşlerdir. Araçsal akıl dünyayı ve başka insanları değerlendirirken, *modernliğin patolojisi kapitalizmde* nasıl sömürülebileceklerini temele koymaktadır. Olgu/değer ayrımını benimserken de değerlere önemsiz bir rol biçmektedir. Sonuçta eleştirel teorisinin bakış açısından bilimler, pozitivistlerin aksine, gerçekliği, kontrol amaçlı ilgi ve çıkarlar dolayımında kavrayan bir yapı veya kültür olarak çerçevelenmektedir.

1.1.4.5. Rölativizm

Rölativizm (görecilik) genel geçerliliğe sahip, mutlak, nesnel bir gerçekliğin ve değişmez doğruların bulunmadığını savunan epistemolojidir. Rölativizmde gerçeklik ya da doğrular bireylere, zamana, mekâna, paradigmalara ve duygulara göre değişebilir. Doğruların bir ortak-belirleyeni bulunmamaktadır. Evrensel gerçeklik, bilgi ve normların varlığı söz konusu değildir. Bütün bilgi ve bu arada bilimsel bilgi olarak da ‘bilim’ bireylere ve kültürlere göre değişken niteliklidir.

⁴⁸ Bottomore, “Marxizm ve Sosyoloji”, (Çev. Mete Tunçay), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...** s. 146; Bottomore, **Frankfurt Okulu...** s. 23; Robert Hollinger, **Postmodernizm Ve Sosyal Bilimler Tematik Bir Yaklaşım**, (Çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 127.

Rölativizmde gerçekliğin sadece bir tane doğru *anlatısı* bulunmamakta, çok sayıda doğru anlatı birlikte varolmaktadır.

Rölativizmde, kuşkucu epistemolojide olduğunca, bilginin olabilirliği değil onun evrenselliği ve tek bir doğru yorumunun bulunduğu savı reddedilmektedir. Bilgi daima, psikolojik, felsefi veya kültürel etmenlerle koşullandırılan bir *öznenin* bilgisidir. Gerçeklikle doğrudan karşılaşmadığı düşüncesi Sofistlerde duyusal farklılıklar, Kant'ta zihnin kategorileri, Marx'ta ideolojiler, Wittgenstein'de 'dil oyunları' ile öne sürülürken Thomas Kuhn (1922–1996)'da '*paradigmalar*' ile öne sürülmektedir.

Antikçağda Sofist felsefecilerinden Protagoras (M.Ö. 490–420), Yeniçağda Hume, Kant, Comte, Yakınçağda Jules Henri Poincare (1854–1912) ve Albert Einstein (1879–1955) rölativist görüşlere sahip isimlerdir.⁴⁹ Newtoncu bilimin mutlak, değişmez saydığı zaman ve mekân/uzay gibi kategorilerin, mutlak ve kesin/belirli değil rölatif, karmaşık ve 'belirsiz' olduklarının Erwin Schrödinger (1887–1961) ile Werner Heisenberg (1901–1976)'in kuantum ve Einstein'ın rölativizm çalışmalarıyla gösterilmesi realizm ve pozitivistliği zayıflatırken, rölativizmi güçlendirmiştir. Heisenberg'in atom fiziği çalışmalarından türetilen 'kesinsizlik/belirsizlik (indeterminism) ilkesi', bir yandan mutlak zaman ve mekân formlarını diğer yandan mekanik nedensellik anlayışını *yapıbozumuna* uğratmıştır. Sonuçta rölativizmde bilginin evrensellik ve nesnellik niteliklerini taşımadığı, güç/iktidar arayışıyla ilişkili olduğu ve 'gerçekliğe tekabüliyet' ya da gerçekliğin kusursuz 'temsili' hedefine doğru seyreden bilim anlayışının terk edilmesi gerektiği söylenmektedir.⁵⁰ Pozitivizm eleştirilerinden çıkartılması gereken sonuçlar üzerinde bütünüyle anlaşılamamakla beraber rölativistler; doğrunun; kültürlere, tarihe ve çıkarlara içsel olduğunu iddia etme noktasında aynı bağlamda yer almaktadır. *Tarihselcilik* de başlı başına ebedi doğruları reddeden bir rölativizmi önceden gerektirmektedir.

Kendisini öyle görmemekle beraber ismi rölativist düşünürler arasında sayılan Kuhn'a göre; duyusal-deneyim gerçekten değişmez ve tarafsız değildir. Benzeri biçimde teoriler de sadece hazırda duran verilerin insan-yapısı yorumları

⁴⁹ Kütler, a.g.e., s. 21; Lawhead, a.g.e., s. 51; Arslan, Epistemik Cemaat... s. XIV, 20.

⁵⁰ Friedrich Nietzsche, "Yorum Üzerine", **İnsan Bilimlerine Prolegomena**... s. 288; İlya Prigogine, **Kesinliklerin Sonu Zaman, Kaos ve Doğa Yasaları**, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2004, s. 152–153; İlya Prigogine ve Isabelle Stengers, **Kaostan Düzene İnsanın Tabiatla Yeni Diyaloğu**, (Çev. Senai Demirci), İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 39; Werner Heisenberg, (1958), "Physics and Philosophy", <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/ge/heisenb2.htm> (23.02.2007).

sayılamazlar. Oysa Batı'daki baskın epistemolojik bakış açısı tam tersi iddiasındadır. Kuhn ve bilimin esasta *anarşistçe bir girişim (anarchistic enterprise)* olduğunu düşünen Paul Feyerabend (1924–1994) gibi 'rölativistlere' göre bilimsel teoriler birbirleriyle karşılaştırılamazlar. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı eseriyle alanında çığır açan Kuhn, bilimsel düşüncenin her zaman epistemolojik anlamda meşrulaştırılamayan teorik bir paradigmayı içerdiği görüşündedir.⁵¹ Burada tanımlandığı biçimiyle varoluşçuluk (existentialism), konvansiyonalizm (itibarilik, uzlaşıcılık), pragmatizm ve feminizmin kimi formlarının geniş bir yorumla rölativizmin türleri olarak nitelendirilmeleri mümkündür.

1.1.4.6. Yapısalcılık ve Postyapısalcılık

1960'lı yıllarda bir dizi yaklaşım, insani-sosyal alanın; amaçlı düzenlilikler biçiminde de, tarihin amaçsız çıktıları biçiminde de görülemeyeceğini, bunun yerine özgül ve bir başka unsura indirgenemez sistemler/yapılar niteliğiyle ele alınması gerektiği yönündeki görüşleri canlandırmıştır. Buradan yapısalcılık olarak bilinen öğretisi ve onun içinde yapısalcı epistemoloji doğmuştur. Yapısalcılar, insanın bilinçli iradesinin ötesinde ve bireysel kontrolünün dışında kalan yapılar tarafından nasıl inşa edilmişlerse öyle olduklarını öne sürmektedirler.

Dilbilim modellerinden beslenen yapısalcılık, araştırma ve açıklamaların yapıları (structurs) temel alan bir yöntemle gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur. Yapılar/İlişkiler, taraflardan-öznelerden daha önemlidir. Bu nedenle olgular ya da epistemolojik nesneler; kendi değişim yasalarına sahip, dinamik bir bütüne; yapılara göre tanımlanmalıdır.⁵² Ferdinand de Saussure (1857–1913)'ün dillerin incelemesine dayanan 'yapısal dilbilimi', yapısalcılığın çıkış noktası olmuştur. Dilin, konuşan bireysel öznelerin tikel 'konuşma edimleri'nden bağımsız bir biçimde varolması, Saussure'e açık bir gerçeklik olarak görünmüştür.⁵³ Yapısalcılık, *işlevselciliğin* ve Marksizmin bütüncül varsayımlarını paylaşmış ve tıpkı Marksizm, psikanaliz ve Nietzsche'ci düşüncede olduğunca hümanizme eleştirel bakmıştır.

⁵¹ Thomas S Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (Çev. Nilüfer Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 128; Paul Feyerabend, (1975), "Against Method Outline of an anarchistic theory of knowledge", <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/ge/feyerabe.htm> (23.02.2007).

⁵² Bottomore ve Nisbet, "Yapısalcılık" (Çev. Binnaz Toprak) *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...* s. 573; Cevizci, a.g.e., s. 1108.

⁵³ West, a.g.e., ss. 266–269.

Yapısalcılıkta *sorun* bir bakıma modern (dünya sisteminde) düşüncenin esas epistemolojik ve ideolojik temeli olan “insan”ın egemenliği sorunu olmuştur.

Yapısalcılık özellikle Fransa’da, Roland Barthes (1915–1980), Althusser, Jacques Lacan (1901–1981) ve Claude Levi-Strauss (1908-) gibi isimler tarafından temsil edilmiş olan bir harekettir. Charles Montesquieu (1689–1755), Marx ve toplumu kendine özgü (*sui generis*) bir gerçeklik biçiminde gören sosyolojisiyle Durkheim erken yapısalcılar olarak kabul edilebilir. 1929 yılında çıkarılmaya başlanan ‘*Annales: Economies, societies, civilisations*’ dergisi ve akabinde oluşan Annales Okulu da, Wallerstein’e göre, ‘kavramsal moda’ olan yapısalcılığın evriminde kendilerine yer edinmişlerdir.⁵⁴

Psikanaliz ve Marksizmden etkilenen Fransız yapısalcılarının çoğu, Saussure, Sigmund Freud (1856–1939) ve Marx’ın, üçünün birlikte; varoluşçu düşüncenin özerk ve özgür epistemolojik özne dogmasına temelli biçimde meydan okuyan bir tavrı geliştirdiklerini öne sürmüşlerdir.⁵⁵ Farklı isimler ve görüşlerce temsil edilse bile sonuçta haklı, meşru, doğru bilgiye ulaşma yolunda ilişkilerin, coğrafyanın, toplumsallığın birey-özelere nispetle daha belirleyici olduğu temel varsayımını ortaklaşa koruyan yapısalcılık 1970’li yıllardan başlayarak, postyapısalcılığın içeriden muhalefetiyle karşılaşmıştır. Postyapısalcılığın temsilcilerinden Derrida, yapısalcıların yüzeydeki anlamların gerisindeki gizli bilinç dışı yapıları gözler önüne serme girişimlerine karşı çıkmıştır. Yapısalcıların bir göstergebilim (semiology, semiyoloji) arayışından vazgeçen ve yapı yerine *yapıbozumu* (*deconstruction*) ön plana çıkartan Derrida, bir yandan dilin oynak ve zamansal olup hiçbir ögesinin mutlak ve değişmez biçimde tanımlanamayacağını savunurken, diğer yandan dilsel aşırılıkları çoklu bir anlam oyunu olarak önemsemiştir. Derrida ile anılan yapıbozum, metinlerde hiçbir şeyin rasgele olmadığını öne süren ve metinlerin birliğinden ve statik uyumundan ziyade, çelişkileri, tutarsızlıkları ve gizleri üzerine odaklaşan bir yaklaşımdır.⁵⁶ Derrida özelinde yapıbozum gibi ‘*fark*’ (differance) da postyapısalcılıkta önemlidir.

⁵⁴ Bottomore ve Nisbet, a.g.e., s. 591; Lee, a.g.e., s. 238; Emile Durkheim, “Moral Education”, <http://www.mdx.ac.uk/www/study/xdur.htm#Durkheim1925a> (31.08.2006); Wallerstein, “İlim Adamları Sınıfının Ana Akımı ve Gerçeklik: Bir Dönüm Noktasında mıyız?”, **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005, s. 328; Levi-Strauss’un, yapısalcılık ve işlevselciliği birleştirmesiyle ilgili olarak Bkz; Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri...** ss. 144 vd.

⁵⁵ Bottomore ve Nisbet, a.g.e., s. 573; Cevizci, a.g.e., s. 1108.

⁵⁶ Cevizci, a.g.e., ss. 847, 1107-1109; John Lechte, **Yapısalcılıktan Postmoderniteye Elli Çağdaş Düşünür**, (Çev. Barış Yıldırım), Açılım Kitap, İstanbul, 2006, ss. 219 vd.

Saussure'deki statikliğinin tersine fark, Derrida'da zamansal ve dinamiktir. Bu durum postyapısalcılığın dinamik kategorileriyle yapısalcılığın statik karşıtlıkları arasındaki ayrılığı yansıtmaktadır.

Pozitivizmin, 'yalnızca olgular vardır' çıkarsamasına karşın, 'yalnızca yorumlar vardır'⁵⁷ diyen Friedrich Nietzsche (1844–1900)'den epistemolojik yönden rölativist bir bakış açısını alan postyapısalcılar, pozitivist bilimciliğe karşı koymak amacıyla Heidegger'e başvurmuşlardır. Nitekim Nietzsche'nin Foucault'ya, Heidegger'in Derrida'ya sağladığı düşünsel destek, örneğin Foucault'yu rasyonalite, nesnellik, yöntem ve hakikat gibi nosyon ve öncülleri terk etmeye ve Aydınlanma ve Hümanizm karşıtı bir iktidar/bilgi söylemine dek götürmüştür.⁵⁸ Temsilcileri arasında Derrida ve Foucault'nun yanısıra Deleuze ve Guattari'nin de bulunduğu postyapısalcılık ile idealist olsun, materyalist olsun, *tarihsicilikler* de eleştirilmiştir.

1.1.4.7. Postmodernizm

Postmodernizm evrensel kategorilere ve *üstanlatılara* (metanarratives) kuşkuyla bakan yaklaşımları ifade etmektedir. Kendisini, 'post-kapitalist' veya 'post-endüstriyel toplum' gibi kavramlara dayanarak meşrulaştıran postmodernizm, felsefi literatüre 1979 yılında Jean-François Lyotard (1924–1998)'ın '*Postmodern Durum*' adlı çalışmasıyla girmiştir.⁵⁹ Postmodernizmin, Aydınlanmacı aklın egemenliğine karşı duran, anti-özcü ve anti-realist bir bakış açısını ve beraberinde epistemolojiyi ifade eder. Pozitivizmin gerçeklik anlayışı da bu yolla reddedilmiş olmaktadır.

Aydınlanma ve Marksizm, postmodernizmin eleştirel tavırlar takındığı üstanlatılar arasındadır. Postmodernizm bu bağlamda modernliğin; sanayileşme, ilerleme, teknoloji, ulus-devlet gibi vektörlerine/taşıyıcılarına karşı eleştirel bir

⁵⁷ Nietzsche, a.g.e., s. 285.

⁵⁸ West, a.g.e., s. 288; Rorty, "Yöntem, Sosyal Bilim ve Sosyal Umut", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** s. 382; Foucault ve Derrida'nın postmodern düşünürler arasında da sayıldığı belirtilmelidir. Bkz; John S. Nelson, Allan Megill ve Donald N. McCloskey, "Araştırma Retoriği", **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler...** s. 161.

⁵⁹ Jean-François Lyotard, (1979), "The Postmodern Condition A Report on Knowledge", <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/fr/lyotard.htm> (23.02.2007); Gary Aylesworth, (2005), "Postmodernism", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/postmodernism/> (31.07.2006); David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, (Çev. Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 21; Zygmunt Bauman, "Bir Postmodern Sosyoloji Var Mıdır?", **Retorik, Hermeneutik ve Sosyal Bilimler...** s. 105; Mike Featherstone ve Scott Lash, "Globalization, Modernity And The Spatialization of Social Theory: An introduction", **Global Modernities...** s. 1;

yaklaşım; epistemolojik bir kuşkudur.⁶⁰ Postmodernizmin evrenselci öncüle karşı çıkışı sadece her zaman ve mekân için geçerli bilgi anlayışına yönelik eleştirileri kapsamamaktadır. Tek, mutlak, değişmez, bir akıl(cılık) yerine çeşitli akılların varlığı, bilginin rölatifliği, metinlerarasılığı (intertextuality) ve bağlam-bağımlılığı (context-dependent) da vurgulanmaktadır.

Postmodernizmin soy kütüğünde Nietzsche ve Heidegger önemli isimlerdir. Postmodernistler de onlar gibi evrensel hakikatin ve aklın varlığından kuşku duyarlar. Postmodernizm, fenomenolojinin tarihi paranteze alma tavrını da sürdürür. Empirizme ve rasyonalizme yöneltilen eleştirilerin zeminini ise hermeneutik oluşturur. Yapısalcılık ve postyapısalcılıktaki anti-hümanist özne eleştirisi burada Aydınlanma projesinden radikal bir kopuşu sağlar. İsimleri postyapısalcılıkta olduğu kadar postmodernizmde de zikredilen Derrida ve Foucault'nun düşünceleri postmodernizme temel hazırlar. Onlardaki şüpheciliğe yaslanılarak, soykırımlar, sömürgecilik ve savaşlar birer sapma olarak değil, 'kapitalizmin yaratıcı yıkma tarihinin' ve beraberinde modernitenin kendi tehlikeleri biçiminde görülürler.⁶¹ Zira çeşitli zamanlarda milyonlarca insanın katli ve sömürüsü bürokratik bir kusursuzlukla planlanmış, yönetilmiş ve ileri-modern bir teknolojiyle gerçekleştirilmiştir.

Postmodernistler tipik bir biçimde Marksizmi, modernizmin bir tezahürü olarak görürler ve Lyotard ile Jean Baudrillard (1929–2007) her ikisi de isimleri postmodernizmle anılan eski Marksist entelektüellerdir. Diğer yandan Fredric Jameson (1934-)'a göre nasıl ki burjuva ideolojisi ve değerleri on dokuzuncu yüzyıl liberal kapitalizminin 'egemen düşünceleri' olmuşsa, postmodernlik de tıpkı öylece çağdaş veya çokuluslu (multinational) kapitalizme karşılık gelmekte; postmodernizm, geç (late) kapitalizmin kültürel mantığını oluşturmaktadır.⁶² Postmodernizmde Wittgenstein'in dilin rölatifliğini ve evrenselleştirilemeyeceğini simgeleyen *dil oyunları* önemsenmekte, farklı bilgi yapıları arasında bir epistemolojik sınır çizgisi çekilemeyeceği savunularak disiplinler-arasılık öne çıkarılmaktadır. Bu bakış açısında tarihin ve *üstanlatıların* yerini *mikroanlatılar* alır. Burada mekânsal

⁶⁰ West, a.g.e., s. 316; Steven Seidman, "Sosyolojik Teorinin Sonu", **Retorik, Hermeneutik ve Sosyal Bilimler...** s. 84.

⁶¹ Pauline Marie Rosenau, **Post-modernizm Ve Toplum Bilimleri**, (Çev. Tuncay Birkan), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004, s. 31; Harvey, a.g.e., s. 30.

⁶² Fredric Jameson, "Notes on Globalization as a Philosophical Issue", **The Cultures Of Globalization**, (Ed. Fredric Jameson ve Masao Miyoshi), Duke University Press, Durham and London, 1998; West, a.g.e., ss. 315-330; Jameson, (1991), "Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism", <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/us/jameson.htm> (23.02.2007).

bakımdan yerel-bölgesel alana öncelik tanınır. Teori ve gerçeklik kavramlarına da nesnellik ve kesinlik öncülleri yönüyle şüpheyile bakıldığı belirtilmelidir.

1.2. Epistemolojik Açıdan Bilgi Yapıları ve Bilimler

Bilimlerin epistemolojik değerlendirilişine on altıncı yüzyılla birlikte başlamak uygun düşmektedir. Daha önceki yüzlerce yıllık düşünsel mirasa bakıldığında, 'bilimsel' görüşlere rastlansa dahi, bunların salt bilimsel olmayıp diğer bilgi/episteme yapılarıyla bütünleşik bir konumda bulundukları görülmektedir. Bu nedenle on altıncı yüzyıla kadar genel düşünsel atmosfer içerisinde epistemolojik dönüşümler çerçevelenirken, on altıncı yüzyıl sonrasında bilimler özellikle felsefe ve dini bilgi yapılarından ayrışmaya başladığı ölçüde ayrıca değerlendirilebilmektedir.

1.2.1. On Altıncı Yüzyıldan On Dokuzuncu Yüzyıla Kadar Epistemolojik Açıdan Bilgi Yapıları Ve Sosyal Bilimler

Geç Ortaçağın sona erip modern-kapitalist çağların başladığı takriben bin beş yüzlü yıllar ekonomi, ticaret, hukuk, yönetim, uluslararası ilişkiler gibi yönlerden olduğu kadar epistemolojik bakımdan da önem taşımaktadır. Avrupa tarihinin on altıncı yüzyılla açılan dönemini gösteren modern çağ; hem bir bilgi yapısı olarak felsefeyi dinden ayırma ve hem de felsefe ile din alanlarının dışında yeni seküler ve sistemli bilgi yapıları inşa etme çabaları açısından Eskiçağa ve Ortaçağa kıyasla farklılıklar taşımaktadır. Modern bilim görüşü ve bilimsel epistemoloji anlayışı bu farklılıkların bir göstergesidir.

Modernlikle beraber, geçerli, doğru, güvenilir addedilecek bilginin giderek bilimle özdeşleşmeye başladığı, ancak bilimsel olarak kanıtlanabilenlerin 'bilgi' sayıldığı görülmektedir. Dolayısıyla din, bilgi kaynağı olmaktan uzaklaşmaya yüz tutmuştur. Felsefe ise ya din ile aynı akıbeti paylaşmak ya da bir bilgi kaynağı olarak meşruiyetini ancak kökten dönmek suretiyle bilimselleştiği takdirde koruyabilmek ikileminde kalmıştır. Rönesans ve Reform hareketleriyle açılıp Aydınlanma'nın şüpheci ve bilimsel ruhuyla ivmelenen modern düşüncede bilgi kesin, gerçek, determinist ve zorunlu olmalı, kuşkudan arındırılmış bulunmalıdır. Bu nedenle onun epistemolojik nesnesi Galileo ve Descartes'ın vurguladığına, sadece hakkında asla yanılsıza düşülemeyecek; ölçülüp hesaplanabilen olgular olabilir. Platon'dan esinle

Descartes'ın ortaya koyduğu ve doğayla insanlar (özne-nesne) ya da fiziksel dünya ile sosyal dünya arasında köklü ayrımlar (ikilikler, düaliteler) bulunduğunu varsayan *Kartezyen düalizmden*, Galileo'nun, niceliksel belirlemelere yaptığı vurgudan ve Newton'un astronomisinden beslenen epistemolojik öncüller bir yandan modernliğin içinde kök salmış, diğer yandan da aynı modernliğin berraklaşmasına katkıda bulunmuştur.

Descartes'in epistemolojisi, dünyayı determinist, kesin ve "doğa yasaları" denilen kurallarla işleyen bir otomata benzetmekteydi. Burada, sağlam temeller inşa edilebildiği takdirde felsefede de kesin bilgilere ulaşılabileceğini savunan Kartezyen perspektifin yoğun bireysel bakış açısını ve "düşünüyorum öyleyse varım" sözünde ifadesini bulan; epistemolojik nesneden değil, öznenen hareket edilmesini mümkün kılan bir yaklaşımı söz konusuuydu. Kopernikus'un açtığı yolda mekanik ve astronomi alanlarında ortaya koyduğu teorik basitlik ve çıkarsamada bulunma başarısıyla Newton da yeni süreçte ağırlıklı pay sahibi olmuştur. Böylece on altıncı-on sekizinci yüzyıllardaki biçimiyle doğa bilimleri öncelikle gökyüzü mekaniğinin incelenmesinden yola çıkılarak ve "herhangi bir epistemolojik ahlak göster[meksizin]"⁶³ kurulmuş olmaktadır. Başlangıçta, doğa yasalarını belirlemenin meşruluk ve önceliğini kabul ettirmek isteyenler, bilimle felsefe arasında çok da bir ayrım gözetmiyorlardı. Fakat empirik araştırma yöntemleri *yeni bilimin* kapsamı içerisinde merkezileştikçe; felsefe, doğa bilimcilerine giderek ortaya gerçek hakkında deneye tabi tutulamayan (*a priori*) önermeler koymakla suçlanan ilahiyat/din gibi modern bilimin dışında kalan bir bilgi yapısı; bilimsellik dışı bir epistemoloji olarak görülmeye başlanmıştır.

1663'te İngiltere'de Kraliyet Cemiyeti'nin (*Royal Society*) tüzüğü yazılırken, cemiyetin amacı "Doğal nesnelerin ve yararlı zanaatların, manifaktürlerin, mekanik uygulamaların, makinelerin ve deneyle yapılan icatların bilgisini geliştirmek" olarak belirtiliyordu. Burada ilgi çekici olan tüzükte "İlahiyatı, metafiziği, ahlakı, siyaseti, grameri, retoriği ya da mantığı işin içine katmadan," diye bir eklemenin yer almasıydı. Bu tüzük, C.P. Snow (1905–1980)'un sonradan "*iki kültür*" adını vereceği ayrımı içermekteydi.⁶⁴ İki kültür ayrımı şu idi: bir yanda doğa bilimlerinin diğer yanda

⁶³ Wallerstein, **Yeni Bir Sosyal Bilim İçin**, (Çev. Ender Abadoğlu), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 33; Rorty, "Yöntem, Sosyal Bilim ve Sosyal Ümut", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler...** s. 367; Alexandre Koyre, a.g.e., s. 142.

⁶⁴ C.P. Snow, **İki Kültür**, (Çev. Tuncay Birkan), TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2001; Wallerstein, "İlim Adamları Sınıfının Ana Akımı...", **Modern Küresel-Sistem...** s. 332; Wallerstein, (1999), "Social Sciences in the Twenty-first Century", <http://fbc.binghamton.edu/iwunesco.htm> (16.02.2006).

da felsefe ve beşeri bilimlerin bulunduğu iki ayrı bilgi yapısı olduğu düşünülüyor, birer ayrı kültürü oluşturan *bilmenin farklı yolları* arasında temel epistemolojik sınırların varlığı kabul ediliyordu.

Takriben 1500–1800 arasında birçok devlet yöneticisi, kapitalist dünya ekonomisinin içinde özellikle *merkantilist* aşamadan geçerken, kendileri için yardımlar sağlayan ve çoğu memur olan uzmanlara danışmayı alışkanlık edinmişti. Bu uzmanlar bilgilerini çeşitli adlar altında sunmaktaydılar: Bunlardan içtihat (*jurisprudence*) eski bir adlandırma iken uluslararası hukuk yeni bir kavramdı. Siyasal sistem katında makro-iktisat anlamında yeni bir yönelim olarak politik iktisat, başlangıçta devletler hakkında nicel veri anlamına gelen yeni bir deyiş niteliğiyle istatistik ve yanı sıra idari bilimler (*Kameral bilimler*) gibi çeşitli uzmanlık alanları söz konusuydu. İchtihat, üniversitelerin hukuk fakültelerinde zaten okutulmaktaydı. İdari bilimler ise on sekizinci yüzyılda Alman üniversitelerinde okutulmaya başlandı. Ancak iktisat için on dokuzuncu yüzyılı beklemek gerekecekti. Özetle, sosyal bilimler bir insan ürünü ve bir kültür olarak aşama aşama inşa edilmekteydi.⁶⁵ Böylece yirmi birinci yüzyılda da mevcut bulunan temel sosyal bilimsel paradigmaya ve onun içinde çeşitli disiplinlere ondokuzuncu yüzyılda ulaşılmasını mümkün kılan ve dolayısıyla da epistemolojik açıdan yeni bir bilgi yapısı ile karşılaşılmasını sağlayan bir zemin inşa edilmiş olmaktaydı.

1.2.2. On Dokuzuncu Yüzyıldan 1945'e Kadar Epistemolojik Açıdan Bilgi Yapıları Ve Sosyal Bilimler

Sosyal bilimlerin yirmi birinci yüzyılda ele alınan pek çok merkezi sorunuyla ilgili olarak genişçe bir literatürün on altıncı yüzyıldan itibaren oluşmaya başladığı ve on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde belirgin çerçevelerin ortaya çıktığı görülmektedir. 1500–1850 aralığının, Niccolo Machiavelli (1469–1527), Jean Bodin (1530–1596), Hume, Locke, Hegel ve Marx gibi paradigma inşa edici düşünürleri, okunmaya devam etmektedirler. Ancak epistemolojik açıdan gerek konuların ele alınış tarzı ve gerekse yazarların kendilerini değerlendirme biçimleri, sosyal bilimler denilen ve takriben on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlayan bilgi yapısının hayli uzağında bulunmaktaydı. İsmi geçen yazarlar kendilerinin sonradan

⁶⁵ Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, (Çev. Şirin Tekeli), Metis Yayınları, İstanbul, 1996, 24; Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri...** s. 184.

ayrı disiplinler ve bilgi yapıları olarak kabul edilecek alanlarda çalıştıklarını veya temelde sosyal bilimci olduklarını düşünmüyorlardı.

On dokuzuncu yüzyıla gelmeden; on sekizinci yüzyılda sosyal bilimlerin antropoloji, sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimi gibi farklı epistemolojik öncüllere dayanan disiplinlere ayrışmasının beklenebilirliği bir yana aslında daha sosyal bilim denilen 'kültür'ün ortaya çıkması için de erkendi. En son cildi 1765'te yayımlanan "Ansiklopedi"de sosyal bilimler başlığı altında herhangi bir madde bile yoktu.⁶⁶ Diğer yandan entelektüel, epistemolojik ve siyasal sorunların iç içe geçtikleri de görülmekteydi. 1789 Fransız Devrimi'nin yol açtığı ortamda potansiyel olarak tehlikeli sınıfların denetimi açısından bilimlerin de üzerine vurgu yaptığı determinist yasalar kavramı daha yararlı görünüyordu. Kısacası, sürekli ve dengesiz siyasal, entelektüel ve epistemolojik tartışmaların sonucunda; takriben 1750'li yıllardan 1850'li yıllara gelindiğinde özel kullanımıyla doğal bilimler genel kullanımıyla bilimler her yerde doruğa yerleştirilmişti. Felsefe, bilginin, 'bilim'le zıtlaşan bir biçimi olarak değerlendirilmekte ve üniversitelerin giderek küçülen bir köşesine itilmekteydi. Fakat felsefe ile ilgili olarak on dokuzuncu yüzyıl boyunca, bilimselleşme arayışlarının sürdürüldüğü de söylenmelidir. Nitekim Heidegger'e göre⁶⁷ bu arayış yahut denemeler bir yönüyle bilimlerin haklılığını teslim etme, diğer yönüyle de bilimlere karşı felsefenin kendi sahasını koruma kaygıları içinde geçmiştir.

Sosyal bilimlerin değişik disiplinleri sonuçta on dokuzuncu yüzyılda inşa edilmişlerdir. Bu inşa faaliyeti 'gerçeklik' hakkında metafizikten ve felsefeden farklı bir tarzda empirik bulgulara dayalı 'nesnel' bilgi elde edilmesini sağlamak için harcanan çabaların ve yöntem (*Methodenstreit*) tartışmalarının bir semeresi olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Windelband ortaya, daha sonraları yaygın kabul gören bir tez atmıştı. Ki buna göre: Sosyal bilimler, kendisinin '*Methodenstreit*' olarak adlandırdığı bir açmazla yakalanmıştı.⁶⁸ Söz konusu açmaz, yine kendisinin adlandırmasıyla idiyografik ve nomotetik epistemolojiler arasındaki cepheleşmeden kaynaklanmaktaydı. İdiyografik cephede, her insani-sosyal durumun tekil olduğunu

⁶⁶ Robert Bierstedt, "18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce" (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...** s. 18, 21; Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., ss. 20–21.

⁶⁷ Heidegger, "Zaman Kavramının Tarihine Prolegomena", **Heidegger Kitabı...** ss. 129–130; Wallerstein, (1999), "Social Sciences in the Twenty-first Century", <http://fbc.binghamton.edu/iwunesco.htm> (16.02.2006).

⁶⁸ Wallerstein, (1997), "SpaceTime as the Basis of Knowledge", <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006); *Methodenstreit* tartışmasının bir sosyal bilim olarak iktisada ilişkin boyutları için Bkz; Ferudun Yılmaz, "Hayek'te Piyasanın Epistemik Rolü", **Liberal Düşünce**, Yıl: 7, Sayı: 27, Yaz 2002, s. 139.

ve bu tekilliği empatik ve hermeneutik biçimlerde yeniden kurmak gerektiğini düşünenler yer alıyordu. Nomotetik cephede ise yine her insani-sosyal durumun, tüm zaman ve mekân için geçerli evrensel ‘yasalarla’ analiz edilebileceğini düşünen pozitivistler bulunuyordu. Epistemolojik cepheleşme ya da açmaz durumu C.P. Snow tarafından, “iki kültür” diye bahsedilen ve bir yanda felsefe dahil beşeri bilimler ya da edebiyatın diğer yanda ise bilimin (doğa bilimlerinin) bulunduğu bir ayrımla da dillendirilmiştir. Bununla birlikte, Windelband, edebiyat ya da bilimden değil sosyal bilimlerden söz ediyordu. Dolayısıyla “iki kültür” arasındaki ayrımın sosyal bilimler denilen ara bilgi/episteme yapısının tam da ortasından geçtiği görülüyordu.

Kendine doğa bilimlerini model alan pozitivist epistemoloji doğrultusunda bilim; metafiziğin, inançların ve spekülative felsefenin karşısında addedilmiştir. Felsefeden iyice ayrıştırıldığı düşünülen yeni ve ‘bilimsel’ bir bilgi yapısı olarak çok sayıda çeşitli ‘konu’ ya da ‘disiplin’ adı önerilmekteydi. Birinci Dünya Savaşı dolaylarında birkaç isim etrafında belirli bir uzlaşma sağlanmıştı. İsimleri üzerinde uzlaşılan bilim dalları tarih, iktisat, sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji ve oryantalizm gibi disiplinlerdi. Antropolojinin epistemolojik nesnesi Batı-dışı dünyanın ‘ilkel’ halklarıken, oryantalizm, Batı-dışı dünyanın, vaktiyle, ‘yüksek medeniyetler’ kurmuş halklarını epistemolojik nesne edinmişti.

Sosyal bilimlerin tarihsel olarak kurumsallaşmaya başlamalarıyla birlikte ilk etapta açıklığa kavuşturulması gereken hususlardan biri bilgi elde etmenin en iyi yolunun hangisi olduğu idi. Ne tür bir epistemolojinin daha meşru sayılacağı konusu adeta düğümlemlenip kalmıştı. Sosyal bilimlerin, doğa bilimleri ve beşeri bilimler arasında bir “üçüncü kültür” olarak düşünülüp düşünülemeyeceği de kesin değildi.⁶⁹ Bilginin, her biri farklı epistemoloji benimsediği için ikiye; beşeri bilimler ve doğa bilimlerine ayrıştığı bir evrede sosyal gerçeklikleri inceleyenler kendilerini bu çekişmenin tam ortasında bulmuş ve onlar da epistemolojik olarak bölünmüşlerdi. Tarih, bir defalık olanı anlayıcı, tekilin bilgisine yönelik ve ‘tüm’ü; *tümel*’i değil de *bazı*’yı ifade eden anlamında *idiyografik* epistemolojili bir disiplin idi. Bu nedenle beşeri bilimlere yaklaşıyordu. Sosyal bilimler, evrensel yasalar peşinde koşan kimlikleri; evrenselci, *tümelci* nitelikleriyle *nomotetik* epistemolojili disiplinler idiler. Bu nedenle pozitif doğa bilimlerine yaklaşıyorlardı. Bütün bu gelişmeler ise bilgi

⁶⁹ Swingewood, a.g.e., s. 1998, s. 49; Wallerstein, (1997), “The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science”, <http://fbc.binghamton.edu/iwtynesi.htm> (16.02.2006); Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 21.

dünyasındaki saygınlığın her halükarda bilimlerde ve özellikle de doğa bilimlerinde somutlandığı bir bağlamda cereyan ediyordu.

Bilim ile felsefe ve/veya beşeri bilimler arasında üçüncü bir akademik alan olarak devreye sokulan sosyal bilim, berrak biçimde ortaya ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra çıkabilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde 1851 yılında yabancılar ve yoksullarla ilgili olarak kurulan 'Massachusetts Yabancılar Masası', "American Social Science Association"a (Amerikan Sosyal Bilim Derneği'ne) 1865 yılında dönüşmüştür. Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü 1892'de kurulmuş, Durkheim, Paris'te bir sosyoloji kürsüsüne 1913'te atanmıştır.⁷⁰ Dolayısıyla, farklı epistemolojik öncüllere dayandıkları düşünülen ve bu nedenle de diğerlerinden bağımsız disiplinler olmaları meşru addedilen çeşitli sosyal bilimler arasında ayrımların kurumsallaşması ancak 1880'ler ile 1945 arasında belirginlik kazanabilmiştir.

Nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimler kendilerini öncelikle idiyografik epistemoloji temelli tarih disiplininin ayıran noktaları vurgulamaktaydılar. Tarih gibi Batılı '*medenî*' dünyaya yönelmekle birlikte tarihten farklı biçimde pozitivizmin evrenselcilik temelli öncülüyle koşullandırılan -nomotetik- sosyal bilimleri ilgilendiren; insan davranışına yön verdiği düşünülen ve '*sonsuz zamanmekân*'a (eternal timespace) göre değişmediği düşünülen *evrensel yasalar* saptamaktı.⁷¹ Sosyal bilimler, incelenecek olguları tekil olaylar niteliğiyle değil bir dizinin örnekleri olarak ele almaya ve çözümleme yapabilmek için insani-sosyal gerçekliği parçalara ayırmaya yatkındılar.

Sosyal bilim, bir kez idiyografik epistemoloji temelli tarihten ayrıldıktan sonra, nomotetik sosyal bilimciler olarak iktisatçılar, siyasal bilimciler ve sosyologlar kendilerine özgü alanın öbür alanlardan ne kadar da farklı olduğunu göstermeye girişmişlerdir. İktisatçılar bunu, piyasa mekanizmalarını inceleyerek, siyasal bilimciler hükümet yapılarına yönelerek, sosyologlar ise sosyal ilişkileri ön plana çıkararak

⁷⁰ Berenice M Fisler ve Anselm L Strauss, "Etkileşimcilik" (Çev. Kurtuluş Dinçer), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**... s. 471; Lewis A Coser, "Amerikan Eğilimleri", (Çev. Alaeddin Şenel), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**... s. 301; Burke, **Tarih Ve Toplumsal Kuram**, (Çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 12; Wallerstein, (1998), "The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iwpradfp.htm> (16.02.2006).

⁷¹ Wallerstein; (1997), "The End of certainties in the Social Sciences", <http://fbc.binghamton.edu/iwendcrt.htm> (16.02.2006); Zamanmekân kavramı, her toplumsal zaman türüne karşılık olarak bir toplumsal mekân türü bulunduğu görüşünü yansıtmaktadır. Mekân ve zaman, birbirlerinden ayrı olan ve yine ayrı ölçülen parametreler gibi değil, tek bir referans çerçevesi içinde görülmekte, bu nedenle de *zamanmekân* olarak bütünlük değerlendirilmektedir. Bkz; Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**... s. 151.

yapmışlardır. Ortaklaşa kabul edilen nokta sosyal alana ilişkin doğru, geçerli ve gerçekçi bilginin; zamandan ve mekândan bağımsız biçimde geçerli evrensel, basit yasalar arayışının ancak bütünleşik değil partiküler bir anlayışın gözetilmesi yoluyla elde edilebileceği idi.⁷² En erken kurumsallaşan disiplinler olarak sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimi perspektifinden bakıldığında, her birinin diğerinden farklı sosyal, iktisadi ve siyasal parçaları/alanları bulunduğu ve her birinin bilgisine epistemolojik bağlamda doğru ve geçerli bir biçimde ancak bu ayrımın meşruluğu çerçevesinde ulaşılabileceği varsayılıyordu. Aksi takdirde, her biri etrafında kurumsal organizasyonlar inşa edilen ayrı birer disiplin olan sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimi ile bunlardan doğan diğer bilimlerin meşruluk iddialarının temellendirilmesi zora girmektedir.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında özellikle Almanya'da geçen ve doğa bilimlerinin saf, evrensel ve mutlak bir bilgi yapısı temelinde tanımlanması halinde, sosyal bilimlerin nesnel olup olamayacağı gibi sorunlar etrafında dönen “yöntem tartışması” (*Methodenstreit*) artık geride kalmış durumdaydı. 1945’de, sosyal bilimler hem doğa bilimlerinden hem de beşeri bilimlerden kesin olarak ayrıışmıştı. 1945’e gelindiğinde sosyal bilim disiplinlerinin hemen hepsi, dünyanın belli başlı üniversitelerinde kurumsallaşmış bulunuyordu. Tam da sosyal bilimlerin yerli yerine oturduğu ve disiplinlerin her birinin başka dallardan kesin biçimde ayrıldığı düşünülecekken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında tablo değişmeye yüz tutmuştur.⁷³ Epistemolojik açıdan yeni akımlar, öncüller, tartışmalar ve ayrımlar belirginleşmiş ve on dokuzuncu yüzyılda inşa edilmesi bağlamında tarihsel olan sosyal bilimlere karşı örneğin dünya sistemleri analizi gibi muhalif konumda konumlanan değişik akımlar ortaya çıkmıştır.

1.2.3. 1945’ten İtibaren Epistemolojik Açıdan Sosyal Bilimler

1945 yılı ile birlikte daha önceki yüzyıl boyunca yerli yerine oturtulmaya çalışılan sosyal bilimlerin yapısını derinden etkileyen -epistemolojik imaları da haiz- üç gelişme yaşanmıştır. Birinci olarak, dünyanın siyasal yapısında değişimler

⁷² Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 36; Wallerstein, (1999), “Social Sciences in the Twenty-first Century”, <http://fbc.binghamton.edu/iwunesco.htm> (16.02.2006); Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi**, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 207, 225;

⁷³ Sunar, a.g.e., s. 110; Cevizci, a.g.e., s. 710; Susan Hekman, **Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida**, (Çev. Hüsamettin Arslan ve Bekir Balkız), Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 29, 38–39.

meydana gelmiştir: ABD İkinci Dünya Savaşı'ndan dünyanın en güçlü ekonomisi ve askeri gücü olarak çıkmıştı. Siyasal yönden yeni jeopolitik gerçeklikler söz konusuydu: 'Soğuk Savaş' denilen bir durum oluşmuştu. Ayrıca, dünyanın Avrupa dışı halkları, sömürgeciliğin bitmeye başlaması ve bağımsızlığını kazanan devletlerin sayısının artması ile birlikte yeniden tarih sahnesine çıkmaktaydılar. İkinci gelişme, 1945 sonrasında daha önce görülmemiş boyutta bir nüfus ve üretim kapasitesi artışı yaşanmasıydı. Bu olgu, bilimsel faaliyetler de dahil olmak üzere insan faaliyetlerinin hepsinin ölçek büyütmesi anlamına geliyordu. Üçüncü gelişme üniversitelerin dünyanın her yanında nicel ve coğrafi anlamda olağanüstü bir sıçrama göstermesiydi ki, bu da, sosyal bilimcilerin sayısının birkaç kat artmasına yol açmıştır.⁷⁴ Belirtilen yeni sosyal gerçekliklerden her biri, kurumsallaşmasını tamamladığı düşünülen sosyal bilimler için yeni kurumsal ve epistemolojik sorunlar yaratmıştır.

Tüm sanayileşmiş ekonomiler savaşla yok olurken ABD'nin geri kalan bütün devletlere göre muazzam güçlenmesi, ele alınması gereken acil meselelerin ve bunları ele alırken kullanılması uygun yöntemlerin tanımını derinden etkilemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda sosyal bilimsel faaliyetler, ağırlıklı Amerikan kurumlarında yürütülmüştür. Bu yenilik ya da farklılaşma sosyal bilimcilerin önceliklerini nasıl belirledikleri üzerinde etkiler doğurmuştur. Öte yandan, Avrupa/Batı dışı halkların dünya sahnesine dönmeleri, artık kapanmış ya da kapanmakta olan bir devre ait siyasal sapmaları yansıttığı gerekçesiyle sosyal bilimlerin ötelediği -kadınlar, azınlıklar, alt sosyal gruplar gibi- birçok alanın ve *ilerleme* gibi temel yaklaşımların sorgulanması anlamına gelmeye başlamıştır.⁷⁵ Sosyal bilimsel bir yaklaşım olarak modernleşme ve bağlı biçimde gelişme; ilerleme; kalkınma perspektifi yeniden önem kazanmıştır. Bu modernleşme-gelişme-ilerleme sorunsalı dünya sistemleri analizinin de doğuşunu ivmelendiren sonuçlara götürücü derin ideolojik ve epistemolojik tartışmalara yol açmıştır.

⁷⁴ Thomas Reifer ve Jamie Sudler, "Devletlerarası Sistem", **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)**... s. 25; Wallerstein, "Yirminci Yüzyıl: Gün Ortasında Karanlık", (Çev. Sadrettin Karahocagil), **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 64, Kış 2001, s. 41; Wallerstein, (1999), "Social Sciences in the Twenty-first Century", <http://fbc.binghamton.edu/iwunesco.htm> (16.02.2006).

⁷⁵ Reifer-Sudler, a.g.e, s. 26; Wallerstein, (1999), "Uncertainty and Historical Progress", <http://fbc.binghamton.edu/iwposb.htm> (16.02.2006).

1.2.3.1. Sosyal Bilimsel Bir Yaklaşım Olarak Modernleşme Ve Modernleşmenin Epistemolojik Açıdan Önemi

Modernleşme kavramı, 'geleneksel' ya da 'geri kalmış' olarak adlandırılan devletlerin, ileri teknoloji düzeyinde yer alan devletlere ulaşabilme yönünde geçirdikleri dönüşümleri ifade etmektedir. Süreç içerisinde, Batı'da 'modern' toplum ve kültür ortaya çıkmış, diğer toplumlar, 'modern-öncesi' kalmışlardı. Bu toplumlara ilişkin bakış açıları ve betimlemeler, tek biçimli bir yaklaşımla gerçekleşmekte ve farklı deneyimlere sahip toplumlar topluca *azgelişmiş* diye adlandırılmaktaydılar. Azgelişmiş dünya için gereken şey onların da 'modernleşme' yoluyla azgelişmişlikten kurtulup gelişmeleri idi. Modernleşmeye duyulan) inancın yeniliği, insani güçlerden hareketle mükemmelleşmenin mümkünlüğü olmuştur.⁷⁶ Buradaki anahtar tez teorik ölçekte bütün ulusların/halkların/bölgelerin aynı yoldan geçtiği dolayısıyla aynı oldukları, ancak tarihin belirli bir anında kendilerini farklı gelişme-ilerleme aşamalarında buldukları dolayısıyla tam da aynı sayılamayacakları idi.

Modernleşme anlayışı, kamu politikaları yönünden, 'kalkınma-gelişme' konusuna dünya genelinde verilen büyük önemle ifade edilmiş, kalkınma evrensel modernleşme yolundaki *ilerleme* süreci olarak görülmüştür. Özeldir kalkınma genelde modernleşme sorunlarına duyulan ilgi; bir yandan çeşitli sosyal bilimlerin ortak sonuçlarından beslenirken diğer yandan farklı sosyal bilim disiplinlerindeki yakınlaşmaları teşvik eden bir mahiyet taşımıştır. Geleneğe ve eskiye karşı modernleşme, kültürel bağlamda ABD'nin de dahil olduğu 'Batı' anlamına gelmek üzere Avrupa'yı merkez almakta ve Batı'daki Rönesans ile Reformasyon hareketleri modernleşmenin safhaları olarak görülmekteydi. Batı ile modernleşme arasındaki ilişki öyleydi ki Anthony D. King'e göre, 'modern' kavramının kendisinin kazandığı yaygınlık ve *uluslararasılaşma* dahi gerçekte bir dilbilimsel emperyalizm (linguistic imperialism) olarak okunabilirdi.⁷⁷ *Geri kalmış, azgelişmiş ve kalkınmakta* gibi farklı sıfatlarla anılan Batı-dışı dünya; eğer Avrupa'yı izler, ona benzemeye çalışır ve odağına onu yerleştiren bir modernleşme politikası sürdürürse, bir gün kendisi de

⁷⁶ Shils, a.g.e., s. 149; Wallerstein, (1997), "The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis", <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm> (16.02.2006).

⁷⁷ Walter O. Mignolo, "Globalization, Civilization Processes, and the Relocation of Languages and Cultures", **The Cultures of Globalization...** s. 38; Anthony D. King, "The Times and Spaces of Modernity (or who needs postmodernism?)", **Global Modernities...** s. 111; Göran Therborn, "Routes to/through Modernity", **Global Modernities...** s. 126.

modern; gelişmiş; kalkınmış; ileri olabilirdi. Modernleşmenin temel tezi sonuçta, Avrupa'nın merkeze yerleştirildiği bu *Avrupamerkezci* perspektiften beslenmekteydi.

Avrupamerkezcilik ve onun bağlamında modernleşme gibi yaklaşımların, 1945 sonrasında sorgulanmaya başlanması, sadece ekonomik ve siyasi değil epistemolojik düzlemde de çeşitli içerimlere sahip olmuştur. *Bölge çalışmalarının* artmasının ve sosyal bilimsel disiplinler yapıdaki farklılaşmaların da etkisiyle Batı ve Batı dışı bölgeleri ele alan incelemeler arasındaki entelektüel ayrışma çözülmeye yüz tutunca, gündeme, bazı önemli siyasal sonuçları da olan temel bir sorun gelmiştir. Batı ve Batı dışı; bu iki bölge, ontolojik anlamda özdeş miydi, yoksa farklı mıydı? Daha önceki dönemde ağır basan varsayım, incelemek üzere ayrı disiplinleri gerektirecek kadar farklı oldukları yolundaydı. Nitekim modernleşmiş medeni dünyanın idiyografik tarih bilimi ve nomotetik sosyal bilimler tarafından incelenmesi yerinde bulunurken, modernleşmemiş-medeni olmayan dünyanın yine idiyografik temelli antropoloji veya oryantalizm tarafından analiz edilmesi bu nedenle düşünülmüştü.

Nispeten ileri halklar oryantalizm, ilkel olduğu düşünülen halklar ise antropoloji tarafından incelenmekteydi. Peki, şimdi bunun tersi bir varsayım benimsenerek Batı dışı dünyanın özel bir çözümleme biçimi gerektiren hiçbir farklılığı olmadığı mı ileri sürülecekti? Nomotetik epistemoloji öncüllü sosyal bilimciler, geliştirdikleri genellemeler ya da *yasaların* Batı dışı bölgeler için de geçerliliğini tartışmaya başladılar. Daha idiyografik eğilimli tarihçiler ise acaba yalnızca “tarihsel ulusların mı tarihi var?” sorusunu tartışarak Batı-dışı dünyaya açılmanın yollarını aramaktaydılar. Sorulara verilen cevap aslında oldukça belirsiz bir uzlaşmanın ürünüydü. Bu görüşü şöyle özetlemek mümkündür: Batı-dışı bölgeler analitik bakımdan Batı'yla aynıdır, ama tam da aynı değildir! Örneğin Birleşmiş Milletler (BM), çevre (periferi) bölgelere, onların da tıpkı güçlü-merkez (metropol) devletler gibi siyasal bağımsızlığa, eşitliğe, *‘bir evrim ile’* ilerlemeye sahip olabileceklerinin mesajıydı.⁷⁸ Bu görüşün aldığı ilk biçim işte anlatıla gelinen modernleşme teorisiydi. Farklı bir söyleyişle, tartışmanın sonuçlarından birisi modernleşme teorisinin yeni baştan gözden geçirilmesi olmuştur.

Devletlerin, kendi ülkelerini modernleştirme; geliştirme; ilerletme; kalkındırma yoluna koyulmaları, sosyal bilimcilerin yürüttükleri araştırmalara giderek artan

⁷⁸ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 42; Arslan, **Epistemik Cemaat**... s. 24.

miktarda kamu kaynağı aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Böylece, ‘az gelişmişliğin’ ya da ‘geri kalmışlığın’ yapısal ve kültürel nedenleri araştırılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda ayrıca, ‘durumu iyileştirmeye’ yarayacak ‘Avrupa değerleri’nin yokluğuna bilhassa dikkat çekiliyordu. Modernleşme teorisinin bir özelliği, hattı zatında Avrupamerkezci olan bu modelin Batılı toplumlara da uygulanabilmesiydi. Bunun için, Batının tarihsel gelişmesini ve kalkınmasını kendi modernleşmesini aşama aşama ve erken bir tarihte başarması olarak yorumlamak yetiyordu.⁷⁹ Bu özellik, eskiden yalnız aktüelle; ‘bugün’ ile ilgilenen nomotetik epistemolojili sosyal bilimcilerin aktüel olmayan veriler kullanmalarına, idiyografik epistemolojili tarihçilerin ise nomotetik sosyal bilimcilerin ortaya attığı bazı genellemelerin, geçmiş anlamakta kendilerine yardım edebileceğini düşünmelerine ortam hazırlamıştır. Ancak bir yandan bunlar olurken bir yandan da Batı’nın, dünyanın geri kalanı üzerindeki sömürgeci siyasal egemenliğinin azalmakta oluşu, yalnız siyasal sahnede değil, sosyal bilim sahnesinde de, yeni seslerin ve ‘Bölge çalışmaları’ gibi çalışma biçimlerinin işitilmeye başlaması anlamına geliyordu.

1.2.3.2. Sosyal Bilimsel Bir Gelişme Olarak Bölge Çalışmaları Ve Bölge Çalışmalarının Epistemolojik Açıdan Önemi

1945’ten sonra gerçekleşen önemli sosyal bilimsel yeniliklerden biri akademik çalışmaları gruplamakta kullanılan yeni bir kurumsal kategori olarak bölge çalışmalarının ve araştırmalarının başlatılmasıdır. Bu kavram önce, ABD’de İkinci Dünya Savaşı sırasında kullanılmaya başlandı. Savaşı izleyen yıllarda yaygın bir uygulama alanı buldu ve daha sonra dünyanın başka yerlerindeki üniversitelere yayıldı. Bölgelerin listesi, adına bölge denilen ve bazen bir ‘medeniyet’le de anılan inceleme birimlerinin homojenlikten ne denli uzak olduğunu gayet iyi gösterir: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), Çin, Doğu Asya, Latin Amerika, Ortadoğu, Afrika ve çok sonra bunlara katılan Batı: Bunların hepsi ayrı gerekçelerle birer bölge olarak görülebilmişlerdir. Oryantalizmin isim olarak ortadan kalkmaya başlamasıyla yükselişe geçen bölge çalışmalarının temelindeki epistemolojik sav çok basitti: Buna göre, bölge, kendi içinde kültür, tarih ve çoğu zaman dil yönünden belirli bir bütünlük arzettiği düşünülen geniş bir coğrafi alandır.⁸⁰ Bu, şu demektir: Söz konusu bölgelerin

⁷⁹ Wilbert E. Moore, “İşlevselcilik”, (Çev. Şirin Tekeli), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi...** s. 369; Andre Gunder Frank, **Reorient Global Economy in the Asian Age**, University of California Press Berkeley, England, s. 20.

⁸⁰ Wallerstein, (1999), “Social Sciences in the Twenty-first Century”, <http://fbc.binghamton.edu/iwunesco.htm> (16.02.2006).

birer epistemolojik nesne olarak ele alınmaları, onlara ilişkin bilginin doğru, gerçekçi, meşru bir biçimde ancak bu yolla temin edilebileceği çıkarsamasına dayanıyordu. Oysa bu tür bir epistemolojik yaklaşım insani-sosyal gerçekliği anlayabilmek ve açıklayabilmek için ayrı sosyal bilimsel disiplinlerin gerekli olduğu yolundaki partiküler epistemoloji anlayışına uymuyordu. Ayrıca inceleme birimi ya da çözümleme düzeyi olarak epistemolojik nesnenin 'devlet' temelli olması gerektiği yolundaki 'mekânsallık' görüşüyle de bir zıtlık söz konusuydu.

Bölge çalışmaları için başta sosyal bilimlerin değişik disiplinlerinden olmak üzere, beşeri bilimlerden hatta doğa bilimlerinden kişilerin bir araya gelerek kendi disiplinleri açısından ortak ilgi alanı kabul edilen *bölgeyi* ya da onun bir bölümünü incelemeleri isteniyordu. Bölge araştırmaları, tanım gereği "çok-disiplinli" idi ve kökenindeki siyasal motivasyon da açıktı: ABD, *dünya sistemi* ölçeğinde yeni bir siyasal rol ve hegemonik etkinlik kazanmıştı. Dolayısıyla bu bağlamda farklı bölgelerin, özellikle bunların siyasal bakımdan etkin olmaya başlamalarından beri, güncel gerçekleri hakkında bilgiye ve uzmana ihtiyaç duymaktaydı. Bölge araştırmaları, disiplinler itibarıyla bölünmeleri yansıtan kişileri tek bir yapı içinde bir araya getiriyordu. Bu yapı içinde tarihçiler ve nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimciler, antropolog ve oryantalistlerle, tarihçiler nomotetik sosyal bilimcilerle ve her biri farklı bir nomotetik sosyal bilimden gelen kişiler diğerleriyle yüz yüze geliyorlardı. Ayrıca bölge araştırmalarına kimi zaman coğrafyacılar, sanatçılar, edebiyatçılar, mühendisler bile katılıyorlardı. Bütün bu insanlar programlarını birlikte oluşturuyor, birinin öğrencisinin doktora jürisine öbürü giriyor, birbirlerinin kitaplarını okuyor ve makalelerini her biri farklı bir bölgede uzmanlaşan disiplinler-üstü dergilere yazıyorlardı.⁸¹ Giderek o zaman dilimine değin kabul edilen sosyal bilimsel paradigmanın sınırlarını, salt kurumsal açıdan değil epistemolojik açıdan da zorlayan yeni açılımlar gündeme gelmekteydi.

Bölge çalışma ve araştırmaları ile ortaya çıkan karşılıklı etkileşimin entelektüel değeri bir yana sosyal bilimler için doğurduğu kurumsal sonuçların önemi inkâr edilemez. 'Bölge' çalışmalarıyla geleneksel olarak kurumsallaştıkları şekliyle sosyal bilimlerin devlet-merkezci epistemolojik ön kabullerine meydan okunmaktaydı. Demek ki, insani-sosyal alanın makro gerçekliğinin bilgisine yerli yerinde bir biçimde ulaşabilmek için devlet sınırlarını aşan; yöneliminde *ulus* ya da

⁸¹ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 41; Janet L. Abu-Lughod, "Süregelen Amerikan Taşralılığı ve Dünyanın Geri Kalanı", **Modern Küresel-Sistem...** ss. 293-294.

toplum birimine bağılı olmayan ve dünya siyasal haritasındaki bölümlenmeleri geçen araştırmalar da pekâlâ yapılabilirdi. Bölge araştırmaları çok-disiplinliliğin sınırlı bir örneği gibi sunulsa da, uygulamada sosyal bilimsel bilginin keskin epistemolojik sınırlarla ayrılması olgusunun esasında ne kadar da yapay olduğunu göstermişti. Tarihçiler ve nomotetik sosyal bilimciler ilk kez bu kadar çok sayıda bilim adamının bir araya gelmesi anlamında Batı'nın dışında kalan bölgeleri incelemeye girişmişlerdi. Oryantalizm disiplininin varlığını meşrulaştıran mantık birazda bölge araştırmalarının sayesinde zayıflamaktaydı. Demek ki, idiyografik epistemoloji öncüllü tarihin ve nomotetik sosyal bilimlerin yöntemleri ve modelleri istendiği takdirde Batı-dışı bölge ya da medeniyetlere de uygulanabilirdi. Sonuçta, bölge çalışmalarının da ivmesiyle antropologlar disiplinlerini yeniden içeriklendirmeye koyulurken oryantalistler daha dramatik bir dönüşüm yaşamışlardır. Oryantalizm bir akademik disiplin olmaktan hızla çıkmış, yerine göre tarih, felsefe, klasikler, din bölümleri ile kültür araştırmaları bölümlerine karışmıştı. Oryantalizm, artık, Batı dünyasının, Batı-dışı dünyayı Avrupamerkezci bir perspektifle kendi hegemonya alanında tutmasının bir aracı olarak şüphe ile karşılanmaktaydı.

1.2.3.3. Sosyal Bilimsel Disiplinlerdeki Gelişmeler Ve Bu Gelişmelerin Epistemolojik Açıdan Önemi

Nomotetik epistemoloji anlayışlı disiplinler olarak iktisat, sosyoloji ve siyaset bilimi İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kısmen doğa bilimlerinin kazandığı zaferlerin gölgesine sığınarak önemli atılımlar yapmışlar ve birçok tarihçinin gözlerini sosyal bilimlere çevirmesini sağlamışlardır. Esasta idiyografik epistemoloji öncüllü tarih ile nomotetik epistemoloji öncüllü sosyal bilimler arasındaki mesafeyi giderme arayışı 1945'te başlamamış ve bu yolda daha önce de çabalar harcanmıştı. Fransa'daki Annales Okulu gibi hareketler amaçlarının; tarih, iktisat, sosyoloji ve siyaset biliminin arasını kapatmak olduğunu ortaya açıkça koymuşlardı. Ne var ki, bu girişimler kayda değer bir yankıyı ancak 1945 sonrası dönemde bulabilmiştir.

Nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimsel yapıdaki değişimlerden biri bilim dallarının birbirine yaklaşması ve disiplinler sınırlarının fiilen (*de facto*) çakışması biçiminde yaşanmıştır.⁸² İktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji arasındaki örtüşmeler artmıştır. Burada öncülüğü sosyoloji yapmış ve gerek "siyaset sosyolojisi" gerekse

⁸² Wallerstein, (1999), "Social Sciences in the Twenty-first Century", <http://fbc.binghamton.edu/iwunesco.htm> (16.02.2006).

“İktisat sosyolojisi” 1950’lerden itibaren disiplinin standart alt dalları arasına girmiştir. Sosyolojiyi siyaset bilimciler izlemiştir. Siyaset biliminin konusu, siyasal bir sonucu ya da siyasal bir niyeti olan bütün sosyal süreçleri içerecek şekilde yeniden tanımlanmıştır. Böylece baskı grupları, protesto hareketleri, cemaat örgütlenmeleri gibi ‘sosyolojik’ konular araştırma alanları arasına girmiştir. Siyaset bilimciler ayrıca iktisadi süreçlerle daha yakından ilgilenmeye başlamışlardır. İktisatçılar açısından bakıldığında savaşı izleyen yıllarda Keynesgil düşüncenin egemenliği altında “makro-iktisat”a duyulan ilgi artınca, ‘siyasal iktisat’ örneğinde olduğunca siyaset bilimiyle iktisadi birbirinden ayıran epistemolojik sınır çizgisinin belirsizleştiği görülmüştür.⁸³ Makro iktisadın çözümleme nesnesi büyük ölçüde, hükümetlerin ve hükümetler arası kuruluşların; siyaset bilimi alanındaki örgütlenmelerin aldıkları kararlar idi. Bu siyasal kararlar, adı üstünde siyasal olmaları dolayısıyla esasta siyaset biliminin ilgi sahasını oluşturmaktaydılar.

Yıllar geçtikçe artan disiplinler örtüşmelerin iki önemli sonucu olmuştur: Bir yandan ilgi alanı ya da verilerin ele alınış tarzı bakımından disiplinleri birbirlerinden ayıran epistemolojik sınır çizgileri kaybolurken bir yandan da kabul edilebilir konuların sınırları durmaksızın genişlediği için disiplinlerin kendi içindeki homojenlik giderek ortadan kalkmıştır. Disiplinlerin iç tutarlılığını ve her birinin ayrı bir disiplin olarak varolma hakkını doğrulamak için kullanılan epistemolojik gerekçelerin meşruiyeti disiplinlerin içinde tartışılmaya başlanmıştır. Tartışmalarda bulunan çözümlerden birisi kültür ve iletişim çalışmaları, yönetim bilimleri ve davranışsal bilimler gibi yeni disiplinler-arası isimlerin yaratılması olmuştur. Bir diğer çözüm, disiplinler ‘heterojenleşme’ ya da melezeleşmenin gereği olarak aynı disiplinin farklı ilgi alanlarına açılan alt disiplinlerinin kurumsallaşmasında görülmüştür. Disiplinler-arası çalışmaların çoğu defa doğa bilimlerini model alan pozitivizmin epistemoloji ve yönteminin adına ‘yöntem dogmatizmi’ veya ‘yöntem emperyalizmi’ de denilen bir biçimde baskın kılınması sayesinde gerçekleştiği belirtilmelidir.

1.3. Temel Epistemolojik Belirlemelerin Ve Epistemolojik Açıdan Bilgi Yapılarının Genel Değerlendirilişi

⁸³ Gilbert Faccarello, “Siyasi İktisat”, (Çev. Necmettin Kamil Sevil), **Siyaset Felsefesi Sözlüğü...** ss. 799–800; Yılmaz, “İktisat Ve Sosyoloji: Rakip Kardeşlerin Hâkimiyet Kavgası”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 95, Kış 2002–2003, ss. 67–69.

Modernlikle başlayan bir süreç, bilim, doğanın, her zaman ve mekân için geçerli ve doğru evrensel bilgilerini dolayısıyla yasalarını bulmaya çalışmak biçiminde tanımlanmıştır. Gökyüzü, ilahi/dinsel içerimlerinden boşaltılarak, matematiğin hüküm sürdüğü bir uzaya/mekâna; seküler bir bilgi arayışının ve arzusunun araştırma nesnesine dönüştürülmüştür. Gökyüzünün de eklenmesiyle araştırma alanının genişlemesine benzer biçimde insani arayışlar da sınır tanımaz tarzda “ilerleyerek” genişlemiştir. *İlerleme*, modernlik için; kapitalist dünya ekonomisindeki sınırsız-sonsuz sermaye birikimi arayışı örneğinde olduğunca sınırsızlık-sonsuzluk arayışıyla ivmelenen ve bilimsel-teknolojik atılımlardan güç devşiren anahtar öge haline gelmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl başlarında araştırma alanı genişlemiş ve ilerlemiş bulunan bilim ile felsefe arasındaki kopukluk belirginleştiğinde, sosyal bilim kendisinin felsefe değil bilim olduğunu iddia etmiştir. *Bilginin* böyle iki ‘düşman’ kampa bölünmesinin gerekçesi felsefenin metafizik-spekülatif temelle iş gördüğü iddiası olmuştur. İlhamlarını pozitivist/natüralist doğa bilimleri anlayışından alan sosyal bilimlerin kurduğu hegemonya ile daha da belirginleşen söz konusu ayrım Wallerstein’e göre esasta ‘saçma’ bir ayrımdı. Çünkü her türlü empirik bilginin kaçınılmaz metafizik temelleri vardır. Bu-dünyayla ilintili gerçekliklerden bahsetmeyen, yani empirik yönü bulunmayan bir metafizik de olamaz. Entelektüel sınıf, epistemolojik açıdan din temelli hakikat yağmurundan kaçarken *biçimsel rasyonalite mistizmi* dolusuna tutulmuş ve bu hatayı Marksistler de işlemiştir.⁸⁴ Kısacası, Bilimin nesnel gerçekliğin keşfini sağlarken felsefecilerin yalnızca düşündükleri ve tıpkı Antikçağdaki öncülerini gibi ‘*olması gereken*’ üzerine eğildikleri ileri sürülmekteydi. Bunun için de geç on sekizinci yüzyıla ve erken on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde pozitif bilim diğer bilgi yapılarından ve yöntemlerden ayrışma ve kaçınma çabası içinde olmuş bu çaba bilgi yapılarının sınırlarının yeniden tayini probleminde yol açmıştır. Farklı bilgi yapılarının daralıp genişleyen sınırlarının ve yöntemlerinin tayininde ağırlıklı rolü epistemoloji oynamış ve bu bağlamda on sekizinci yüzyılda daha çok empirizm, on dokuzuncu yüzyıl sonrasında ise pozitivism egemenlik kazanmıştır.

⁸⁴ Winch, a.g.e., s. 11; Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 171; Giddens, “Hermeneutik ve Sosyal Teori”, **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler...** s. 24.

Pozitivist epistemolojinin Avrupamerkezci evrensellik iddiası başat bir öncül halini almıştır. Bu başatlık, evrensel yasalar peşinde koşan nomotetik sosyal bilimlerin, bir biçimde mutlaka Avrupa ile dolayımlanan sorunsalların esasında salt Avrupai değil evrensel olduğu iddiasıyla meşruiyet problemlerini atlatarak kurumsallaşmasında en belirleyici saiklerden biri olmuştur. Sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi ve onlarla yakınlaşan diğer dallar nomotetik disiplinler olarak; sosyal bilimler adı altında örgütlenince idiyografik epistemoloji temelli antropoloji ve tarih gibi disiplinler, kendilerini beşeri bilimler çatısı altına almışlardır. Farklı söyleyişle, doğa bilimlerinin epistemolojik ve metodolojik niteliklerini örnek alan pozitivizm açısından bakıldığında bilim olmanın temel gerekleri arasında yer alan '*evrensel yasalar peşinde koşma*' amacına sahip bulunmadıkları için tarih ve antropoloji gibi disiplinler sosyal bilim yerine beşeri bilimler sayılmışlardır. Bu durum, İlkçağ ve Ortaçağ'da egemen olduğu belirtilen bütünlüklü epistemoloji anlayışından ve onunla bağlı biçimde *bütünlüklü analiz türünden* kopuşun da ivmelenmesine yol açmıştır.

Siyasal ve sosyal bilimler açısından '*bilme*'ye, *bilgi*'ye, *teori*'ye ilişkin düşünsel farklılaşmaları ortadan kaldıracabilecek nitelik ve netlikte evrensel kabul gören tek bir epistemolojik akım ve kategoriden söz edilememektedir. Bu anlamda pozitivizmin üstünlüğü söz konusu olsa bile bir paradigmlar çokluğu yaşandığı açığa çıkmaktadır. Epistemolojik çokluk birbirlerine karşıt ya da birbirleriyle karşılaştırılamayacak tasarımları ile bir yandan sosyal bilimsel alandaki çözümlemelerle ilgili belirsizlik yönünde güçlükler yaratırken diğer yandan gerek iç içe girmeler yoluyla ve gerekse farklı değerlendirme imkânlarıyla bir zenginlik ve kolaylık da sunmaktadır.

Bir yandan Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi Antikçağ bilgelerinin, bir yandan da Kant, Hegel, Marx ve Weber gibi Aydınlanma çağı ve sonrası düşünürlerinin bakış açılarında kapsanan epistemolojik akım, öncül ve ayrımlar yirminci yüzyıl ve sonrasında çeşitli etkiler doğurmaya devam etmiştir. Farklı tasarımlar geri plana itildikleri evrelerde dahi büsbütün terkedilmiş olmaktan uzaktırlar. Diğer yandan pozitivizm, eleştirel teori, rölativizm, yapısalcılık-postyapısalcılık, postmodernizm gibi belli bir epistemolojisi de olan nispeten yeni düşünsel ve sosyal bilimsel akımların dahi Aydınlanma öncesi, Ortaçağ'a ve Antikçağ'a değin uzanan köklerinin veya esin kaynaklarının bulunduğu görülmektedir. Örneğin 1945 sonrasında ve özellikle de 1960'lardan itibaren yeniden

gelişme bulan rölativizmin kökleri neredeyse Batı tarihinin ilk felsefi ortamlarına değin geriye çekilebilmektedir. Genel olarak bakıldığında epistemolojik ayrımların takriben iki bin beş yüz yıllık bir arka plana sahip bulundukları ortaya çıkmaktadır. Söz konusu akım ve kategoriler siyasal ve sosyal bilimler açısından hem felsefe ve siyasal düşünceler (siyaset felsefesi) bağlantısını vurgulaması ve hem de farklı perspektiflerin birbirlerine olan göndermelerini açığa çıkarmaları yönüyle önemlidir. Epistemolojilerin genelde bilimler özelde sosyal bilimler üzerinde kuvvetli etkiler doğurmaları itibarıyla bilimsel değerlerini korumaya devam ettikleri de söylenmelidir.

Epistemolojik çoğulluğun bizatihi kendisi yeni arayışların da başlıca motivasyon kaynağı olmakta, farklı teorik arayışlar değişik analiz biçimlerinin varlık sahnesine çıkışını tetiklemektedir. Nitekim diğer etmenlerin yanısıra, belirtilen epistemolojik akım, ayırım ve öncüller üzerindeki tartışmaların etkisiyledir ki, 1945 sonrası ortamda 'feodalizmden kapitalizme geçiş', 'Asya Tipi Üretim Tarzı' (ATÜT), ve 'Bağımlılık' (gelişme-az gelişme) gibi konularda çeşitli görüşler oluşmuştur. Bu görüşler ile Annales Okulu dolayımında belirginleşen kavram ve bakış açıları sonuçta mevcut-tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya yeni epistemolojik eleştiriler yöneltten *dünya sistemleri analizinin* ortaya çıkışını mümkün kılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNE İLİŞKİN TEMEL BELİRLEMELER VE DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN EPİSTEMOLOJİK AÇIDAN TEMELLENDİRİLMESİ

2.1. Kavramsal Açıdan Dünya Sistemleri Analizi

Dünya sistemleri analizi insani-sosyal gerçeklik hakkında yeni bir perspektif olarak 1970'li yılların başında ortaya çıkmıştır.⁸⁵ Analiz, kapitalist bir biçim almış bulunan modern dünya sistemine ve onun bilgi yapılarına ilişkin tartışmalar bağlamında somutlanmıştır. Ulus devleti temsil eden standart sosyal bilimsel analiz biriminin yerine analiz birimi ya da temel epistemolojik nesne olarak dünya sistemi geçirilmiştir. Analiz ile gözetilen niyet mevcut tarihsel sosyal bilimsel literatür içindeki modernleşme anlayışını protesto etmek olmuştur.⁸⁶ Immanuel Wallerstein, dünya sistemleri analizinin en önde gelen analisti olarak kendi çabalarını yine kendisi şöyle değerlendirmektedir: *“Bazılarımız, tarihsel sosyal bilimlerin kavramsal çerçevelerine ve metodolojik önyargılarına bir meydan okuma olarak bir dünya-sistemi perspektifini ortaya koyduk.”*⁸⁷

Kendine temel epistemolojik nesne olarak genelde tarihsel sistemleri ve özelde de son egemen tarihsel sistem niteliğiyle dünya sistemini alan dünya sistemleri analizi, bilimsel faaliyetin içinde yapılandığı ortam ve kabullere karşı *ahlaki anlamda bir siyasal protesto* olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda kurumsallaşmış haliyle sosyal bilimsel çerçevelerin epistemolojik reddini de kucaklayan bu protesto, sosyal bilimlerin örneğin kaçınılmaz ilerlemeye duyulan pozitivist ve modernleşmeci inancının reddine değin varmaktadır. Dünya sistemleri analizi, tarihsel sosyal bilimlere yönelik bir meydan okumadır. Bu meydan okuma bir yandan yaratılan kapitalist eşitsizliklere karşı ahlaki siyasal protesto yönüyle; diğer yandan bilimsel bilginin Avrupamerkezcilik gibi epistemolojik öncüllerini eleştirme yönüyle gerçekleşmektedir.

⁸⁵ Wallerstein temel koyucu kitabını 1974 yılında yayınlamıştır. Bkz; Wallerstein, **The Modern World-System I Capitalist Agriculture And The Origins Of The European World Economy In The Sixteenth Century**, Academic Press, New York, 1974; Giovanni Arrighi, (1997), “Capitalism and The Modern World-System: Rethinking the Non-Debates of the 1970s”, <http://www.binghamton.edu/fbc/gaasa96.htm> (26.05.2006).

⁸⁶ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 212; Thomas Richard Shannon, **An Introduction To The World-System Perspective**, Westview Press, Boulder, San Francisco, London, 1989, ss. 1, 2, 6; Kurt Burch, (1995), “Invigorating World System Theory as Critical Theory: Exploring Philosophical Foundations and Postpositivist Contributions”, http://jwsr.ucr.edu/archive/vol1/v1_ni.php (16.02.2006).

⁸⁷ Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek Ondokuzuncu Yüzyıl Paradigmasının Sınırları**, (Çev. Taylan Doğan), Avesta Yayınları, İstanbul, 1997, s. 143. Wallerstein, kendi dünya sistemi kavrayışını farklılaştırmak için bir tire (-) işareti ile ‘dünya-sistemi’ veya ‘dünya-sistem’ ve ‘dünya-sistemleri analizi’ kullanımlarını tercih etmektedir.

Dünya sistemleri analistleri, kendilerini sadece nomotetik pozitivistin değil, ortodoks Marksizmin de eleştirmeni olarak görmekte ve Ortodoks Marksizmin '*ekonomik temel, daha az temel olan kültürel ve siyasal üstyapıyı kontrol etmektedir*' öncülünü reddetmektedirler.⁸⁸ Nihayetinde buradaki sorun soyut bir sorun olmayıp, büyük ölçekli ve '*uzun süre*'li (yapısal zaman, *longue duree*)⁸⁹ tarihsel toplumsal değişimi ya da insani-sosyal gerçekliği dünya sistemleri analizinin mi, yoksa pozitivist epistemoloji temelli analizlerin mi daha iyi açıkladığı sorundur. Dünya sistemleri analiziyle, sosyal bilimsel kategorilerin tarihsel zeminde ve çoklukla bir yüzyıl kadar önce oluştukları ileri sürülmekte ve karşıt olarak başka bir çağrıda bulunmaktadır. Analizin seslendirdiği çağrı, bilimsel değerlendirmelerin, her biri dünya siyasal haritasının bir parçasını oluşturan bağımsız devletlerin sınırlarını aşan bir mahiyete sahip bulunan *tarihsel sistemin* '*uzun süre*'si bakımından gerçekleştirilmesidir. İfadelenen epistemolojik sav belirgin ve dolaylıdır: İnsani oluş ve edimlerin üç varsayımsal alanı olarak ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel alanlar, 'bağımsız' devletler içindeki işleyişlerin özerk alanları değildir. Bu alanlardan birinin, diğerlerinden yalıtık ve partiküler bir biçimde anlaşılmasını gerektirebilecek hiçbir epistemolojik gerekçe ya da öncül söz konusu edilemez. Sistem içerisinde çeşitli türden seçim ve uygulamaların iç içe geçerek bütünleşmeleri öyledir ki, hiçbir yararlı sosyal bilim modeli, bahse konu 'alanları' yalıtamaz ve yalnızca bir tür değişkeni işlemselleştirmek suretiyle epistemolojik anlamda gerçekliğe uygun bir tabloya ulaşamaz.

Ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel alanların ayrı ayrı kavranmaları gerektiği yönündeki partiküler epistemolojik sava karşı dünya sistemleri analiziyle faaliyetlerin içinde yürütüldükleri bir bütünleşik kurallar ve işleyişler mekânının; *tarihsel sistemin* bulunduğu öne sürülmektedir. Dünya sistemleri analizi bu yönüyle kendini, yöntemsel tartışma zemininden hızla çıkararak, tarihsel sosyal bilimsel anlayışa karşı bir mücadelenin alanı haline getirmektedir. Bu yolla 'toplumsal yapının içinde meydana geldiği varlıkların nerede; 'bağımsız' devletlerin mi, tarihsel sistemlerin mi içinde ve hangi zaman boyutunda *olay odaklı zamanda* mı, *çevrimsel zamanda* mı, '*uzun süre*'li yahut *ebedi zaman* içinde mi, *dönüşümsel zamanda* mı var oldukları

⁸⁸ Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi Bir Giriş...** ss. 41–42.

⁸⁹ Wallerstein, **Jeopolitik ve Jeokültür Değişmekte Olan Dünya-sistem Üzerine Denemeler**, (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 142; "Uzun süre" kavramının karşılığı olarak parantez içinde bir Fransızca ibareye yer verilmiştir. Zira 'Longue duree' kavramı, Fernand Braudel tarafından kullanıldıktan sonra diğer dillere de bu biçimde geçmiştir. Bkz; Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, (Çev. Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 178–179.

sorunlaştırılmaktadır. Böylece, çakışan analiz konularının, tarihsel sosyal bilimsel anlayıştan epistemolojik temelde ayrı biçimde kavranması suretiyle bir farkındalık yaratılmaktadır.

Dünya sistemleri analizi bir siyasal-ahlaki protesto adımı olduğu kadar tüm belirsizliklere karşın, dünyanın dönüşümüne katkıda bulunan; yeni, 'araçsal aklın' sınırlarının ötesinde yer alan, 'amaçlara' ve 'değerlere' de yer açan bütünlüştürük epistemoloji temelli bir bilimin kurulması için çağrıdır. Dünya sistemleri analizi bu niteliğiyle tarihsel sosyal bilimin uyumlu ve işlevsel bir parçası değildir. Dünya sistemleri analizi tam tersine sosyal bilimsel yapı hakkında onu zihinlerden uzaklaştırmaya; *düşünmemeye* dönük bir mücadeleye için bir alternatif girişimdir.

2.2. Dünya Sistemleri Analizinin Epistemolojik İnşa Ve Haklılaştırımının Temelleri Olarak 1945–1970 Yılları Arasındaki Sosyal Bilimsel Tartışmalar

Sosyal bilimler içinde yürütölen ve olgunluğuna 1945–70 yılları arasındaki dönemde erişen dört önemli tartışma alanı ve/veya düşünsel okul oluşumu dünya sistemleri analizinin epistemolojik inşa ve haklılaştırımının temelleri için gerekli teorik zemini hazırlamıştır.⁹⁰ Bunlardan birincisi Latin Amerika için Birleşmiş Milletler Ekonomi Komisyonu (ECLA) ve beraberinde 'merkez-çevre' (metropol-periferi) kavram çifti ile '*Bağımlılık teorisi*'nin geliştirilmesidir. İkinci tartışma Marx'ın "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) kavramının işlemselliğiyle ilgili olarak daha çok komünist akademisyenler arasında yürütölen bir tartışma olmuştur.

ATÜT dışında ama yine Marksizmle dolayımlanan bir önemli tartışma daha ziyade Batı Avrupalı tarihçiler arasında yaşanmıştır. Burada '*feodalizmden kapitalizme geçiş*' konusu ele alınmıştır. Dünya sistemleri analizinin tarihsel inşasında değinilmesi gereken bir diğör alan 'bütönsel tarih'e ve Annales Okulu'nun önce Fransa'da, sonra dünyanın pek çok bölgesindeki yükselişine ilişkindir. Esasta belirtilen dört tartışma alanının hiçbirisi bütönlüyle orijinal yahut yeni değildi. Fakat her biri, 1945 sonrasında ABD'nin kapitalist dünya ekonomisi temelinde iktisadi ve askeri üstönlüğüyle hegemonik güç olmaya başladığı ve bilgi yapılarına ilişkin

⁹⁰ Bryan S. Turner, "Asya Toplumu", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Yay. Yön. Tom Bottomore), (Çev. Nail Satlıgan), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, ss. 47 vd; Frank, **ReOrient...** s. 14.

istemlerinin belirginleştiği bir evrede berraklaşmıştı.⁹¹ Dünya sistemleri analizine de kaynaklık teşkil eden tartışmalar hep birlikte ve 1968 dünya gençlik hareketleriyle bütünleşik tarzda değerlendirildiğinde sonuç; 1945'e kadar geliştikleri haliyle tarihsel sosyal bilimlere büyük bir epistemolojik meydan okuma olmaktadır.

2.2.1. Latin Amerika İçin BM Ekonomi Komisyonu, Merkez-Çevre İlişkisi Ve Bağımlılık Tartışmaları

Bağımlılık tartışmaları 'merkez-çevre' kavramsallaştırması ve analiz biçimi üzerinden yürütülen tartışmalardır. Merkez-çevre kavramsallaştırması ise sosyal bilimlere esasta Üçüncü Dünya akademisyenlerinin bir katkısıdır. Söz konusu kavram çifti ancak Raul Prebisch (1901–1986) ve onun *Latin Amerika için BM Ekonomi Komisyonu* (ECLA)'ndaki Latin Amerikalı araştırmacıları 1950'lerde araştırmalar yapmaya başladığında sosyal bilimlerde önemli bir tartışma aracı haline gelmiştir. Merkez ve çevre kavramları, bütün bir modernleşme, gelişme, azgelişme ve haliyle *Bağımlılık* tartışmaları içinde '*eşitsiz mübadele*' kavramı ile birlikte kullanılmıştır. *Eşitsiz mübadele* kavramı, Prebisch tarafından teorize edilmiş ve Arghiri Emmanuel (1911–2001) tarafından yaygınlaştırılmıştır.⁹² Kavram, David Ricardo (1772–1823)'nin '*karşılaştırmalı üstünlükler*' yaklaşımını Marksist perspektiften çürütmek için ortaya konulmuştur. Eşitsiz mübadele kavramı sayesinde sonuçta merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin/mübadelelerin hem eşitsiz olduğu hem de çevre için merkeze nispetle arayı kapatmaya elvermediği yönündeki savlar dillendirilmiştir.

Eşitsiz mübadele, esasında bir yönüyle; sermayenin büyümesinin ya da kârın kendisinin, *herkes için mi yoksa az sayıda kişi için mi* olduğuna dair kadim 'bölüşüm' sorunuyla ilgilidir. Farklı bir söyleyişle, merkez ile çevre arasındaki ilişki, çalışan sınıflar ile sermaye/kapital sahipleri arasındaki adaletsiz ve eşitsiz bölüşümün, makro ölçekteki karşılığı olarak görülüyordu. Bu ilişki ya da eşitsiz

⁹¹ Wallerstein, "İlim Adamları Sınıfının Ana Akımı...", *Modern Küresel-Sistem...* s. 328; Randall Collins, "İkinci Binyıl'da Dünya entelektüel Yapılarının Ortak Noktaları ve Farklılıkları", *Modern Küresel-Sistem...* s. 209.

⁹² Alf Hornborg, (2003) "Cornucopia Or Zero-Sum Game? The Epistemology of Sustainability", <http://www.jwsr.ucr.edu/archive/vol9/number2/pdf/jwsr-v9n2-hornborg.pdf> (15.06.2006); Wallerstein, (1995), "The Modern World-System and Evolution", <http://jwsr.ucr.edu/archive/vol1/v1n1.php> (15.06.2006); Giovanni E. Reyes, (2001), "Four Main Theories of Development: Modernization, Dependency, World-System, and Globalization", <http://www.ucm.es/info/nomadas/4/gerey.es1.htm> (08.06.2006); Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (Çev. Semih Lim), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 225–226.

mübadele 'emperyalizm ve sömürgecilik' ile de ilişkilendiriliyordu. Böyle olmadığı durumlarda dahi sonuçta her halükarda eşitsiz bir ilişkinin varlığı görülüyordu.⁹³ Burada akademik-bilimsel çözümlemelerin üretim faaliyetlerinin nitelikleri üzerinden yürütüldüğü gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda sömürgecilik ve serbest dış ticaret rejiminin çevrede kendine özgü eşitsiz bir yapısal problemler setinin doğmasına yol açtığıının savunulması gibi esasta o döneme değin anlatıla gelinen modernleşme yaklaşımlarıyla uyuşmayan daha çok sosyalist-Marksist ideoloji ile kesişen düşünsel duruşlar söz konusu olmuştur.

Merkez-çevre kavramlaştırması ile ortaya çok yalın bir tablo çıkmaktadır. Söylenmek istenen kısacası, uluslararası ticaret ya da mübadelenin eşitler arasında gerçekleşen ve herkesin yararına işleyen bir ticaret olmadığıdır. Merkezde yer alan bazı ülkeler ekonomi bakımından diğerlerine göre çok daha güçlüydüler. Bu güçlü ülkelerle uluslararası ticaret ancak '*artı-değerin*' kendilerine çevre denilebilecek zayıf ülkelerden merkeze akmasına imkân tanıyan kısıtlılıklarla yapılabilmekteydi. Merkez-çevre kavram çifti ile resmedilmek istenen tablo işte buydu. Modernleşme yoluyla arayı kapatmak ya da çevrenin de bir gün merkez gibi; yani az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler gibi 'modern' olmasını beklemek nafile bir bekleyiş idi. Burada artı-değer kavramına da değinmek gerekmektedir. *Artı-değer* ya da diğer bir adlandırmayla *artık*; sermaye sahibi kapitalist/burjuva sınıfla, çalışan sınıflar arasında bölüşülen bir değerdir. Bölüşüm, kapitalist dünya ekonomisi temelinde taraflar arasındaki sınıfsal ve siyasal mücadelelerle şekillenmekte, bu nedenle de *Bağımlılık* tartışmalarında güç/iktidar mücadeleleri önem kazanmaktadır.

Artı-değer bahsinde kapitalizmin temel çelişkilerinden biri ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, eğer emeğin karşılığı kapitalist dünya ekonomisinin tamamı için düşük düzeyde kalırsa bu durum dünya piyasasının tüketim yönlü sınırlanması sonucunu doğurmaktadır. Emeğin karşılığı tersine yüksek düzeyde belirlenirse bu sefer de sermaye sahibi sınıfın kârları sınırlanmaktadır. Taraflar doğal olarak her zaman bir "sınıf mücadelesi" içinde yer almaktadırlar. Kapitalistler/Burjuvazi, işçilerle olan sınıf mücadelelerinde onları ancak bir düzeye kadar baskılayabilmekte, bir düzeyden sonra gerçek ücretlerdeki erime, kapitalist sınıfın kendi üretimlerine yönelik efektif

⁹³ Amin, **Avrupamerkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi**, (Çev. Mehmet Sert), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 39; Wallerstein, "Kapitalist Dünya-Ekonomi: Gelişme Ve Dönüşüm", **Tarih Risaleleri**, (Der. Mustafa Özel), (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, ss. 174–175; Frank, **Lümpen Burjuvazi Lümpen Gelişim**, (Çev. A. Yılmaz), Gökkuşluğu Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 71–77.

dünya talebinin azalması anlamına gelmeye başlamaktadır. Dünya burjuvazisinin buradaki çözümü, yüksek ücretli işçilerle bir yandan dünya piyasasına talepleri sağlamak iken diğer yandan siyasal bakımdan zayıf ve diğer birçok bakımdan düşük ücretleri kabule hazır yeni insanları aktif işgücü piyasasına çekmek olmaktadır.

Kapitalistler, modern dünya sisteminin, kapitalist dünya ekonomisi niteliğiyle Batı Avrupa'da doğmasıyla birlikte, devamlı surette çalışacak yeni insanların; aktif işgücünün peşinde olmuşlardır. Kırsal nüfus kentli proleter nüfusa dönüştürülmüştür. Ne var ki bu insanlar da zamanla yüksek maliyetli işçiler halini almaya başlamışlar ve emek arzına yine başkalarının eklenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Gelenen noktada kentleşme dinamiklerinin hızlanmasıyla dünya kırsallığının giderek tükenmeye başlaması kapitalizmin çevrimsel sürecini tehlikeye atmaktadır. Farklı bir söyleyişle, kapitalistlerin, artı-değer dolayımında belirginleşen küresel kâr düzeylerini sürdürülebilir kılma becerilerinin tehdit altında bulunduğunu söylemek abartı sayılmamalıdır.⁹⁴ Özetle, merkez-çevre arasındaki ticaret süreçleri; artı-değer ile bağlantılı biçimde işlemekte ve sonsuz/kesintisiz/sınırsız sermaye birikimini mümkün kılan temel mekanizmalardan biri olarak nitelenen eşitsiz mübadele gerçekliği üzerinden açıklanmaktadır. *Bağımlılığa* yol açan merkez-çevre ilişkilerini baz alan merkez-çevre analizi, eşitsizliğin düzeltilmesi için çözüm de içermektedir. Şöyle ki çevrede yer alan güçsüz, zayıf devletlere, söz konusu mübadeleyi orta vadede eşitleyecek mekanizmaları kurmaya yönelmeleri tavsiye edilmektedir.

Bağımlılığa ve bu bağımlılığa içkin azgelişmişlik durumunu yarattığı düşünülen merkez-çevre ilişkilerine ilişkin tartışmalar, esasta; merkez-çevre kavram çiftini eşitsiz mübadeleyi dillendirmek üzere kullananlarla uluslararası ticaret hakkında modernleşmeci anlayışları savunan ve daha ziyade Ricardo'dan esinlenen taraflar arasında cereyan etmiştir. Ricardo'ya göre, her ülke, görece daha iyi durumda bulunduğu kendi "karşılaştırmalı avantajını/üstünlüğünü" temel alan bir uluslararası ticaret politikası uygularsa eğer sonuçta bütün devletler ekonomik menfaatlerini en üst düzeye çıkarabilirlerdi. Oysa ECLA çerçevesinde ortaya çıkarak *Bağımlılığın* yapılaşmışlığını ve modernleşme-kalkınma politikaları ile azgelişmişlikten kurtulmanın imkânsızlaştığını savunanlar tam tersi bir tablonun var olduğu görüşündeydiler. Bununla birlikte merkez-çevre modelini savunanların da

⁹⁴ Wallerstein, **Amerikan Gücünün Gerileyişi Kaotik Bir Dünyada ABD**, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 59; Amin, **Entelektüel Yolculuğum**, (Çev. Uğur Günsür), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000, s. 71.

kendi içlerinde; modelin nasıl çalıştığına; eşitsiz mübadeleden gerçekte hangi sınıfların fayda sağladığına; karşı tedbir olarak ne tür önlemler alınması gerektiğine, nasıl bir siyasal eylemliliğin yürütüleceğine ilişkin tartışmalar yaşanmıştır.⁹⁵ Nitekim çok sayıda farklı *Bağımlılık* açıklamaları nedeniyle bütünsel bir *Bağımlılık* teorisinden bahsedilmesi hiçbir zaman mümkün hale gelmemiştir.

Çok sayıda ülkenin yeterli bir ekonomik kalkınma/gelişme düzeyine gelememesini, ileri kapitalist dünyanın varlığıyla açıklayan merkez-çevre analizinin, *Bağımlılık* doğurucu yönü üzerinde odaklaşan Bağımlılık Okulu gerçekte nasıl bir siyasal eylemliliğe ihtiyaç duyulduğuna ilişkin tartışmalardan türetilmişti. *Bağımlılık* analistlerinin çoğuna göre, herhangi bir eşitlik getirici işleyişin sağlanabilmesi bir siyasal devrimin gerçekleştirilmesi önkoşuluna bağlıydı. Latin Amerika’da geliştiği biçimiyle Bağımlılık Okulu görünüşte öncelikle ABD ve diğer Batılı güçlerce savunulan ve uygulanan ekonomi politikalarının bir eleştirisi gibiydi. Burada, Andre Gunder Frank (1929–2004), büyük çokuluslu şirketlerin, merkez bölgelerdeki güçlü devletlerin ve kapitalist dünya ekonomisinde “serbest ticareti” teşvik eden uluslararası kuruluşların -azgelişmişliğin yeniden üretilmesine yol açan- uygulamalarının sonuçlarını tanımlamak için, “azgelişmişliğin gelişmesi” (*development of underdevelopment*) ifadesini icat etmişti.⁹⁶ Azgelişmişlik, Frank’ta, sorumluluğu azgelişmiş ülkelere ait olan olağan bir durum gibi değil, ‘azgelişmişlerin’ ‘gelişmişlere’ *bağımlılığını* yaratan kapitalizmin sonucu olarak kavranıyordu.

Frank’ın “azgelişmişliğin gelişmesi” tezi 1960’lı yıllarda Latin Amerika üzerine yaptığı araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Frank, kavramı ilk kez 1963 yılında elyazmalarında ve 1965 yılında bir yayında ortaya koymuş ve “Latin Amerika’da Kapitalizm ve Azgelişmişlik” (1967) adlı çalışmasında değerlendirmiştir. Burada, Amerika’daki sosyal bilim çalışmalarında ve Latin Amerika komünist parti doktrinlerinde yer bulan tezlere, “feodalizmden kapitalizme” geçiş ve ancak bu bağlamda bir ilerleme; gelişme; kalkınma sağlanabileceği biçimindeki görüşlere; giderek bütün bir modernleşme teorisine kökten eleştiriler getirilmiştir. Daha geniş anlamda “azgelişme ve gelişme” yazınına, Paul Baran (1926-) ve Celso Furtado

⁹⁵ Shannon, a.g.e., s. 15; David Ricardo, (1817), “On the Principles of Political Economy and Taxation”, <http://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP.html> (15.06.2006); Mustafa Özel, **Devlet Ve Ekonomi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 121.

⁹⁶ Frank; **ReOrient...** s. 337; Frank, “Demokratik Olmayan Bir Piyasada Piyasa Demokrasisi”, **Düşük Yoğunluklu Demokrasi Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler**, (Samir Amin, Andre Gunder Frank ve Noam Chomsky), (Çev. Ahmet Fethi), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 48.

(1920–2004) gibi yazarların da katkıları olmuştur.⁹⁷ Artık-değer ve kapitalizm içinde bu artık-değerin temellük (appropriate) veya sömürüsü üzerinden temellenen tartışmalar, Keynes'çi ve liberal yaklaşımlara karşı bir meydan okuma teşkil etmiştir.

Bağımlılık tartışmalarında, Latin Amerikalı komünist partilerin güttükleri stratejilere eleştiriler yöneltilmiştir. Bu partiler Marksist ideolojileri gereği '*gelişme*' aşamalarından oluşan bir yaklaşımı savunmaktaydılar. Buna göre: Latin Amerika ülkeleri hâlâ feodal ya da yarı-feodal idiler. Bu durumda sosyalizme geçilmesi mümkün değildi. Sosyalizm için öncelikle bir burjuva devrimi yaşanmalıydı. Sosyalist devrim ancak kendini önceleyen bir burjuva devriminin akabinde gerçekleştirilebilirdi. Sonuç şu idi: sosyalizme doğru ilerleyebilmek sadece ilerici burjuvaziyle işbirliği halinde mümkündür. Bağımlılık Okulu yanlıları ise Latin Amerikalı komünist partilerin tersine, Latin Amerika devletlerinin, kapitalist sistemin, hâlihazırda zaten bir parçası olduğunu söylüyorlardı. Bu nedenle o an için gerekli olan, bir burjuva devrimi değil, sosyalist devrimler idi. Shannon'a göre, Modernleşme teorisinin; çevreleşme sorununu gelenekçiliğin (traditionalism) ve tarihselliğin bir sonucu olarak görmesini reddeden dünya sistemleri analizinde, bunun yerine, açıklayıcı etmen bağlamında Bağımlılık teorisyenleri ve Lenin'in de vurguladığı sömürgecilik sistemine gidilmesi söz konusudur.⁹⁸ Bu tartışmalar ile sonuçta bir yandan komünist partilerin çizgisine teorik planda karşı çıkılırken diğer yandan 'azgelişmişlerin' ileri kapitalist ülkelere erişebileceğini savunan modernleşme teorisinin iyimser yaklaşımları ahlaki, ideolojik ve epistemolojik bağlamlarda reddedilmiş oluyordu.

2.2.2. Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmaları

1945–1970 arası dönem, Sovyetler Birliği, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde komünist partilerinin içinde "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) merkezli tartışmaların yükseldiği bir zaman dilimi olmuştur. Marx'ın kendisi, toplumların izlediği ve temelde ekonomik yapıların oluşturduğu gelişmeciler/ilerlemeci aşamalar dizisini, ortaya ana hatlarıyla koyarken tanımladığı ve savunduğu *doğrusal gelişme çizgisinin* içinde anlamlandırmakta güçlük çektiği bir kategoriden daha bahsetmiştir. Bu da kısaca

⁹⁷ John G Taylor, "Azgelişme ve Gelişme", **Marksist Düşünce Sözlüğü**... s. 60; Frank, (1998) "Current Research", <http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/research.html#CURRENT%20RESEARCH>. (28.05.2006).

⁹⁸ Shannon, a.g.e., s. 15, 18.

ATÜT kategorisidir.⁹⁹ ATÜT'ün, Batı/Avrupa dünyası ile Batı-dışı dünyayı birbirlerinden ayıran farklılıkları gösterme noktasında özel mülkiyetin yokluğu; büyük sulama ve kanalizasyon işlerinin devlet tarafından üstlenilmesi; köylülüğün içsel yeterliliği; üretim ve zanaatkârlığın yalınlığı; artı-değerin çekilmesinin merkezi iktidarcı veya onun adına gerçekleştirilmesi gibi karakteristikleri söz konusudur.

ATÜT kategorisi tarihsel olarak büyük, gelişmiş ve bürokratik Asya imparatorluklarını tanımlamakta kullanılmıştır. Hindistan, Rusya, Osmanlı, İran ve Çin'in tanımlanmaları söz konusu edildiğinde Marx da; Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) ve James Mill (1773–1836) gibi filozofları izleyerek, Batılı, Avrupamerkezci bakış açısıyla 'Despotizm' ve 'Oryantal Despotizm' gibi kavramları kullanmaktaydı.¹⁰⁰ Bahsi geçen Asya toplumlarındaki üretim tarzları ve onların üzerine yükselen kurumlar, esasta tam olarak, kendilerini Marx'ın da okuduğu oryantalistlerin 'yüksek medeniyetler' diye geldikleri yapıları. 1930'lu yıllarda Joseph Stalin (1878–1953) ATÜT kavramsallaştırmasını olumsuzlamıştı. Çünkü ATÜT hem tarihsel Rusya'yı ve hem de kendisinin başında bulunduğu komünist düzenin Rusya'sı olarak SSCB'yi aşırı merkezîyetçi ve despotik olmakla itham için kullanılabilirdi. ATÜT, Rusya'nın, hem Marksist rejimle yönetilen bir devlet yönüyle ve hem de sadece Avrupalı değil aynı zamanda Asyalı bir toplum olması yönüyle başka güçlü siyasal imalara da sahipti. Rusya, ATÜT'ün kullanılması yoluyla, sosyalizmin varlığına karşın yine de despotizmin hüküm sürdüğü bir toplum ve ülke diye resmedilebiliyordu. Stalin gibi yönetici mevkiindeki Marksistlerin kavramın yok sayılmasından yana tavır koymaları da bu nedenden kaynaklanmaktaydı.

ATÜT kavramının bir biçimde olumsuzlanması ve görmezden gelinmek istenmesi soldaki akademisyenler için güçlükler yaratmıştı. Zira hem Rusların ve hem de diğer Asya toplumlarının çeşitli tarihsel dönemlerini, siyasal (üst yapısal) olanın iktisadi (alt yapısal) olanı belirlediği sonucunun çıkartılabilmesi nedeniyle ortodoks Marksistlerin tepkisini çeken ATÜT kavramına başvurmaksızın, sadece meşruluğunu sürdüren kölecilik, feodalizm ve oradan kapitalizme geçiş kategorileri

⁹⁹ Amin, "Modern kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı", **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 486–487; Marx, **1844 El Yazmaları**... s. 107; Marx ve Friedrich Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, (Çev. Mihri Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1992, s. 140.

¹⁰⁰ Frank, **ReOrient**... s. 14; E. J. Hobsbawm, "[Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler'e] Önsöz", **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**... ss. 19–20; Marx ve Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**... s. 145.

bağlamında tartışmak, epey bir eğip bükme faaliyetini gerektiriyordu.¹⁰¹ Dolayısıyla, gayrimeşrulaştırılan ATÜT kavramının çözümleme kapasitesinden yararlanmak aslında bir zorunluluk idi.

Stalin'in 1953'teki ölümünden sonra çok sayıda akademisyen ATÜT konusunu yeniden tartışma imkânı bulmuştur. Tartışmalar, bir yandan gelişmenin kaçınılmaz aşamaları sorununu işlerken diğer yandan analitik bir perspektif kullanma gerekliliği ile siyasal talimatlar arasındaki bağıntıyı irdelemekteydi. Bilgi yapıları ile iktidar/güç yapıları arasındaki sorunlu ilişki üzerine oturan bu durum SSCB ve diğer ülkelerdeki akademisyenleri, dünyanın geri kalanındaki Marksist-olmayan sosyal bilimcilere benzer bir çizgiyi paylaşmaya zorlamıştır. ATÜT hakkındaki tartışma kuşuklara yol açmış; Ortodoks Marksizmin katı kavramsal mirasında ciddi çatlaklar oluşmasına neden olmuştu. On dokuzuncu yüzyılın analitik kategorilerine dolayısıyla da Marksist kategorilere kendi içinden yeni ve sorgulayıcı bir bakışla bakmak yaygın bir yaklaşım halini almakta ve ATÜT tartışmalarıyla sorunlaştırılan husus giderek bilgi yapıları ile kapitalist veya sosyalist iktidarlar arasındaki ilişki olmaktadır.

Marksizm ile birlikte; feodalizmin, Avrupa'da ortaya çıkan ve hüküm süren bir üretim tarzı olarak çerçevelenmesine karşın, Doğu'da ATÜT'ün ve beraberinde Doğu Despotizminin geçerlilik kazandığının savunulmasının üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir. Burada Doğu'yu farklılaştıran nokta, Marksizm tarafından haliyle bir altyapısal faktör diye görülen mülkiyet ilişkileri daha doğrusu özel mülkiyetin bulunmaması etmeni olmaktadır. Marksizm'de, Doğu Despotizmi özelinde, bir devletin aldığı biçimin bütünüyle, mülkiyet ilişkilerine bağlı olduğunun iddia edildiği de ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, ATÜT tartışmalarının Marksizm için büyük bir kavramsal, teorik ve siyasal merkezilik kazanmasının gerekçesi; ilkel, kölecî, feodal, kapitalist, sosyalist gibi geleneksel tarihsel geçiş adımlarının ve *doğrusal ilerleme* varsayımının sorgulanmasına yol açmasında yatmaktadır. 'Evrensel' ve dolayısıyla da 'bilimsel' olduğu düşünülen bir teorik perspektif, pratiğin kısıcılığı ile sınılandığında ortaya beklenenin dışında bir tablo çıkmıştır. Farklı bir açıdan değerlendirildiğinde, ATÜT ve beraberinde 'Doğu Despotizmi' tanımlamalarıyla birlikte, Batı'nın Doğu üzerindeki ontolojik ve epistemolojik açıdan meşru, haklı, geçerli addedilen ayrıcalıklı konumunun Marksistler tarafından da onaylandığı görülmektedir. ATÜT aynı zamanda, Asya toplumlarının keyif düşkünü, despotik, hareketsiz olduğunu

¹⁰¹ Turner, a.g.e., s. 49; Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi...** s. 31; Ahmet İnsel, **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 160.

kabul etmek anlamına geldiği için, bu durağanlığa, hareketsizliğe, gelişme; ilerleme; kalkınma; özetle *modernleşme* yokluğuna karşı dış müdahaleler ve giderek kapitalist sömürgecilik faaliyetleri haklı faaliyetler diye değerlendirilebilmekte, sonuçta kimi Marksist savlar, kapitalist yayılımın gerekçesine dönüşmektedir.

Avrupamerkezcilik ile koşullandırılan bir bakışla, Asya toplumları, despotik bir devlet aygıtının ve bu despotik devlete nispetle ya hiç bulunmayan ya da çok belirsiz kalan bir sivil toplumun örnekleri biçiminde görülürken, Avrupa tam aksi bir çerçevelenmenin konusudur. Buna göre: Avrupa'da varolan ve esasta burjuvazinin doğuşu ve gelişmesi ile birlikte açıklanan, serbest piyasa, özel mülkiyet, burjuva hukuku gibi toplumsal ve ekonomik kurumlar Asya toplumlarında bulunmayan özelliklerdi. Bilhassa, özel mülkiyetin yokluğu, değişimin ve dolayısıyla ilerlemenin vektörleri olan toplumsal dinamizm ve sınıflaşmayı da imkânsızlaştırıyordu.

ATÜT tartışmalarının önemi esasında, Çin, Hindistan, Rusya, İran, Türkiye gibi büyük devletlerin doğru, gerçekçi bir biçimde değerlendirilip değerlendirilmediği hususu bir yana, bir yetersizliğin üstü örtük kabulünde yatmaktadır. Bu yetersizlik dönemi itibarıyla tarihsel sosyal bilimsel kavramsallaştırma ve analiz birimi/epistemolojik nesne seçiminde düğümlenmekteydi. Diğer yandan, tek yönlü ve ekonomi temelli bir Marksist-ideolojik açıklama yerine *çokyönlü* yaklaşımların yolunun açılması da söz konusuydu. ATÜT tartışmaları bir açıdan ECLA, Bağımlılık, eşitsiz gelişme ve azgelişme kavramları üzerinden yürüyen Marksizm ve giderek sosyal bilimler içi tartışmaları da andırmaktadır. Her iki tartışma alanı içinde, Avrupa feodalizmini, Asya toplumlarında ya da Latin Amerika toplumlarında aramak, anlamlı sonuçlar vermemekteydi. Başka tür gelişme; kalkınma; ilerleme, kısacası *modernleşme* çizgilerinin resmedilmesi zorunluydu. Diğer yandan ATÜT gibi kapsayıcı ve aşırı soyutlayıcı kavramlaştırmalar, empirik çeşitlilikleri kapsamada zorluklar yaratmaktaydı. Sonuçta, ATÜT tartışmaları, kökleri Yunan siyasal düşünceler tarihine (siyaset felsefesine) değin uzanan ve Hobbes, Montesquieu, Hegel gibi isimlerden geçerek gelen Doğu'yu, Batı/Avrupa perspektifinden kavrama yani oryantalize etme geleneğinin Marksizm içindeki görünümü olmaktadır.¹⁰² Farklı bir söyleyişle, Avrupamerkezciliğin bir boyutu olarak oryantalizm ile Marksizmin kimi savları hiç güçlük çekmeden örtüşmekteydiler.

¹⁰² Turner, a.g.e., s. 48–51; Giddens da, Marksizm ve '*burjuva sosyal teori*' arasında kesin bölünme çizgilerinin bulunmadığı görüşündedir. Bkz; Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri...** s. 121.

2.2.3. “Feodalizmden Kapitalizme Geçiş” Tartışmaları

1945 sonrası dönemin önde giden akademik-entelektüel tartışma alanlarından biri Batılı iktisat tarihçileri özelinde cereyan etmiştir. Belirtilen tarihsel dönemeçle birlikte feodalizmden kapitalizme nasıl geçildiğine ve dolayısıyla da modern kapitalizmin kökenlerinin ne olduğuna dair yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Feodalizm, Marksist terminolojide, kölecilik temelli ekonomik evre ile kapitalizm arasında yer alan ve büyük toprak sahiplerinin kendi hesaplarına çalışan serfler üzerinde kurdukları egemenlik ile biçimlendiği düşünülen bir ekonomik-toplumsal sistem idi. Burjuvazinin Avrupa’daki yükselişiyle birlikte bütün dünyayı dönüştürdüğü düşünülen modern kapitalizme nasıl geçildiği; feodalizmden nasıl çıkıldığı temel bir sorunsal olmuştur. Geçiş sorunsalı ve modern kapitalizmin kökenleri tartışmasında yer alanların çoğu Marksist akademisyenler idi. Bununla birlikte Sovyetler Birliği’ndeki ATÜT tartışmaları örneğinde olduğunca herhangi bir ‘despotik’ kurum yahut partinin baskısıyla sınırlanmak söz konusu değildi.

Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının artalanı, Maurice Dobb (1911–1976)’un ‘*Studies in the Development of Capitalism*’ isimli kitap çalışmasının 1946’da yayınlanmasına kadar gidiyordu. Dobb, Marksist bir İngiliz iktisat tarihçisiydi. Bir başka iktisat tarihçisi olan Marksist Paul Sweezy (1910–2004) bir makale yazmış ve her ikisinin de “feodalizmden kapitalizme geçiş” diye adlandırdığı olgunun Dobb tarafından ortaya konuş biçimini sorunlaştırmış idi. Tartışma, müteakip evrede iki taraflı yapısından hızla uzaklaşarak başka katılımlarla zenginleşmiş ve dünya sistemleri analizi örneğinde olduğunca farklı sahalarda bir dizi yaratıcı sonucu tetiklemişti. Dobb’a¹⁰³ göre, kapitalizmin başlangıç evresini, ne on ikinci yüzyıla ve ne de şehir ticaretinin ve zanaat loncalarının yaygınlaştığı on dördüncü yüzyıla götürmek doğrudur. Doğrusu, kapitalizmin başlangıç evresi için kapitalist sınıf ile ücretli işçi arasındaki gelişmiş ilişki biçimlerine ve yanı sıra kendi evlerinde çalışan zanaatkârların dışarıya iş vererek kapitalistlere bağlanma biçimlerine bakmak dolayısıyla da zaman itibarıyla on altıncı yüzyılın ikinci yarısı ile on yedinci yüzyılın ilk yarısına, mekân itibarıyla da İngiltere’ye gitmektir.

¹⁰³ Paul M. Sweezy, “Bir Eleştiri”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (Maurice Dobb vd.), (Çev. Çetin Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 15 vd; Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, (Çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 16.

Dobb ve onun gibi düşün nler, feodalizmden kapitalizme ge i i ve modern kapitalizmin doğuşunu mümkün kılan etmenlerin neler olduğu sorununı ele alırken iç dinamikleri dış dinamiklere önceleyen bir yaklaşımla hareket ediyorlardı. Dobb'un kendisi ilgili geçişin köklerini bilhassa İngiltere özelinde '*devletler*'e içsel etmenlerde bulmuştu. Dobb ve taraftarları, Sweezy'yi esasta ticari akışlar başta gelmek üzere dışsal etmenlere itibar ettiği ve üretim yapılarındaki dönüşümlerin temel rolünü; giderek de sınıfsal ilişkileri gözden kaçırdığı için su lamaktaydılar. Sweezy ve diğerleri ise İngiltere'nin aslında, '*daha geniş bir ünite*'nin; Avrupa-Akdeniz alanının bir parçası olduğunu düşünüyorlardı: İngiltere'de gerçekleşen dönüşümleri açıklayan temel saikler, Avrupa-Akdeniz alanının dönüşümünde yer almaktaydı. Kapitalizmin aksine feodalizmin son derece kararlı ve durgun seyretti inin doğruluğunu belirten Dobb'a göre, böyle olmakla birlikte, feodalizmin kendi içinde bir değişim eğiliminin bulunmadığını söylemek de yanlıştır. Hattı zatında böyle bir sav, toplumun, ekonomik belirlemeler altında kendi içsel diyalekti iyle hareket ettiğini belirten genel Marksist ge i me yasasına da bir istisna tanımak anlamına gelecektir. Kaldı ki, Sweezy gibi sorunu *ya içsel bir çatışma ya da dışsal güçler sorunu* olarak görmek de haddinden fazla bir basitlik ve mekanikle tirme olmaktadır.¹⁰⁴ özetle, analiz birimi yönüyle yakla ıldı ında Dobb ve taraftarları açısından İngiltere özelinde asıl belirleyicilik niteliğini i e; ülkenin kendisine; 'devlet' yapılarına vermek gerekiyordu.

Sweezy, tartışmalarda Marksist olmayan Belçikalı bir tarih inin; Annales Okulu'nun atalarından Henri Pirenne (1862–1935)'nin empirik verilerini temel alıyordu. Onun g r   lerine göre, İ lam'ın y kseli i Batı Avrupa ile ticaret yollarını kesmi ti. Bu nedenle Batı Avrupa bir ekonomik durgunluk içine girmişti. Dolayısıyla dışsal etmenleri dikkate almak gerekiyordu. Daha geniş bakıldığında; Dobb'u haklı bulanlar Sweezy'nin dışsal bir değişken niteliğindeki ticaretin önemini abartırken içsel bir değişken niteliğindeki üretim ilişkilerinin can alıcı rolünü ihmal ettiğini söylüyordu.¹⁰⁵ Esasında tartışma, somut feodalizm-kapitalizm meselesinden çıkararak, *analiz biriminin/epistemolojik nesnenin* ne olduğu; hangi mekânın; devletlerin mi yoksa daha geniş ünitelerin mi temel alınacağı, doğru ve nesnel bilgiye ulaşılması için ne tür bir yaklaşımın takip edilmesi gerektiği gibi noktalara doğru kaymaktaydı.

¹⁰⁴ Dobb, "Bir Cevap", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**... ss. 49–50.

¹⁰⁵ Sweezy, "Cevaba Cevap", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**... ss. 106–107; Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**... ss. 32–33; Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, ( ev.  adan Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 25, 49.

ECLA, merkez-çevre ve *Bağımlılık* tartışmaları gibi *feodalizmden kapitalizme geçiş* ve modern kapitalizmin köklerinin ne olduğuna ilişkin tartışmalar da sosyal bilimsel yapı için(de) büyük öneme sahipti. Zira tıpkı *Bağımlılıkçılann* savlarında ve ATÜT yazınında olduğunca siyasal imalar söz konusuydu. Daha da ötede feodalizmden kapitalizme geçişin saik ve dinamiklerine ilişkin sonuçların, Marksist perspektiften yaklaşıldığında kapitalizmden sosyalizme geçişle ilişkilendirilebilecek anlamları da bulunabilirdi. Diğer bir husus aldıkları akademik eğitim itibarıyla iktisatçı olan (çalışmalarını nomotetik epistemolojiyle temellendirmeye yatkın) pek çok kişinin tarihsel verilere (idiyografik epistemolojiyle temellenen bulgulara) daha yakından bakmaya yönelmesinde ortaya çıkıyordu. Böylece Fransa'da Annales Okulu'nca ortaya konan nosyon ve savlarla tanışmalar sağlanmaktaydı.

Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının kendini örtük biçimde belli etse dahi, doğrudan epistemolojik nesneye ilişkin önemli içerimleri söz konusuydu. Yukarıda da değerlendirildiğinde, acaba, toplumsal eylemin analiz edilebileceği alan/düzyer olarak Avrupa-Akdeniz ünitesi gibi; içinde bir bütünleşik iş bölümünün gerçekleştiği daha büyük bir sistemi mi, yoksa bir devleti dolayısıyla toplumu mu temel almak daha anlamlı idi? Dobb ve taraftarları sosyal bilimsel yapının alışlageldik yaklaşımına uygun biçimde epistemolojik anlamda gerçekliğe, doğru, meşru bilgiye ulaşmak için devletlerin (burada İngiltere'nin) temel alınması gerektiğini savunuyordu. Sweezy ve taraftarları ise yine aynı biçimde epistemolojik anlamda gerçekliğe, doğru, meşru bilgiye ulaşmak için egemen devletlerin sınırlarını aşan ünitelerin (burada bütünleşik bir Avrupa-Akdeniz sistemi) temel alınması gerektiğini iddia etmişlerdir.

Geçiş sorunsalı ile ilgili olarak değinilmesi gereken bir husus, ATÜT tartışmalarında da gerçekleştiğinde, Marksizmin egemen anlaşılış biçiminin sınırlarının ihlal edilmesi gerçeğidir. Yalnızca üretim ilişkilerini ve onu da belirli sınırlar içinde analiz eden belirli bir Marksist perspektifin dışına çıkılıyordu.¹⁰⁶ Hem on dokuzuncu yüzyılda kurumsallaştıkları haliyle birer nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimsel disiplin olan sosyoloji için de, iktisat için de, siyaset bilimi için de ve hem de idiyografik epistemoloji temelli *tarih(yazımı)* için de önem taşıyan Marksizmin mevcut perspektifleri artık zorlanmaya başlamıştı.

¹⁰⁶ Takahaşi, "Tartışmaya Bir Katkı", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş...** ss. 60–61; Rodney Hilton, "Yorum", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş...** ss. 111–112.

2.2.4. Annales Okulu Ve Fernand Braudel'in Kategorileri

Annales Okulu Fransa'da doğan ve uzun bir süre İtalya, İberya, Latin Amerika, Türkiye ve Doğu Avrupa'nın bazı bölgeleri gibi Fransız kültürel etkisinin baskın çıktığı yerlerdeki akademik dünyada etkiler doğuran bir harekettir. Bir *tarihyazımı* (historiography) okulu olarak Annales, esasta 1920'lerde; tam olarak 1929 yılında kurulan ve *Annales* adıyla anılan derginin akla getirdiği belli bir grubun etrafında teşkil edilmiştir.¹⁰⁷ Kurucular arasında yer alan Lucien Febvre (1878–1958) ve Marc Bloch (1886–1944), kendilerini Marksist olarak görmeyen ve öyle de anlaşılmayan isimlerdir. Okulun en önemli temsilcisi ise Fernand Braudel (1902–1985) olmuştur.

Annales, temelde Fransız tarihyazımının kendini neredeyse sadece siyasal tarihe adayan, büyük ölçüde *bir epistemolojik temel olarak idiyografik* ve bir *epistemolojik akım olarak empirik* nitelikler taşıyan hakim tarzına karşı protesto idi. Annales Okulu, siyasal tarih temelli idiyografik ve empirik tarihyazımını karşı savlarla eleştirmekteydi. Buna göre: tarihyazımı siyasal ağırlıklı ve olay merkezli geleneksel anlatı yerine sorun odaklı analitik perspektifi esas almalıydı. Bütünleşik olmalıydı. Bütün alanlardaki '*uzun süre*'li tarihsel eğilimlerin resmine bakılmalıydı. Siyasal alana nispetle ihmal edilen ekonomik ve toplumsal dayanaklar siyasal konulardan daha önemsiz değillerdi. Bunlar, arşivlerde her zaman bulunmasalar dahi yine de sistematik biçimde incelenebilirlerdi. Ayrıca tarihsel fenomenlere ilişkin '*uzun süre*'li genellemelerde bulunulması gerçekte hem mümkün hem de istenir bir yaklaşımdı.¹⁰⁸ Annales, bu savlarıyla sadece düz bir tarihyazımı eleştirisinden öteye geçmekte ve doğru ve meşru bilgi için gerekli epistemolojik alternatifleri de belirginleştirdiği düşünülen bir odağı oluşturmaktaydı.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönemde Annales Okulu'nun etki düzeyi düşük kalmıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise bir ivmelenme yaşanmış ve okulun ikinci kuşak lideri Fernand Braudel'in yönetimi altında Annales, sadece Fransa'da değil, başka ülkelerde de tarihyazımı alanında egemenlik kurmaya

¹⁰⁷ Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu...** s. 23; Daniel Chirot, "Marc Bloch'un Toplumsal ve Tarihsel Manzarası", **Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, (Ed. Theda Skocpol), (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22.

¹⁰⁸ Wallerstein, "Annales (Yıllıklar) Okulu", (Çev. Mete Tunçay), **Marksist Düşünce Sözlüğü...** ss. 30–31; Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu...** ss. 24–25; Giddens, **Toplumun Kuruluşu**, (Çev. Hüseyin Özel), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, ss. 448–449.

başlamıştır. Okul, ilk kez bu dönemde İngilizce konuşan dünyaya açılmış ve kurumsal olarak bakıldığında, Paris'te yeni bir üniversite kurumunu yönetmeye koyulmuştur. Bahsi geçen kurum şu öncül üzerine kurulmuştur: Tarihçiler öteki, geleneksel olarak daha nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimlerin bulgularını öğrenmeli ve bunları tarihe dahil etmeli; sosyal bilimler de daha "tarihsel" hale gelmeliydiler. Okulun Braudel'ci dönemi, onun "bütün tarihi" ile sosyal bilimlerin disiplinleri aralarındaki yalıtılmışlığa hem epistemolojik hem de kurumsal bir saldırıyı simgelemekteydi.¹⁰⁹ Hakkında konuşulan şey esasında, beşeri bilimlerin epistemolojik modellemesi içerisinde yer alan 'tarih' ile 'sosyal bilimler dolayısıyla da zıt epistemolojik öncüller ile temellenen bilgi/episteme yapıları idi. Farklı bir söyleyişle, C.P. Snow'un kavramlaştırmasıyla iki farklı bilgi biçimi olarak "iki kültür" üzerinde konuşulmakta ve bunların birleştirilmesine yönelik bir epistemolojik çağrıda bulunulmaktaydı.

Braudel için önem taşıyan konulardan biri '*zaman*' olmuştur. Braudel'in zamana ilişkin kategorileri dünya sistemleri analizinin hem epistemolojik inşa ve haklılaştırımını temellendirmiş ve hem de zaman ve mekân kavrayışını doğrudan etkilemiştir. Braudel, zaman süresinin uzunluğu bakımından, *kısa dönemli*, *orta dönemli* ve *uzun dönemli* olarak adlandırdığı üç tür zamansal kavrayıştan bahsetmiştir. Daha sonra bir dördüncü kategori olarak *çok uzun*; *aşırı uzun* ya da *ebedi* zamanı da bunlara eklemiştir.¹¹⁰ Kısa dönemli zaman "olayların tarihi" veya aynı anlama gelmek üzere "epizodik tarih" olarak, orta dönemli zaman "çevrimsel tarih" olarak, uzun dönemli zaman ise yapısal tarih olarak anlaşılabilir.

Orta dönemli; çevrimsel tarih derken kendisine göndermede bulunan '*çevrim*', insanlık tarihinin bütününün çevrimi değil, 'yapısal tarih' içindeki, yükselme ve alçalma evrelerinden oluşan bir çevrimdir. Braudel, kendisinin uzun dönemli; yapısal zamanı olan ve İngilizcede bile Fransızca söylenişle anılan "*longue duree*" (uzun süre) kavrayışındaki 'yapı' ile yapısalcı antropolojideki 'yapı' anlayışlarının karıştırılmamasına özen göstermiştir. Ortaya dördüncü bir zamansal kategori olarak *aşırı derecede uzun* dönemin atılması bu nedenden kaynaklanmıştır. Yapısalcı

¹⁰⁹ Wallerstein, "Braudel'in Kapitalizm Tahlili: Her şey Tepetaklak", **Medeniyet Ve Kapitalizm**, (Fernand Braudel), (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 245; Burke, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu...** ss. 74–75.

¹¹⁰ Wallerstein, (1997), "The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iwtynes.htm> (16.02.2006); Wallerstein, (1997), "Time and Duration: The Unexcluded Middle", <http://fbc.binghamton.edu/iwtimdu.htm> (16.02.2006). Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** ss. 194–196.

antropolojide kastedilen, tarih-dışılık anlamındaki 'yapısallık' ile paralel düşünölebilecek olan böylesi bir ebedi zaman, Braudel'e göre eğer gerçekten varolabilecekse bile ancak bilgelerin zaman anlayışı olarak varolabilecektir.

Braudel tarafından geliştirilen zamansal kavrayışlar tarihsel ve toplumsal analizleri yönlendiren taban tabana zıt iki anlayış olan idiyografik ve nomotetik epistemolojilere karşı "topyekûn savaşı" anlamını taşımıştır. Farklı bir söyleyişle, sorunsallaştırılan sadece yaygın zamansal kavrayışlar olmamıştır. Sosyal bilimleri en azından yüz elli yıldır yönlendiren epistemolojik bölünme, bu bölünmeyle ilişkili temel sosyal bilimsel kabuller, sosyal bilimleri de içine alan bilgi yapıları anlayışı ve bilgi yapılarının kapitalist dünya ekonomisiyle bağlantıları da yeni zaman kavrayışları yoluyla sorgulanmıştır.

İdiyografik epistemoloji temelli tarihyazımı anlayışında zaman, belirli tarihlerde meydana gelen olaylar/epizotlar dizisini içinde barındıran bir çerçeve olarak görölmekteydi. Olaylar itibarıyla önem kazanan husus daha ziyade siyasal gelişmelerin hangi tarihlerde meydana geldikleriydi. Bu olaylar ya da gelişmeler yönüyle zaman; 'orada', 'dışsal', 'sabit' kabul ediliyor, sadece önemli siyasal olayların; savaşların, antlaşmaların, tahta çıkışların, yasal değişikliklerin vuku bulma anlarını gösteren takvim yaprakları olarak anlaşılıyordu. Orada, dışarıdaki *olgular*, *tarihçiler* ve *tarihyazımı* tarafından ortaya çıkarılmak için arşivlerde bekliyor kabul edildikleri için tarihçiler de arşiv merkezli çalışıyorlardı. Fakat burada, bazı olayların oldukları zamanlarda kaydedilirken bazılarının kaydedilmedikleri, bazılarının daha sonra kaydedildikleri, bunların belirli *değerlere* göre önemli ya da önemsiz diye etiketlendirildikleri gerçeği atlanıyordu. Birazda bu nedenle aslında olaylar 'toz' idi. Olay merkezli tarihyazımında iki anlamda da toz vardı: Birincisi, böyle bir kavrayışta çok kısa ömürlü, toz gibi uçuşan fenomenlerden söz ediliyordu; ikincisi bu fenomenler neredeyse 'göze kaçarak' altta yatan (yapısalcı epistemolojide de kendisine değinilen) *yapıların* görölmesini engelliyordu.¹¹¹ Özetle, söz konusu olan hem geçicilik, aldatıcılık ya da önemsizlik anlamında tozluk hem de gözün *doğru görme* netliğini bulandırma anlamında tozluk idi.

Braudelci anlayışta yapılması gereken olayların vuku buldukları olay merkezli tarihlere bakmak değil, '*uzun süre*'ye ya da diğer adıyla "yapısal zaman"a ve onun

¹¹¹ Wallerstein; **After Liberalism**, The New Press, New York, 1995, s. 232.

içindeki orta dönemli; “çevrimsel zaman”a bakmak idi. Çünkü yapıların işleyişleri, esasen, yükselme ve alçalma evrelerinden meydana gelen bütünleşik çevrimsel ritimlerle gerçekleşmekteydi. Büyük olaylar bile olay olmaları yönüyle önemsizdi ve ancak çevrimsel ritimler ve uzun vadeli eğilimler eşliğinde görüldükleri takdirde anlam taşımaktaydılar. Ekonomideki genişleme ve daralmalar, kültürel ve siyasal alanlardaki farklılaşmalar; değişen ama yavaş değişen ve geniş ölçeklere sahip bulunan yapısal kalıplar/süreklilikler içinde bir dizi çevrimler şeklinde cereyan etmekteydiler. Bu kalıp ya da süreklilikler medeniyetler ve üretim tarzları gibi yapısal olguları.¹¹² Özetle, tarih, idiyografik epistemolojinin zıddına gerçekte işte bu dönüşümlerin öyküsü olma durumundaydı. Fakat tam burada nomotetik epistemolojiyle amaçlanan ‘*ebedi kalıplar/yasalar/evrensellikler bulma*’ arayışına karşı da bir tez geliştirilmekteydi. Bu tür evrensellik arayışlarında da epistemolojik tehlikeler söz konusuydu. Zira böylesi arayışlarda zaman gerçekte tarihle ilişkisizleştirilmekteydi. Daha doğrudan söyleyişle nomotetik epistemoloji yöneliminde tarihsel zaman yok olmaktaydı. Sonuçta idiyografik ve nomotetik epistemolojiler her ne kadar zıt kutuplarsa da tarihsel gerçekliğin sınırlamalarından kaçma yolları olarak aynı kapıya çıkıyor, ‘*iki kültür*’ ayrışmasını besleme çerçevesinde neredeyse tek bir akademik-entelektüel konumlanma anlamına geliyordu.

Braudel, toplumsal zamanlar hakkında ortaya koyduğu yeni perspektiflerle “toz” olarak nitelendirdiği idiyografik temelli ve empirist epistemolojili siyasal tarihyazımıyla biçimlenen olay hâkimiyetli/epizodik tarihi eleştirmiştir. Braudel, *zaman-dışı*; *ebedi* gerçeklik arayışını olumsuzlamakta ve çoğu sosyal bilimcinin tamamen nomotetik epistemoloji temelli çalışmasının; yani zaman-dışı evrensel gerçeklikler peşinde koşmasının *mitsel* bir nitelik taşıdığını düşünmekteydi. Olay-temelli tarihyazımı ile zaman-dışı; ebedi gerçeklik arayışını yansıtan tarihyazımı iki aşırı ucu oluşturmaktaydı ve esasen ‘iki kültürün’; epistemolojik anlamda birer farklı bilgi yapısını oluşturdukları düşünülen beşeri bilimler ile sosyal bilimlerin ihmal ettiği iki başka zaman daha söz konusuydu. Bunlardan biri uzun süren ama ebedi olmayan ve *tarihsel sistemlerin* temelinde yatan asli zaman anlamında yapısal zaman idi. Diğeri ise tarihsel sistemlerin temelinde yatan asli yapıların dolayısıyla da ‘*uzun süre*’nin içindeki çevrimsel süreçler ya da dünya-ekonomisinin genişlemeleri ve daralmaları gibi orta vadeli eğilimler idi.

¹¹² Wallerstein, (1997), “SpaceTime as the Basis of Knowledge”, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006); Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** s. 198.

Braudel analiz biriminin farklı bir söyleyişle, epistemolojik nesnenin ne olması gerektiği sorununa da eğilmişti. Nitekim inceleye geldiği 16. yüzyıldaki Akdeniz'in kendi kavramlaştırmasıyla bir "dünya-ekonomi" oluşturduğunu öne sürüyordu. Braudel'e göre 'Dünya ekonomisi' (*economy of the World*) kavramı bir bütün olarak dünya ekonomisini ifadelendirirken, kendi kavramlaştırdığı 'Dünya-ekonomi' (*World-economy*) sözcüğü ekonomik bir bütün oluşturduğu ölçüde, dünyanın sadece bir bölümünün ekonomisini ifadelendirmektedir. Ayrıca ona göre, bir dünya-ekonomisinin başat bir kentle temsil edilen bir merkezi vardır. Geçmişte bu bir kent-devleti olmuş olabilir. Aktüel olarak Washington D.C.'den ziyade New York böyledir. Bir tek dünya-ekonomi içinde iki merkez de eşzamanlı ve 'uzun süre' birlikte varolabilirler. Roma İmparatorluğu'nun belirli bir döneminde Roma ve İskenderiye, Ortaçağ içinde İtalyan kent devletlerinin gelişmeye başladığı süreçte 1300'lü yılların sonlarına değin Venedik ve Cenova gibi. On sekizinci yüzyılda, Londra ve Amsterdam gibi. Bu iki merkezden biri her zaman sonuçta tasfiyeye uğramaktadır. Bu bakımdan 1929'da dünya ekonomik bunalımı ile ilgili bir tereddütten sonra, dünyanın merkezinin su götürmez bir biçimde Londra'dan New York'a taşınması da böyle olmuştur.¹¹³ Bahsi geçen durum aynı zamanda dünya-ekonomi içindeki hegemonya çevrimlerinin ve kaymalarının açıklamasını da oluşturmaktadır.

2.2.5. 1945–1970 Yılları Arası Sosyal Bilimsel Tartışmaların Dünya Sistemleri Analizi Açısından Genel Değerlendirilişi

Bağımlılık, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, ATÜT ve Annales Okulu tartışmalarının hepsi de 1945–1970 aralığında daha özeldede 1950'li ve 1960'lı yıllar arasında gerçekleşmiştir. Tartışmalar büyük oranda ayrı ayrı; bir diğerinin kategorilerine göndermede bulunmaksızın ve genellikle de birbirinden habersiz bir şekilde meydana gelmiştir. Aralarındaki yalıtıklığa rağmen topluca değerlendirildiklerinde söz konusu tartışmalar epistemolojik düzlemde birer farklı bilme anlayışına karşılık gelen mevcut bilgi yapılarının ciddi bir eleştirisi anlamını taşımıştır. Bu akademik/entelektüel protesto ve giderek başkaldırıyı 1968 dünya gençlik hareketlerinin kültürel şoku izlemiş ve olaylar ilk başta ya da bir yönüyle ayrı olan parçaları bir araya getirmiştir. 1968 dünya devrimi öncelikle siyasal sorunlarla ilgiliydi ve bunların arasında ABD hegemonyası; Vietnam Savaşı; ABD ile danışıklı

¹¹³ Burke, "Braudel Ve Yeni Tarih", **Medeniyet Ve Kapitalizm...** s. 231; Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi...** ss. 34–35, 150; Fernand Braudel, **Medeniyet Ve Kapitalizm...** ss. 74–75.

dövüş içinde görülen SSCB'nin¹¹⁴ görece pasif tutumu; eski sol hareketlerin dünya ölçeğindeki genel etkisizlikleri gibi sosyal bilimsel yapı ve akademik yazın için de önem taşıyan sorunlar yer almaktaydı.

En güçlü biçimde üniversitelerde taban bulan 1968 olaylarıyla birlikte hem liberal jeokültür ve hem de bilgi yapıları hakkında çok sayıda mesele gündeme gelmişti. Savaşla ilgili araştırmalar yapan doğa bilimcileri ve savaş teknikleri için malzeme sağlayan sosyal bilimciler gibi akademisyenler ABD hegemonyasını ve dünya statükosunu destekleyen çalışmalarda doğrudan yer almaları nedeniyle sorgulanmaktaydılar. Yanı sıra görmezden gelinen çalışma alanlarına ilişkin sorular söz konusuydu: Ezilen gruplar (madunlar) ihmal ediliyordu: Kadınlar; azınlık-etnisite grupları; yerli halklar; farklı kimlikler ve çevre sorunları sosyal bilimlerin gündeminde değildi. Ama asıl olarak sonuçta bilgi yapılarının temel epistemolojik öncülleri sorgulanmaya başlanmıştı.

1970'li yılların başına gelindiğinde 1945–1970 yılları arasında cereyan eden tartışmalardan esinlenerek inşa edilen bir perspektif olarak dünya sistemleri analizi ortaya çıkmış idi. Dünya sistemleri analizi, sıklıkla Marksist perspektiflerle dolayımlanan ve modernleşme teorilerini olumsuzlayan Bağımlılık Okulu, ATÜT, feodalizmden kapitalizme geçiş ve Annales Okulu tartışmalarının kategorilerinden yararlanarak onları yeniden yorumlamış ve giderek kendi bütünlüğüne ulaşmış idi. Sonuçta dünya sistemleri analizi daha önceki tartışmalarda kısmen kapsanan epistemolojik biçimiyle, nesnesiyle, zaman ve mekân kavrayışıyla ve sosyal bilimsel disiplinler arasına dikilmiş engellere karşı koyuşuyla farklılaşarak belirginleşmekteydi. Analiz, ABD hegemonyasıyla; sistem içi eşitsizliklerle ve çeşitli temel epistemolojik sorunlarla ilgili kaygıların bütünlük biçimde bir araya getirilerek çözüme kavuşturulmasına dönük bir çabanın dillendirilmesi olmuştu.

2.3. Dünya Sistemleri Analizinin Epistemolojik Nesnesi Olarak Tarihsel

Sistemler

Dünya sistemleri analizi inceleme birimi ve dolayısıyla epistemolojik nesne olarak devlet yapılarını ve devlet sınırları içerisinde yaşayan toplumları değil tarihsel sistemleri temel almaktadır. Toplum yerine tarihsel sistemlerin ikame edilmesiyle ilgili farklılaştırma salt dilbilgisel ve mekânsal olmayıp epistemolojik içerimleri de

¹¹⁴ Wallerstein, **After Liberalism**... ss. 10-11; Shannon, a.g.e., ss. 13–14.

haizdir. Tarihsel sistemler bütünleşmiş üretim yapıları temelli bir işbölümüne, bu işbölümü ve işleyişin uygulanabilirliğini ve sürdürülebilirliğini sağlayan örgütleyici ilke ve kurumlara zamansal olarak belirlenebilen bir yaşam süresine sahip bulunan birimlerdir. *Toplum* kavramının yerini *tarihsel sistem* kavramının almasıyla toplumun edindiği merkezi çağrışımdan, toplum-devlet bağlantısından ve toplum-devlet bağlantısıyla ortaya konulan zaman (ne zaman?) ve mekân (nerede?) hakkındaki peşin hükümlerden kurtulmak mümkün hale gelmektedir.

Tarihsel sistem denilirken '*tarihsel*' ile '*sistem*' sözcüklerinin bir ifadede kaynaştırılması özellikle iki vurgunun birden gerçekleştirilmesi yönüyle önemlidir. Şöyle ki bu ibare ile hem bütün insani-sosyal sistemlerin eşzamanlı biçimde tanımlanabilen devamlı özellikleri bulunması bağlamında sistemik oldukları ve hem de hep aynı kalmayan, değişen bir yaşamları bulunması anlamında tarihsel oldukları dillendirilmektedir.¹¹⁵ Bir yandan devamlı özellikler taşımaları diğer yandan değişimleri, tarihsel sistemlerin analizini zorlaştırsa bile sonuçları epistemolojik anlamda daha gerçekçi ve verimli kılmaktadır. Ayrıca bu yolla, zaman ve uzayın/mekânın, sosyal bilimsel analizin içine, dışarıda bırakılan ve nesnel kabul edilen etmenler olarak değil, yapı ve işleyişleri etkileyen etmenler olarak dahil edilmeleri sağlanmaktadır. Dünya sistemleri analizinin öne çıkardığı bir kavram olarak tarihsel sistem kavramı dünya sistemleri analizinin taşıdığı ve sosyal bilimlerin de taşıması gerektiği düşünülen tarihselliğe ve bütünleşikliğe ilişkin epistemolojik öncülleri de vurgulamış olmaktadır. Sonuçta üzerine odaklanılan epistemolojik nesnenin aynı anda hem sistemik hem tarihsel nitelik taşıdığı berraklaştırılmaktadır.

Bir tarihsel sistem hem sistemik hem de tarihseldir zira o sistem olarak tanımlanmasını temine yetecek kadar dayanıklıdır. Kurumları/vektörleri vardır. Yapısaldır. Diğer yandan söz konusu vektörler ebedi değildir. Değişmekte ve art zamanın iki noktasında hiç aynı olmayacak şekilde an be an evrilmektedir.¹¹⁶ Bu evrilmeye diğer bütün sistemler gibi tarihsel sistemler de canlı organizmalara benzetilmiş olmaktadır. Tarihsel sistemler canlı organizmalara benzerler çünkü nasıl bir ortaya çıkışları varsa, bir de ortadan kalkışları söz konusu olacaktır.

¹¹⁵ Wallerstein, "Giriş: Bilimsel Anlayış ve Gerçeklik", **Modern Küresel-Sistem...** s. 7.

¹¹⁶ Hopkins ve Wallerstein, "Dünya-Sistemi: Bir Kriz Var mı?", **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)**... s. 18.

Tarihsel sistemlerin doğumlarından sonra uzun ve dengeli bir yaşam sürme aşamaları gelmektedir. Dengeli yaşamdan uzaklaşmaya başlandığını ifadelendiren çatallanma noktalarına yaklaşım eğrileri ve nihayetinde bir son vardır. Roma ve Osmanlı İmparatorlukları örneğinde olduğunca yüzlerce yıllık bir ömrü geçseler dahi sonsuz ömürlü bir tarihsel sistem söz konusu değildir. Ki sistemler zaten bu nedenle 'tarihsel'dirler. Sistemik krizler anlamına gelen çatallanma noktalarında, sadece insani-sosyal sistemler için değil, doğa sistemleri için de geçerli iki özellik ortaya çıkar: Bu tür çatallanmaların sonucunda pozitivist epistemolojiyle, doğa bilimleriyle, özellikle de Newton, Descartes, Kant gibi isimlerin vurguladığı "kesinlik" ilkesiyle örtüşmeyen bir yön ortaya çıkar. Bu da 'belirlilik'; 'kesinlik' değil tersine Heisenberg'in de çalışmalarında vurgulandığında 'belirsizlik' ya da 'kesinsizlik' (uncertainty)¹¹⁷ durumudur. İkinci özellik olarak da normal sistemik gelişme evrelerinde büyük girdilerin küçük çıktılar yaratmalarına karşın çatallanma dönemlerinde küçük girdiler artık büyük çıktılar yaratırlar.

Tarihsel sistemin içsel diyalektiği bir noktadan sonra denge durumuna yeniden ulaşma işlevini yerine getiremez. Sistemin denge pozisyonundan uzaklaştığı yerde dalgalanmalar şiddetlenir ve sonunda bir çatallanma meydana gelir. Doğal sistemlerin ve kozmik süreçlerin Kartezyen/Kant'çı "kesinlik" ile belirlenmedikleri ve fakat kesinsizliklerine karşın yine de açıklanabilir ve nihayetinde düzenli oldukları kavrayışı (yeni) doğa bilimlerinin; 'karmaşıklık' (complexity) çalışmalarının gerçekleştirdiği ve insani sistemler için de anlamlı içerimleri bulunan katkılardan biridir. Temel epistemolojik nesne olarak tarihsel sistemler üzerinde odaklanan dünya sistemleri analizinde doğa bilimlerinin 'karmaşıklık çalışmaları'nda ortaya konulan bulgulardan da yararlanılarak kesinlik öncülünün sorunlaştırıldığı görülmektedir. Böylece daha önceleri hüküm sürmüş bulunan egemen Newtonyen bilimsel paradigma ve Kartezyen anlamda kesinliklere vurgu yapan pozitivism radikal bir gözden geçirme ile karşı karşıya kalırken, kozmik yaratıcılık imkanı da umut verici düzeyde olumlanmış olmaktadır.

Bir tarihsel sistemin tanımlayıcı sınırları neresidir sorusuna karşılık olarak: İçinde insanların belirli türden bir işbölümünü kurup sürdürülebilir kıldıkları sınırlar hangi sınırlar ise onların baz alınabileceği cevap olarak verilebilir. Dünya sistemleri

¹¹⁷ Kocabaş; a.g.e., s. 18; Prigogine, a.g.e., s. 148; Abraham Moles, **Belirsizin Bilimleri İnsan Bilimleri İçin Yeni Bir Epistemoloji**, (Çev. Nuri Bilgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 31, 48.

analizinde önem taşıyan esas sorunsal, bir analiz birimi; bir epistemolojik nesne olarak kavranan tarihsel sistemlerin bilimsel arayışın merkezine yerleştirilmeleridir. Kısacası, konuya bilimsel-akademik analiz ve epistemolojik yönle bakıldığında aynı anda hem değişmeyen ve kendisini tekrar eden hem de sürekli ve ebedi olarak değişeni analiz etmeyen hiçbir akademik çalışmanın anlamlı yarar sağlamayacağı görülmelidir. Nitekim Wallerstein'in '*The Modern World-System*'¹¹⁸ çalışması, bunun için bir yandan değişimin sonsuz olduğunu ve diğer yandan hiçbir şeyin değişmediğini söyleyen peş peşe iki cümle ile açılmakta ve akabinde bu iki klişenin de doğruluğu dillendirilmektedir.

Dünya tarihinde birçok tarihsel sistem gelip geçtiğinden bu sistemlerin birbirleriyle ilişkisi sorulmalıdır. Sistemler, birbirleriyle ontolojik temelde ilişkili veya bağlı mıydılar ve nasıl? Aydınlanmacı perspektiften bakıldığında ortaya işlevsel bir cevap çıkmaktadır. Şöyle ki, söz konusu edilen tarihsel sistemler arasındaki ilişki ardışık ve birikimsel temelde değerlendirilmektedir. Zaman içinde birbirlerini izleyen sistemler *ilerleme* yönünde daha karmaşık ve rasyonel niteliklere kavuşmakta ve en nihayet tepe noktalarına *modernlikte* ulaşmaktadır. Böylece toplumsal iyileşmenin; kalkınmanın; değişmenin; gelişmenin mümkünlüğüne beslenen ve esasta ilerleme düşüncesinin başarıları arasında yer alan inanç modernliğin de temel taşlarından biri haline gelmektedir. Samir Amin'e göre, egemen ideoloji bu ilerleme; kalkınma söylemi ile sadece bir 'dünya görüşü' öne sürmüş olmamakta aynı zamanda bir 'siyasal tasarı' da (öykünme-taklit ve karşılığında arayı kapatma) getirmiş olmaktadır.¹¹⁹ Nitekim yine Amin, Avrupamerkezci epistemolojik öncüllerin eleştirisi ve aşılmasının ancak öykünme-taklit ve karşılığında arayı kapatma yolu ile değil, üretim tarzları teorisiyle bağlantılı bir iktidar, kültür ve ideoloji geliştirmek yoluyla sağlanabileceği düşüncesindedir. Wallerstein ise sistemlerin aralarındaki ilişkiyi tanımlamanın tek yolunun Aydınlanmacı, ilerlemeci bir perspektif olması bir yana, Aydınlanmacı perspektifin bütünüyle hatalı bir biçimde Avrupamerkezci epistemolojinin modernleşme ve ilerleme ön kabulünden hareket ettiği görüşündedir.¹²⁰

2.3.1. Kapitalist Dünya Ekonomisi Dışındaki Diğer Tarihsel Sistemler

¹¹⁸ Wallerstein, *The Modern World-System I...* s. 3.

¹¹⁹ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm...* s. 8; Amin, *Avrupamerkezcilik...* s. 117.

¹²⁰ Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...* ss. 141-142; Amin, *Avrupamerkezcilik...* s. 8.

Zaman açısından bakıldığında farklı türden tarihsel sistemler olduğu görülmektedir. Kapitalist dünya ekonomisi de bu tarihsel sistemlerden biridir. Roma İmparatorluğu bir başka tarihsel sistem idi. Osmanlı İmparatorluğu ve bunun dışında örneğin Orta Amerika'daki Mayalar da birer tarihsel sistem idiler. Tarihte, kent devletleri ya da Mayalar türünden sayısız küçük sistemler olmuştur. Kapitalizm öncesi ve dışı dünya tarihini birbirlerinden doğal engellerle ayrılmış ve görece özerk bir konumda bulunan dünya sistemlerinin tarihi olarak görmek de mümkündür. Bu halde Çin, Hint ve Akdeniz-Avrupa bütünleşik yapıları kapitalizm öncesi dünya sistemleri olmaktadır.

Kapitalizm, Batı Avrupa'da kendini göstermeye başladıktan sonra, feodal biçimlenmeler altında yer alan ve yerel etmenler aracılığıyla bahsedilebilecek diğer tüm hareketlenmeler ve gelişim yolları doğallıkla tıkanmıştır. On sekizinci yüzyıldan sonra, kapitalist dünya ekonomisinin öncesinde veya dışında yer alan diğer tarihsel sistemlerin ilerleyen oranlarda kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmesinden söz açılabilir. Kapitalizm öncesi veya dışı tarihsel sistemlerin geride kalan nitelikleri ile yeni ortaya çıkan kapitalist dinamiklerin eklemlenmesinden ortaya çıkan özgün yanlar ise ayrıca incelenmelidir. Kapitalist dünya ekonomisinin dışındaki diğer sistemlerin kategorize edilmelerinde *mini sistemler*'den, *dünya imparatorlukları*'ndan ve *dünya ekonomileri*'nden bahsedilebilir. Daha farklı bir yaklaşımda ise¹²¹ dünya imparatorluklarını ve dünya ekonomilerini tek bir kategoride dünya sistemleri olarak toplamak mümkündür. Bu halde, tarihsel sistem olup da dünya sistemi olmayan tek kategori olarak mini sistemler kalmaktadır. Mini sistemlerin daha çok takas ekonomilerine, dünya imparatorluklarının siyaset eliyle yeniden bölüşümcülüğün egemen olduğu yapılara ve dünya ekonomilerinin de ekonominin belirleyiciliğindeki çerçevelere denk geldiğini söylemek mümkündür.

Dünya sistemleri analizi açısından bakıldığında içinde yaşanılan, çalışılan, kuralları tarafından kısıtlanılan birimler; yerkürenin sadece belirli bir bölümünü kapsasalar dahi, kendi içlerinde *bir bütün*; *bir dünya* olma saik ve eğilimlerini taşıyan dünya sistemleridir. Dünya sistemleri olmayan ve dolayısıyla istisnai bir nitelik taşıyan sistemler mini sistemlerdir. Bu tarz tarihsel sistemler küçük ölçekli sistemlerdir. Mini sistemler, bir zamanlar yeryüzünde varolup artık, kapitalist tarzın;

¹²¹ Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**... s. 37; Giddens, **Modernliğin Sonuçları** (Çev. Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 70–71.

öteki tarzların sönümlenip ortadan kalkmasına yol açan yayılımcı dinamiklerinin de etkisiyle sona eren örgütlenmelerdir. Kapitalizm öncesi veya dışı diğer sistemlerde olduğunca mini sistemlerde de ekonomik yaşam berraktır. Üretimin yönü kolayca göze çarpar niteliktedir ve büyük bölümü doğrudan doğruya üreticilerce tüketilir. Yönetici katmanların el koyduğu artık-değer ise daha ziyade mal yahut çalışma ile ödenen borç veya vergiler biçiminde, kısacası temellükü kendilerinden artık-değer çekilenlerce açıkça algılanacak biçimde ve bir tür 'haraç' olarak alınır.¹²² Bu sistemlerde kapitalizmin, ekonomik alan ile siyasal alan arasındaki ilişkilerin düzenini tersine çevirmesi henüz gerçekleşmemiştir. Ekonomik işleyişlerin, kapitalizmde olduğunca siyasetin denetim alanından daha geniş bir mekânı kapsamaması söz konusu değildir.

Bir tarihsel sistem olarak dünya sistemlerinden bahsedildiğinde dünya ekonomileri ile dünya imparatorluklarına değinilmelidir. Dünya sistemlerinde pek çok siyasal ve sosyo-kültürel birimi bir arada içeren bir *zamanmekân* söz konusudur. Bu *zamanmekân*, zamansal ve uzaysal/mekânsal sınır ve boyutları bir arada; tek bir referans çerçevesi içinde ifadelendirmektedir. Böylece, belirli normlara uyan bütünsel bir işleyişler ve kurumlar kümesine göndermede bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu ve Han Hanedanlığı Çin'i gibi tarihsel sistemler bir dünya imparatorluğu olmuşlardır. Kategorik olarak bu birimler, tek bir siyasal merkezi ve bir eksenel iş bölümü olan, fakat çok sayıda kültürün yaşadığı büyük bürokratik yapılardır. Farklı bir söyleyişle, dünya sistemleri olarak dünya imparatorlukları, içlerindeki ekonomik işbölümünün ve mekânsal düzenlenişin siyasal olarak belirlendiği birimlerdir. Siyasal belirlemeler ekonomik homojenlikten söz edilmesini engellemektedir. Dünya imparatorlukları bu kimlikleriyle çeşitli türden kültürleri ihtiva ederler. Ayrıca kendi içlerinde de merkez ve çevre alanlar oluşmuştur. Bir dünya sistemi olarak dünya ekonomileri ise dünya imparatorluklarının tersine ekonomi merkezlidirler. Çok sayıda kültürden başka, bir ekonomik işleyiş içinde çok sayıda siyasal merkezin var olduğu büyük eksenel işbölümlü birimlerdir.¹²³ Nitekim modern

¹²² Amin, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...** s. 84; Amin, **Avrupamerkezcilik...** ss. 33–34; Wallerstein, **The Modern World-System I...** s. 348; Giddens, "Modernitenin Küreselleşmesi" (Çev. Kudret Bülbül), **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset** (Ed. Kudret Bülbül), Kadim Yayınları, Ankara, 2006, s. 206.

¹²³ Stephen K. Sanderson, "World-Systems Analysis after Thirty Years Should it Rest in Peace?", <http://cos.sagepub.com/cgi/reprint/46/3/179> (01.06.2006); Wallerstein, "Kapitalist Dünya-Ekonomi: Gelişme Ve Dönüşüm", **Tarih Risaleleri...** ss. 173–174; Charles Ragin ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", **Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, (Ed. Theda Skocpol), (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 289–291.

dünya sistemi, zaman içinde mekânsal örgütlenmesini genişletmiş, dışındaki bölgeleri kendine eklemlenmiş, onları, askeri, ekonomik, siyasal, sosyo-kültürel değişik bakımlardan hâkimiyeti altına sokmuş, bütünleşik bir yapı içinde zapt ederek kapitalist bir dünya ekonomisi biçimini almıştır.

2.3.2. Bir Tarihsel Sistem Olarak Kapitalist Dünya Ekonomisi

Kapitalizm kavramı kapital/sermaye kavramından türemiştir. Bir tür birikmiş zenginlik olarak kapital, kapitalizmde anahtar önemdedir. Bir tarihsel sistem; bir dünya ekonomisi olarak kapitalizm, kullanıma giren sermayenin temelde kendisini büyütmesinin amaçlandığı bir sistemdir. Kapitalist dünya ekonomisi, bir tarihsel sistem vasfıyla, on altıncı yüzyılda Wallerstein'in 'Avrupa dünya-ekonomi' olarak adlandırdığı bir yenilik olarak doğmuştur.¹²⁴ Kapitalist dünya ekonomisi, başlangıcında da ekonomik bir sistem olmuş, siyasal bir birliğe karşılık gelmemiştir. Dolayısıyla kapitalist dünya ekonomisi; siyasal bir birliğe ya da yeknesaklığa sahip bulunmayışı yönüyle imparatorluklardan, kent-devletlerden ve ulus-devletlerden ayrılmaktadır. Tek bir iş bölümünün varlığına karşı, dünya imparatorluklarının tersine, birden fazla siyasal sistemi içeren -kısa adıyla- kapitalizm bir 'dünya-ekonomi'dir zira sistemin parçaları arasındaki temel bağ ekonomi dolayımıdır. Kapitalist dünya ekonomisinin yaratılması ve sürdürülebilir kılınması ile siyasal birimlerin baskılarından giderek kaçabilme fırsatları ortaya çıkmıştır. Bu ortamda bilimsel keşifler ile teknolojik değişimler de kapitalistlerin yapabilirlik alanlarını genişletmeye yaramıştır.

Bir tarihsel sistemin başat işbölümü ve kurumsallaşmış işleyiş niteliği, sonsuz sermaye birikimini amaçlıyorsa eğer o sistem kapitalisttir. Burada, Marx'ın kapitalistler için dillendirdiği "biricik amaçları durup dinlenmeden kar etmektir"¹²⁵ nitelemesi hatırlanmalıdır. İşbölümü ve işleyiş etmeninin esasta sonsuz sermaye birikimi olması '*değer yasası*' adıyla da adlandırılabilmekte ve böylece kapitalizm, değer yasasının temel dinamik olduğu bir sistem olarak çerçevelenmektedir. Kapitalizmin hâkim olduğu mekânda istisnasız herkesin bir *sonsuz sermaye birikimi güdüsüne* sahip bulunması gerekmemektedir. Aslında sistem zaten çok az sayıda kişinin bu güdüyü taşıması ve başarıya götürmesi sayesinde uygulanabilir ve

¹²⁴ Wallerstein, **The Modern World-System I...** s. 15; Giovanni Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, **Sistem Karşıtı Hareketler**, (Çev. C. Kanat vd.), Metis yayınları, İstanbul, 1995, s. 28; Wallerstein, "Geçiş Olarak Bunalım", **Genel Bunalımın Dinamikleri**, (Çev. F. Akar), (Wallerstein-Arrighi-Frank-Amin), Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s. 19.

¹²⁵ Marx, **Kapital I**, (Çev. A. Bilgi), Sol Yayınları, Ankara, 1978, s. 166.

sürdürülebilir kılınmaktadır. Kapitalist işbölümü ve işleyişe dahil olanlar sermaye ve kâr arayışının dışında, başka dinamikleri takip edenlere üstünlük sağladıklarında artık o tarihsel sistem kapitalist hale gelmektedir.

Sonsuz sermaye birikimi doğallıkla ne var ise onun metalaşmasını yani işbölümü ve ticaret ağlarına dahil edilmesini gerektirir. Kapitalist bir dünya ekonomisi daima genişleme; dünyayı kendi kapsamına eklemleme; mekânı ve 'bilgi' dahil her türden *nesneyi* metalaştırarak çok sayıda egemen devletin siyasal yetki alanlarının sınırlarını aşan mahiyetteki ekonomik faaliyetleri meta zincirleri şebekesine dahil etme yönünde sürekli bir yayılımcı '*küresellik*' yönelimi taşımaktadır. Bu sayede tek bir devletin, ekonomik faaliyetler açısından gerekli olan üretim, ticaret ve finans süreçlerinin tümünü kendi siyasal yetki alanı içerisinde toplama ihtimali de ortadan kaldırılmış olmaktadır. Dolayısıyla, tek bir dünya ekonomisi; bir dünya sistemi vardır ama 'tek bir dünya devleti' bulunmamaktadır: Dünya sistemi bir dünya ekonomisidir. Bir dünya devleti değildir.

Kapitalist dünya ekonomisinin; dünyayı eklemleme doğrultusunda, doğduğu zamandan itibaren emperyalizm, sömürgecilik, eşitsiz dış ticaret, savaşlar, gibi yöntemleri de kullanarak başvurduğu genişlemecilik stratejisi daha önce bilinmeyen bir yönelim değildi. Şu farkla ki bu yönelim asıl kapitalist evrede ontolojik bir önceliğe sahip olmuştur. Tarihsel kapitalizm bir yandan belirtilen küresellik vasfı bağlamında genişlerken diğer yandan da bu genişleme ya da emperyalizm yönelimini haklılaştıracak kültür ve bilgi yapılarının peşinde koşmuştur. Bir tarihsel sistem ve kapitalist dünya ekonomisi olarak modern dünya sistemini içinde girişimcilerin, tüccarların, kapitalistlerin/burjuvazinin yaşadığı diğer tarihsel sistemlerden ayırmak gerekir. Zira kapitalist dünya ekonomisi, içinde kapitalistlerin yaşadığı bir sistem olmaktan çok daha ötede kapitalist zihniyet dünyasının ve pratiğin hüküm sürdüğü bir sistemdir.

Siyasal bir merkez tarafından değil ekonomi ilişkileri tarafından bütünleştirilen kapitalist bir biçim almış bulunan modern dünya sisteminden önce, diğer tarihsel sistemlerde olan şu idi: Ortaya kapitalist girişimciler ve tabakalar çıkmakta ve zenginleşerek başarılı olmakta akabinde de mevcut kurumlara fazlasıyla karışmaktaydılar. Hal böyle olunca diğer askeri, siyasi, dini, sosyal... kurumsal birimler onları baskılamakta ve kâr merkezli işleyişleri engellemeye

yönelmekteydi. Sonuçta, kapitalist girişimci ve tabakalar kendi zihniyet ve pratiklerini tarihsel sistemin hakim işleyiş kodları haline getirmekte başarısız kalmaktaydılar. Kapitalist dünya ekonomisi dışındaki diğer tarihsel sistemlerde kapitalistlerin malları müsadere ediliyor, sermaye ve servetlerine el konuyor ve kapitalistler kendilerini her hâl ve şartta engelleyen kural ve pratiklerin sınırlılıkları içinde kısıtlanıyorlardı.¹²⁶ Kısacası, kapitalist dünya ekonomisi dışındaki diğer tarihsel sistemlerde kapitalist dinamiklerden söz açılabilse dahi, bu dinamikler, sistemi bütünüyle yönlendirme kapasitesine ulaşamamaktaydılar. Kapitalizmin farkındalık yaratıcı özelliği, işte bu *sistemi bütünüyle yönlendirebilme* niteliğinde ortaya çıkmaktadır.

İçinde kapitalistlerin yaşadığı her tür tarihsel sistemin bir kapitalist dünya ekonomisi olarak görülemeyeceği tekrarlar vurgulanmalıdır. Ancak temel dinamiğinin sonsuz sermaye birikimi arzusu ve saiki olduğu bir örgütlenme kapitalizm için esas tanımlayıcı karakteristiktir. Özetle, aslanan bir sistemin içinde kapitalistlerin bulunup bulunmaması değil, bir zihniyet dünyası ve pratik olarak sisteme temel rengini veren niteliğin kapitalist olup olmadığıdır. Kapitalist dünya ekonomisinin, sonsuz sermaye birikimi arayışı dışında ne gibi temel yönelim ve kategorileri bulduğuna bakıldığında şunları söylemek mümkündür: Merkez-çevre geriliminin yer aldığı eksenel bir işbölümü yani mekânsal düzenleniş itibarıyla da belirli bir *eşitsiz mübadele* biçimi vardır. Yarı-çevre (semi-periferi) bir alan söz konusudur. Kapitalist dünya ekonomisi içerisinde zaman zaman hegemonik devletler bulunur. Bu devletlerin hegemonya ömürleri; hegemonik çevrimler görece kısa sürelidir. Ayrıca zamanla sistemi hem zayıflatan hem de eş anlı olarak pekiştiren “sistem karşıtı hareketler” ortaya çıkmıştır. 1789 Fransız Devrimi sonrasında ve esasen on dokuzuncu yüz yıl boyunca iki tür sistem karşıtı hareketten söz açılabilir. Bunlar daha çok siyasal solda yer alan ‘toplumsal hareketler’ ve milliyetçi temelde yer alan ‘ulusal hareketler’dir.

Sistem karşıtı hareketler, kendilerini ortaya koyuş amaçlarının tam tersine sisteme hizmet edebilirler ve yüzyıllar boyunca etmişlerdir. Örneğin Müslümanlığın tüccarlar, Hristiyanlığın de misyonerler eliyle yayılması gibi hadiseler hiç de o amaca yönelmemiş olsalar bile sonuçta kapitalist dinamikleri hareketlendirmeye yaramışlardır.¹²⁷ Bir karakteristik olarak sistemin iç çelişkilerini cisimleştiren ve

¹²⁶ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 199; Giddens, “Modernitenin Küreselleşmesi”, **Küreselleşme Okumaları...** s. 206.

¹²⁷ Frank, “İdeoloji bunalımı-Bunalım İdeolojisi (1)”, **Genel Bunalımın Dinamikleri...** s. 129.

yaşanılan krizleri açıklayan orta süreli ritimler ve asırlık eğilimlerden oluşan bir çevrimsel kalıp söz konusudur. Farklı bir söyleyişle, sistem durağan bir nitelik taşımamakta, aksine değişen ritim ve kalıplarla işlemektedir.

Kapitalizmin, dünya ekonomisi biçimine bürünen bir modern dünya sistemi olarak kavranışı Fernand Braudel'in kavramlaştırmalarının uyarlanmasıyla kaynaklanmaktadır. Dünya-ekonominin merkez, yarı-çevre ve çevre birimleriyle doldurulması ise dünya sistemleri analistlerinin ECLA ve *Bağımlılık* teorisyenlerinin kategorilerini Braudel'in katkılarıyla birleştirdiklerinin bir göstergesidir. Burada aynı zamanda "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş" tartışmalarının da değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Şöyle ki: Kapitalist dünya ekonomisi ilk dünya-ekonomi değildir ve fakat en uzun sürmüş ve ayakta kalmış olan dünya-ekonomidir. Bu durum tamamıyla kapitalist olmakla bağlantılıdır. Eğer kapitalist norm ve işleyişlerin baskın çıktığı alan bir 'devlet' değil de, bir dünya ekonomisi ise; yani fiilen varolan durum ortaya çıkmışsa, o zaman, Dobb'un, 'feodalizmden kapitalizme geçiş' hakkındaki içsel açıklamasının dünya sistemleri analizi açısından pek bir anlamı yok demektir. Zira dünya sistemleri analizi ile 'geçiş'in aynı (tek, bir) dünya sistemi içinde, çeşitli defalar, ayrı ayrı gerçekleşmiş olabileceği dillendirilmektedir. Sistem içi farklılaşmaların yerel tarz ve kültürlerin farklılığına gidilerek açıklanması ise hem doğrusal ilerleme-gelişme kalıplarının dışına çıkıldığını ve hem de ATÜT gibi kategorilerin verilerinden yararlanıldığını göstermektedir.

Bir tarihsel sistem; bir dünya sistemi; bir dünya ekonomisi olarak kapitalizm, üretim tarzı niteliğiyle de, sistemik nitelikleriyle de, medeniyet niteliğiyle de kayda değer ölçüde becerikli, esnek, dayanıklı, uzun ömürlü olduğunu yüzlerce yıllık ömrüyle fiilen göstermiştir. Benzer biçimde muhalefeti; sistem karşıtı hareketleri kontrol yeteneği açısından da sistemin bahsi geçen beceriklilik ve dayanıklılık gibi niteliklere yine sahip olduğu açığa çıkmaktadır.

2.3.2.1. Kurumsal Alanlar

Kapitalist dünya ekonomisinin bir Avrupa dünya sistemi olarak tarihin gün yüzüne çıkmaya başladığı dönemden itibaren sistemin içinde bir dizi kurumsal alan tekrar be tekrar inşa edilerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Hep aynı kalan statik bir niteliğe değil, daralan ve genişleyen dinamik bir niteliğe sahip bulunan bu

kurumsal alanlara dünya sisteminin vektörleri/taşıyıcıları denilebilir.¹²⁸ İnsani-sosyal alanın *araçsal rasyonalizasyonu* çerçevesinde belirli *amaçların* gerçekleştirilmesinin etkin *araçları* olan vektörler, sistemik işleyişlerin kendilerinin içinde gerçekleştiği yapı ve süreçlerdir. Birbirlerinden reel düzeyde değil, ancak analitik olarak ayrılabilen, organik ve bütünlük bir tarzda işleyen vektörler olarak şu alanlar sayılabilir: Devletlerarası sistem, dünya üretiminin yapısı, dünya emek gücünün yapısı, dünyadaki beşeri refah kalıpları, devletlerin toplumsal birliği sağlama gücü ve bilgi yapıları.

Bir vektör niteliğiyle devletlerarası sistem, kapitalist dünya ekonomisinin süreci ve biçimlendirici unsurudur. Devletlerarası sistemin hem mekânsal kapsamı ve hem de siyasal kabul edilebilirliği, örneğin dünya üretiminin ve emek gücünün kapsam ve yayılımıyla paralel bir seyir izlemiştir. Avrupa devletler-sistemini; devletlerarası sistem üzerinde hiçbir (dinsel) otoritenin bulunmayacağı bir tarzda düzenleyen 1648 tarihli Westphalia Antlaşması dönemine kıyasla BM düzenlemesi biçiminde değerlendirilebilecek olan ABD hegemonyasındaki 1945-sonrası dönem, devletlerarası sistem açısından daha açık bir evre olmuştur.

Diplomasiye, uluslararası antlaşmalara, devletlerarası kuruluşlara ve her devletin iç ve dış egemenliğinin boyutlarının karşılıklı tanınmasına ilişkin kural ve işleyişler, devletlerarası sistemin çeşitli gereklilik ve parçalarını oluşturmaktadır. Sık rastlanmamakla birlikte, devletlerarası sistemin temel aktörleri olan devlet güçlerinden biri kimi zaman sistem üzerinde bir hegemonya kurabilecek derecede kuvvet kazanabilir ya da egemenliğini daha baskın hale getirebilir. Bu halde, '*güçler arası rekabet*' ve '*güçler dengesi*' durumunun tersine, devletlerden biri, sisteme ilişkin işleyişleri, diğer güçlü devletler tarafından da kabullenilecek ölçüde belirliyor demektir.¹²⁹ Bu anlamda ortaya çıkan tablo -ABD örneğinde olduğunca- '*meşru şiddet kullanma tekelinden* daha fazlasını ama tamamıyla '*meşru otorite*' durumundan daha azını temsil eden bir devletlerarası liderlik yani hegemonya tablosudur.

¹²⁸ Hopkins ve Wallerstein, a.g.e., ss. 10–11; Wallerstein, "Dünya Meta Ağları Ve Devletlerarası Sistem", *Tarih Risaleleri*... ss. 155–162.

¹²⁹ Kapitalist dünya ekonomisi temelinde sırasıyla Hollanda, İngiltere ve ABD hegemonik güç olmuşlardır. Bkz; Wallerstein, *The Modern World-System II Mercantilism and the Consolidation of The European World-Economy, 1600-1750*, Academic Press, Inc., New York, 1980, s. 38; Wallerstein, *Amerikan Gücünün Gerileyişi*... ss. 19–20.

Devletlerarası sistemin bir önemi dünya üretim sisteminin ve dolayısıyla ticaret ve finansa ilişkin “serbest piyasa” ya da “serbest pazar” kurallarının çerçevesinin saptanmasında ortaya çıkmaktadır. Dünya üretimi, kapitalist dünya ekonomisi içinde, üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde bulunduranların ya da denetleyenlerin en temel kaygılarının ‘sonsuz sermaye birikimi’ olduğu bir kurallar seti ile gerçekleştirilmektedir. Daha önce değinildiğince, sistemin içinde bütün üreticilerin sonsuz sermaye birikimi güdüsüne sahip olmaları gerekmemekte ama sonuçta bu güdüye sahip bulunanlar daha fazla ayakta kalmakta ve gelişmektedirler. Dünya üretiminden bahsedilebilmesini mümkün kılan bir faktör de, farklı alan ve mekânlardaki üretimlerin bir *meta zincirleri şebekesi* ile ‘küresel’ ölçekte bütünleşik kılınmasıdır.

Meta zincirleri şebekesinin, dünya üretimi açısından küresel bir nitelik taşımasının değeri, ekonomik faaliyetleri, hiçbir devletin tek başına, kendi sınırları içinde dahi bütünüyle denetleme ve baskılama gücüne sahip bulunmamasında belirginleşmektedir. Diğer yandan devletlerarası sistem ile dünya üretimi yapısı arasındaki bu bağıntı, devletlerin, egemenlik yetkileri içerisindeki üretim etkinliğinin kârlılığını etkileyebilme gücünden yoksun bulundukları anlamına da gelmemektedir. Sonsuz sermaye güdüsü ile ulaşılmaya çalışılan kârlılık bir yönüyle küresel pazarlardaki rekabetin işlevi olurken diğer yönüyle de devletlerin gerek siyasal gerekse hukuksal yönlendirmeleriyle gerçekleşen ‘tekelleşme’ ve/veya ‘öncü sanayileşme’ derecelerinin işlevi olmaktadır. Esasında, dağınık sermaye gücünün konstantre sermaye gücü haline gelmesinde katalizör ve teminat işlevini devlet yapıları görmüştür. Farklı bir söyleyişle, kapitalistleşme süreci otomatik işleyen bir süreç değil, siyaset ve sermaye ‘bloklarının’ ittifakıyla yönlenen bir süreç olmuştur.¹³⁰ Devletler açısından bakıldığında bir devletin, modern dünya sistemi içindeki konumunun, ürünlerinin dünya pazarındaki ‘rekabet düzeyi’ ya da ‘tekel düzeyi’ ile çok yakından ilgili olduğu görülür.¹³¹ Yeni ekonomik faaliyetler, ileri teknolojiler ve girişimcilik alanları yaratıldıkça dünya ekonomisinin genişleme evresine girilmekte, ilgili alanlarda kârları düşürücü rekabet ortamlarının kurulması ise durgunlukları tetiklemektedir.

¹³⁰ Arrighi, “Sermaye ve İktidar Teknolojisi”, **Yeni Şafak**, 21.02.1997; Wallerstein, “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları**, (Der. Anthony D. King), (Çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, s. 127, Mustafa Özel, **Devlet Ve Ekonomi...** ss. 65–67.

¹³¹ Amin, **Değişim Halindeki Dünya Sistemi**, (Çev. Fikret Başkaya), Maki bas.Yay., Ankara, 2000, s. 42; Masao Miyoshi, “Globalization, Culture, and the University”, **The Cultures of Globalization...** s. 248.

Kapitalist dünya ekonomisinin içindeki fordizmden postfordizme çeşitli sermaye birikim tarz ve süreçleri dünya üretiminin yapısını bir yandan sürekli gelişmeye zorlarken diğer yandan eşitsizlikleri artırmıştır. Eşitsizlikler paralelinde, emek/sendika hareketlerinin bölünme ve bütünleşmelerinin, dünya üretiminin merkez ve çevre şeklindeki coğrafi ayrılmalarıyla örtüştüğü bir tablo ortaya çıkmıştır. Dünya üretiminin; çeşitli halkların ve üretim süreçlerinin sürekli çevreleştirilmesini ve katma değeri görece yüksek üretim süreçlerinin az sayıda odakta merkezleştirilmesini sonuçta da hem her bir devletin kendi içindeki hem de devletler arasındaki refah eşitsizliklerini doğurucu ve besleyici bir düzlemde boyutlandığı görülmektedir. Dünya üretim, ticaret ve finans faaliyetleri bağlamında, çok uluslu büyük şirketler ölçek ve kapsamlarını genişleterek küresel ölçekte yayılmakta, yeni uluslararası iş bölümü açısından yasal sınırlanmalar yönüyle devletlerüstü bir hale gelmektedirler.¹³² Devletleri askeri ve siyasal güçlerine nispetle güçlü devletler ve zayıf devletler biçiminde ayırmak kadar, dünya üretiminin yapısı itibarıyla, azami kâr sağlayan, katma değeri yüksek tekelleri ellerinde bulunduran merkez bölgeler ve katma değeri düşük metaların üretildiği, rekabetçi pazarların geçerli bulunduğu üretim faaliyetleriyle belirginleşen çevre bölgeler olarak ayırmak da anlamlı durmaktadır.

Devletlerarası sistem içindeki ve her bir devletin kendi içindeki siyasal gerginliklerin, üretim ilişkileriyle sarmalanan bir eşitsiz ilişkiler setiyle ivmelendiği görülmelidir. Ayrıca, sonsuz sermaye birikiminin temel motif olarak kalması halinde, bu eşitsiz ilişkiler setinin üstesinden gelinmesi de zor gözükmemektedir. Zira sonsuz sermaye birikimi ister istemez yüksek kâr sağlayacak olan dolayısıyla büyük ölçüde tekelleştirilmiş üretim faaliyetlerini gerekli kılmaktadır. Sistemdeki bütün oyuncular aynı anda bunu gerçekleştiremeyeceği için, 'ödüller' de yine ister istemez eşitsiz bir biçimde dağıtılmaya devam edilecektir.

Varlığına *Bağımlılık* tartışmalarında da vurgu yapılan, sistem içi eşitsiz ilişkiler gerçekliği, dünya emek gücünün boyutlanma biçimine de etkide bulunmaktadır. Dünya üretiminin nispeten tekelleri alanlarında daha yüksek ücretler alan bir işgücü istihdam edilirken diğer alanlarda daha düşük ücretlerle çalışan kitleler birikmektedir. Meta zincirleri şebekesinin çevre alanlarına dikkat edildiğinde,

¹³² Satoshi Ikeda, "Dünya üretimi", **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)**... s. 59; Janet I. Abu-lughod, a.g.e., s. 296.

emek gücünün pazarlık kapasitesinin nispeten daha sıkı biçimde kısıtlandığı ve ödemelerin de baskılandığı görülür. Emek gücünün kısıtlanması, sistemin birkaç asırlık tarihi içinde uzun süre boyunca kölelik, borçlandırma ya da angaryaya varan bir takım başka geleneksel düzenlemeler ve devletler örneğinde olduğunca zora dayanan bütünleşmeler gibi yollarla gerçekleştirilmiştir.¹³³ Daha rafine yollar ise hane halklarının inşa edilmesi gibi mekanizmalar olmuştur. Bu sayede, çok sayıda ücretli emeği kullanan işverenlerin, sadece hane reisleri ile pazarlık yapmaları yoluyla emek maliyetlerini azaltmaları meşrulaşmış, bütün bir hane halkının ürettiği artık değer, işverenlerce daha rahat biçimde temellük edilmiştir.

Dünya emek yapısının sadece dünya üretiminin dolayısıyla da işverenlerin isteklerinin gerekleri ya da devletlerin siyasal ve hukuksal düzenlemeleri gibi yollarla varlık kazandığı düşünülmemelidir. '*Kapitalistlerin çatışmacı mantığına karşın*', sendikal örgütlenmeler, göç benzeri kentleşme dinamikleri, çeşitli dayanışma ve yardımlaşma biçimleri gibi daha çok işçilerin kendilerine dayanan eylemlilikler de emek gücünün hangi şekli alacağı üzerinde çeşitli ölçülerde etkiler doğurmuştur. İşçi hareketinin güçlenmesi aynı zamanda işverenlerin baskı seçeneklerinin sınırlandırılması ya da hafiflemesi anlamlarını taşımıştır. Bu yolla zamanla yeni sosyal hak ve özgürlüklerin geliştiği de görülmüş, "refah devleti" uygulamalarıyla sosyal devlet ve sosyal politikalar bağlamında sosyal ücret anlayışına geçilmiştir.¹³⁴ Eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik alanlarındaki iyileşme ve 'ilerlemeler' sosyal ücret bağlamı içinde değerlendirilmiş böylece yeni bir *beşeri refah vektörleri* anlayışı oluşmuştur. Kapitalist dünya ekonomisinin bir vektörü olarak beşeri refah kalıpları, sistemin siyasal istikrarı ve ekonomik etkinliği itibarıyla önem taşımaktadır. Beşeri refah kalıplarının; gerçekteki durumları ya da devletlerin ekonomi pastasının büyüklük ve dağıtımındaki işlevlerinin güçlenmesi-zayıflaması kadar, 'yoksulluk ve yoksunluk' anlayışı/kültürü itibarıyla nasıl algılandıkları da önemli olmaktadır.

Dünya üretim yapısının coğrafi, tarihsel, çevrimsel olarak bir eşitsiz ilişkiler seti içerisinde gerçekleşmesi, refah kalıplarına da eşitsizlik temelinde yansımaları yol açmıştır. Refah düzeylerinin ileriki bir zamanda birbirine yakınlaşacağı inancı;

¹³³ Fredric Jameson, "Notes on Globalization as a Philosophical Issue", **The Cultures of Globalization**... s. 57; Paul Gingrich, (2006), "Contemporary Social Theories – World-System Analysis", <http://uregina.ca/~gingrich/319f806.htm> (08.06.2006).

¹³⁴ Scheila Pelizzon ve John Casparis, "Dünya Beşeri Refahı", **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)**... s. 150 vd; Ulrich Beck, "Küreselleşme Nedir?", (Çev. Kudret Bülbül), **Küreselleşme Okumaları**... s. 217, Indur M. Goklany, "Beşeri Refahın Küreselleşmesi", (Çev. Mustafa Acar), **Küreselleşme Okumaları**... s. 87.

farklı bir söyleyişle *ilerlemeye* duyulan inanç, dünya siteminin önemli meşruiyet dayanaklarından birini oluşturmuştur. Beşeri refah kalıplarındaki yakınlaşma ve iyileşmeler ya da tam tersine kutuplaşmalar, siyasal bağlamlardaki şiddet, isyan, kargaşa gibi olayları doğrudan etkilemektedir. Sistem karşıtı hareketlerin de ivmelendirdiği kaotik ortama rağmen, sisteme kendini uygulanabilir ve sürdürülebilir kılma gücünü veren etmenler ise devletlerin toplumsal birliği sağlama yetenekleri ile sistemi meşrulaştırmaya yarayan bilgi yapılarıdır.

Devletlerin düzen sağlama ve egemenlik yetenekleri bir yandan vergi ve bürokrasi yoluyla diğer yandan sosyal hizmetler ve beşeri refah düzeyinin yükseltilmesi yoluyla artırılmıştır. Devlet yapıları tüm bu konularda, belirli kültür ve ideolojiler çerçevesinde tanımlanan “ulusal çıkarlar” doğrultusunda hareket etmişlerdir. Sonuçta tarihe, geriye doğru bir bakışla bakıldığında tüm bu faaliyetlerin, kapitalist dünya ekonomisi olarak modern dünya sisteminin istikrarını ve sonsuz sermaye birikim sağlama yönelimini kolaylaştırıcı tarzlarda gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Devletler, amaçlarına ulaşma çabalarında toplumsal birlik tutkalını giderek artan bir düzeyde kullanmaktadır. Devletlerin toplumsal birliği sağlamaya yönelik en önemli araçları milliyetçilik ya da vatanseverliktir. İnsanların statüleri ve çıkarları ne kadar farklı olursa olsun ortak bir soydaşlık ve sadakat temelinde duygusal bir birlik oluşturdıkları savı, milliyetçi düşüncelerin genel bir özelliğidir. Kapitalist dünya ekonomisi açısından gerilimli durum, milliyetçilik temelindeki ulus ile sınıfsal temeldeki işgücü örgütlenmelerinin bağıntısında ortaya çıkmaktadır. Bir devlet sınırları içindeki ulusun, işgücünün yalnızca bir bölümü olarak görülmesi ve işgücünün geri kalan kısmının yabancılar, göçmenler, kaçaklar, azınlıklar gibi tanımlamalarla ulusun dışında bırakılması emeğin karşılığının ödenmesinde işverenler açısından büyük esneklik ve kolaylıklar sağlamaktadır. Cinsiyet ve ırk temelli ayrımlarla işgücünün etnikleştirilmesi bu sayede hem pratiğe geçirilebilmekte ve hem de denetim altına alınmaktadır.¹³⁵ Toplumsal birlik vektörüne yine milliyetçilik üzerinden fakat bu defa sistem karşıtı hareketler perspektifinden yaklaşıldığında ise milliyetçilik ideolojisini benimseyen çok sayıda *sistem karşıtı hareketin* bulunduğu görülebilir.

¹³⁵ Wallerstein; “Modern Dünya-Sisteminin İdeolojik Muharebe Meydanı Olarak Kültür”, (Çev. Mustafa Özel), **İktisat ve İş Dünyası**, Ağustos 1993, Yıl: 2, Sayı: 14, s. 15; Wallerstein, “Kapitalizm, Açlık ve Savaş”, (Çev. Mustafa Özel), **Yeni Şafak**, 10.02.1997; Amin, “Küreselleşmecilik mi? Yoksa Küresel-Ölçekli Apartheid Mi?”, **Modern Küresel-Sistem...** s. 15.

Modern dünya sisteminin bir vektörü niteliğiyle bilgi yapılarına bakıldığında, doğru, nesnel bilgiyi temsil eden biricik bilme biçimi olarak bilimin tek meşru çaba olarak yükseldiği gerçeği ile karşılaşılır. Bilimsel bilgi olarak bilim, metafiziksel ve felsefi bilgilerin yerini almış ve baskın ifadesini Newtoncu doğa bilimleri anlayışında bulmuştur. Modern bir bilgi yapısı olarak bilimin evrensel yasalara ulaşma amacı ile koşullandığı bunun için de *evrenselci* epistemolojinin çok ön plana geçirildiği belirtilmelidir. Evrenselcilik, sistemin jeokültürünü taşıyan bir öge olan liberalizmin çerçevesinde de ifade edilmiştir. Liberalizm, beşeri refah kalıpları ve düzeyleri arasındaki farkın, evrensel ölçülerde tedricen kapacağını vaat etmiş, 'ilerleme' ile kargaşa ve uyumsuzlukların da ortadan kalkacağı iddiasında bulunmuştur.¹³⁶ Bu yöndeki düşünce ve vaatler sonuç itibarıyla dünya sisteminin içindeki gerilimlerin gözlerden ırak kalmasına ve denetim altında tutulmasına hizmet etmiştir.

2.3.2.2. Merkez, Çevre, Yarı-Çevre Ve Hegemonya Kategorileri

Analiz evrenine doğrudan kapitalist dünya ekonomisinin mekânsal içeriklendirilmesi boyutunda yaklaşılabılır. O halde şu söylenmelidir: Kapitalist dünya ekonomisi, ekonomik akışların mekânsal yapılanışını yansıtmada temelinde merkez, yarı-çevre ve çevre kategorileriyle izah edilebilir. Burada merkez dolayımında hegemonya kavram ve gerçekliği ile azgelişmiş ülkelerin başta hegemonik güç olmak üzere gelişmiş ülkelere *bağımlılığı* işaretlenmiş olmaktadır.

Aralarında eşitsiz bir ilişki bulunan merkez-çevre gerçeklikleri ilişkisel bir çift oluşturmaktadır. Yaygın kullanıma, *Bağımlılık* tartışmalarında da değinildiğince, 'ilk olarak 1950'li yıllarda girmişlerdir. Dünya ekonomisinin eksenel işbölümünü tanımlamaktadırlar. Burada dünya sistemleri analizi açısından farkındalık yaratan anahtar husus, merkeze has süreçlerin çevresel süreçlere kıyasla tekelleşmiş ve dolayısıyla kârlı süreçler olarak kavranmalarıdır.¹³⁷ Merkez-çevre ilişkileri *eşitsiz mübadele* üzerinden ele alındığında düşük emek maliyetli çevresel ürünlerin, görece yüksek emek maliyetli merkez ürünleriyle mübadelesinin, çevreden merkeze bir artı-değer aktarımına yol açan adaletsiz bir değiş tokuş olduğu, bu tür bir işleyiş ile merkez için yararlar sağlanırken, dünyanın geri kalanında zararlara yol açıldığı

¹³⁶ Hopkins ve Wallerstein, a.g.e., ss. 17–18.

¹³⁷ Amin, *Değişim Halindeki Dünya Sistemi...* ss. 42–43.

dillendirilmektedir.¹³⁸ Nitekim bu perspektif ile bakıldığında geçmişte ‘Doğu-Batı çelişmesi’ ya da sosyalizm-kapitalizm çelişmesi gibi gözüken kutupsallığın dahi gerçekte bir merkez-çevre çelişmesi olduğunun iddia edilebileceği görülmektedir.

Merkeze özgü yüksek katma değerli ürünler ve çevreye özgü görece düşük katma değerli ürünler gibi bir ayrımı yarı-çevre bahsinde yapmak mümkün değildir. Bu anlamda yarı-çevresel ürünler bulunmaz. Buna karşın, bir ülkenin merkeze ve çevreye özgü üretiminin ne kadar olduğuna bakıldığında eğer ortaya dengeli bir dağılım çıkıyorsa o ülke için yarı-çevre nitelemesi kullanılabilir. Farklı bir söyleyişle, kimi ülkeler merkeze has ürünleri çevreye, çevresel ürünleri merkeze ihraç etmektedir. Bu nedenle, yarı-çevre ülkeler kavramından söz edebilir. Yarı çevre ülkeler sistemin işleyişinde kendilerine özgü bir rol oynamaktadırlar.¹³⁹ Diğer yandan kapitalizm genişledikçe, uluslar ve bölgeler arasında değişimler olmakta ama merkez ve çevreye ilişkin kutupsallıklarla ilgili temel belirlenimler sürekli devinerek kendini yeniden üretmekte, özetle, değişmemektedir.

Merkez, yarı-çevre ve çevre kategorileriyle ilişkisel biçimde hegemonyadan söz edilmelidir. Hegemonya bir devletin kapitalist dünya ekonomisi zemininde diğer devletler üzerinde farklı alanlardaki öncülükleriyle/tahakkümüyle bütünleşik bir üstünlük kurduğu; siyasal, kültürel, askeri liderliğe sahip bulunduğu durumları ima etmektedir. Hegemonya, her zaman için çok boyutlu, rölatif ve tehdit altında; rekabete çok açık bir olgudur.¹⁴⁰ Bu çerçevede kapitalist dünya ekonomisi zeminindeki hegemonyasının ABD için, dünyanın geri kalanı üzerindeki kontrol ve etki kapasitesi anlamını taşıdığı söylenmelidir. Merkez, yarı-çevre ve çevre matrisinde hegemonik güçler belirleyici olmaktadır. Hegemonik güç kısacası dünya-ekonomisinde bir hegemonik güçtür. Onun bir *dünya devleti* ya da dünya imparatorluğu olmadığı söylenmelidir. 1945’ten sonra ABD işte böylesi bir güç

¹³⁸ Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi...** s. 139; Amin, **Kaos İmparatorluğu-Yeni Kapitalist Küreselleşme**, (çev: İ. Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 12; Paul Gingrich, (2006), “Contemporary Social Theories–World-System Analysis”, <http://uregina.ca/~gingrich/319f806.htm> (08.06.2006).

¹³⁹ Shannon, a.g.e., s. 4; Satoshi Ikeda, “Dünya Üretimi”, **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)**... s. 79.

¹⁴⁰ Mustafa Özel, **Değişim ve Kriz**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, ss. 26–28; Christopher Chase-Dunn, “Küresel Sosyalizmin Önündeki Engel(ler) ve Küresel Sosyalizme Doğru”, **Modern Küresel-Sistem...** s. 55–57; Arrighi, “Hegemonya ve Sistem-Karşıtı Hareketler”, **Modern Küresel-Sistem...** s. 121 vd. Arrighi, **Uzun Yirminci Yüzyıl Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**, (Çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 53–55.

konumunda olmuştur.¹⁴¹ Hegemonya belirtilen nitelikleriyle çok uzun sürmemektedir. Gerçek hegemonyanın temeli olan üstünlük, ABD hegemonyası örneğinde diğer güçlerle sıkı rekabet halinde kaçınılmaz biçimde zayıflamaktadır.

Az gelişmişliğin sebeplerini; merkez-çevre ilişkisi düzleminde geri kalmış ülkelerin kapitalist sistemin belirlediği işbölümü içinde aldıkları rollerde gören dünya sistemleri analizi açısından merkez, çevreyi denetiminde tutmaktadır. Bu denetim, hegemonik güç ve diğer merkez ülkelerin silah, teknoloji, ekonomi, siyaset, bilgi, kültür üstünlükleri sayesinde gerçekleştirilmektedir. Denetim altındaki çevrenin kaynaklarına el konulmakta, çevre ülke merkeze ve hegemonik güce bağımlı kılınmaktadır. Sistemin belirgin özelliklerinden biri, çevreden merkeze artık-değerin aktarıldığı eşitsiz bir yapının varlığıdır. Artık-değerin yönünün belirlenmesinde merkezde bulunan güçlü devletler ve özellikle hegemonik konumda yer alan ülke rol oynamakta ekonomik düzeyde kurulan ve *Bağımlılık* yaklaşımını savunanlarca da ifadelendirilen *Bağımlılık ilişkileri* sayesinde transfer edilen artık, merkezde kapitalizmin kendisini görece sosyalle etmesini mümkün kılmaktadır. Merkez ülke işçilerinin ulusal çıkarlarını ezilenlerin uluslararası dayanışmasına, farklı bir söyleyişle, Marx ve Friedrich Engels (1820–1895)'in “*Dünyanın bütün işçileri birleşin. Zincirlerinizden başka kaybedecek neyiniz var?*”¹⁴² çağrılarına yeğ tuttuğu fark edilmelidir. Böyle olmakla birlikte tepe hiyerarşisinde hegemonik gücün bulunduğu merkez, yarı-çevre, çevre ilişkilerinin ister istemez ‘*sistem karşıtı hareketlere*’ yol açtığı söylenmelidir. Sistem karşıtı hareketler kavramı toplumsal ve ulusal hareketleri birlikte kapsamaktadır.

Merkez, çevreyi bağımlılaştırmakta, yoksullaştırmakta, onun gelişme imkânlarını tahrip etmekte ve yine çevreyi, kalkınmasını önleyecek biçimde kendi pazarı kılmaktadır. Dünya ekonominin işleyişi sonunda güçlü devletler merkezde yoğunlaşırken, zayıf devletler çevrede birikmekte ve sistemin işleyiş mantığı, merkez bölgelerin, çevreyi derece derece hegemonik ilişkiler ağına katmasına dayanmaktadır. Merkez, güçlü devletler, vasıflı işçiler ve görece yüksek ücretlerle karakterize olurken, çevrede zayıf devletler ve görece düşük ücretli vasıfsız işçiler yer almaktadır. Yarı-çevre ise bu iki uç arasında konumlanmaktadır.

¹⁴¹ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*... s. 39 vd; Hopkins ve Wallerstein, a.g.e., s. 11; Reifer Thomas-Sudler Jamie, “Devletlerarası Sistem”, *Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)*... s. 25.

¹⁴² Marx ve Engels, (1848); *Manifesto of the Communist Party*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/ch04.htm> (17.03.2006).

Özetle, dünya sistemleri analizi ile bakıldığında, analizin epistemolojik nesnesi olan kapitalizm, en az beş-altı yüz senedir varolan bir dünya sistemidir. Samir Amin takriben beş-altı yüz yıllık tarihlendirmeye katılmaktadır. Andre Gunder Frank ise beş yüz değil en azından beş bin yıldır var olan bir dünya sisteminden bahsetmektedir. Beş yüzyıllık dünya sistemi kavrayışı *Avrupamerkezci* epistemoloji ile koşullandırılmış kabul edilmekte, mukabil olarak *insanmerkezci* bir anlayış önerilmektedir. Dünya sistemleri analizi açısından analiz-içi eleştirel/muhafif bir konuma yerleşen Frank¹⁴³ sistemin tarihlendirilmesi ya da başlangıç tarihinin “kesinlikli” biçimde tespiti için farklı sosyal teorilerden yararlanan disiplinler-arası bir çalışmanın yapılması gerekliliği savunmaktadır.¹⁴⁴ Tarihlendirilmesi tartışmalara konu olmakla birlikte sistemin varlığı için kesintisiz/sonsuz sermaye birikimine gereksinim duyulduğu tartışmasız açıktır. Sistem, Batı Avrupa’da doğmuş, yüzyıllar geçtikçe bütün dünyaya yayılmış; dışındaki dünyayı da kendisine eklemlenmiştir. Sistemin can damarı “eksenel işbölümü”dür. Bu iş bölümünü merkez-yarı çevre-çevre arasında mekânsal olarak da bulunan ve artık-değeri hep merkeze aktaran bir zıtlık olarak görmek mümkündür.

2.3.2.3. Liberal Jeokültür

Liberalizm, bir ideoloji olarak on dokuzuncu yüzyıl başlarında muhafazakârlık ideolojisinin karşıtı olarak Avrupa’da ortaya çıkmıştır. 1789 Fransız Devrimi, modern dünya sisteminin küresel ölçekteki kültürünü yani jeokültürünü dönüştürmüş ve siyasi değişimin istisnai değil normal bir durum olduğu ve devletlerin egemenliğinin egemen bir yöneticiden değil, bir bütün halinde halktan kaynaklandığı inancını yaygınlaştırmıştır. Kapitalist dünya ekonomisi ve jeokültür açısından bakıldığında,

¹⁴³ Prof. Dr. Nur Vergin, ‘Siyasetin Sosyolojisi’ adlı çalışmasında Frank için “Wallersteinci sosyolog-ekonomist” tanımlamasını kullanmaktadır. Vergin’in bu nitelemeyi, kitabının; dördüncü baskının tarihi olan Mart–2006 gibi bir tarihte kullanmasının ‘temelsizliği’ bir yana, birinci baskının tarihi olan Mart–2003 tarihinde kullanması bile yanlıştır. Zira Frank, daha doksanlı yılların başından itibaren yolunu Wallerstein ile ayırmış, gerek 1993 tarihli ‘dünya sistemi’ derlemesinde ve gerekse 1998 tarihli ‘ReOrient’ çalışmasında Wallerstein’e çok belirgin biçimde muhalif bir konuma geçmiş, tıpkı Marx, Weber ve Braudel gibi onu da Avrupamerkezcilik ile itham etmiştir. (Bkz, ReOrient... ss. xv-xvi vd.) Doksanlı yıllardaki çalışmalarından ve 2004’teki ölümünden sonra Frank’ı -hâlâ- bir Wallersteinci olarak niteleyebilmek; kuşkusuz ki dünya sistemine ve dünya sistemleri analizine ilişkin yaklaşımların nasıl da temel yanlışlıklar taşıyabileceğinin açık bir göstergesidir. Bkz; Nur Vergin, **Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 177.

¹⁴⁴ Amin, **Entelektüel Yolculuğum...** s.77; Frank ve Barry K. Gills, “5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı...** s. 41; Amin-Arrighi-Frank-Wallerstein, “Dostça Bir Tartışma” **Büyük Kargaşa Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi**, (Çev. Erden Akbulut) Alan Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 201.

Wallerstein'e göre, dünya sistemi çapında bir gelişim olarak 1789 devriminin başlıca etkisi, sermayenin sonsuz birikimiyle en fazla uyarlı bir değeri sisteminin, kültürel bakımdan olgunlaşmasıydı.¹⁴⁵ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra, liberal siyasi güçler ile muhafazakâr güçler arasında önceden varolan farklar; istisnai değil normal olduğu düşünülen değışim doğrultusundaki reform programlarının yararları konusundaki ortak eğilimler sayesinde azalmış vaziyetteydi. Reformun hızı ve geleneksel değeri ve kurumlara duyulan bağlılığın yararları hakkındaki sosyalist, liberal ve muhafazakâr kültürel-ideolojik tartışmalar ise haliyle devam ediyordu.

Liberalizm, kendisini merkezde ve evrenselci bir öğreti olarak sunmuş, ilerlemenin arzulanırlığını ve kaçınılmazlığını vurgulamıştır. İlerlemeye ulaşmanın en iyi yolu uzmanlar tarafından kontrol edilen bir rasyonel reform/ıslah programını ve sürecini yürürlüğe koymak idi. Uzmanlar epistemolojik açıdan bilgiye; bilgi yapılarına; giderek sosyal bilimlere dayalı bir anlayış ile hareket edeceklerdi. Nitekim hem pozitivistimin hem de sosyolojinin isim babalığını yapan Comte, sosyolojiye daha başından itibaren toplumların kontrol ya da denetim altında tutulmalarının sağlanması yoluna bir işlev/görev yüklemiş idi. Yine uzmanlar temel siyasal kaldıraç olarak devletlerin otoritesini kullanacak, gereken reformları her yerde bu yolla uygulayacaklardı. On dokuzuncu yüzyılın 'tehlikeli sınıfları' olarak addedilen Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın kentli proletaryasının talepleri ile karşı karşıya kalan liberaller, nihayetinde, genel oy hakkı, refah devletinin başlaması ve siyasi olarak birleştirici bir milliyetçilik temelinde üçlü bir reform programı sunmuşlardır.¹⁴⁶ Kısacası, liberal reformlar sayesinde kapitalizm kendisini merkezde sosyalle etmiştir. 'Tehlikeli sınıflar' kavramı iktidardan da, sosyal statüden de mahrum bulunmalarına rağmen yine de siyasal talepleri olan kişi ve gruplara göndermede bulunmaktadır. Tehlikeli sınıflar, temelde kentli proleterler olmak üzere, yersiz yurtsuz bırakılmış köylüleri, göçmenleri ve makine üretiminin tehdidi altında kalan zanaatkârları da kapsamaktaydı.

¹⁴⁵ Wallerstein, "Liberalism and Democracy: *Frères Ennemis?*" <http://www.binghamton.edu/fbc/iwfrenn.htm> (04.06.2006); Wallerstein, (2000), "The Racist Albatros: Social Science, Jörg Haider, and Widerstand", <http://fbc.binghamton.edu/iwvienna.htm> (16.02.2006); Steve Hobden ve Richard Wyn Jones, "World-System Theory", **The Globalization of World Politics An Introduction to International Relations**, (Ed. John Baylis ve Steve Smith), Oxford University Press, New York, 1997, s. 139.

¹⁴⁶ Wallerstein, **After Liberalism**... s. 39; Wallerstein, "Liberalism And Democracy: *Frères Ennemis?*", <http://www.binghamton.edu/fbc/iwfrenn.htm> (04.06.2006).

Oy kullanma hakkı yoluyla siyasi katılım; denetimsiz piyasa ilişkilerinin yarattığı kutuplaştırıcı sonuçları azaltmak için sosyal devlet anlayışı ve sınıfsallığı aşan birleştirici ulusal bağlılık; bu üç anlayış bir arada, on dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde birer norm ve pratik olarak liberal devletin dayanaklarını oluşturmuş idiler.¹⁴⁷ Liberalizm kavramının farklı kullanımlarından da söz açmak gerekir. Nitekim ABD’de liberal olmak solcu çağrışımlara sahipken İngiltere’de Liberal Parti, Muhafazakâr Parti ile İşçi Partisi’nin; sağ ile solun arasında siyasal merkezi temsil ettiği iddiasındadır. Kıta Avrupa’sının büyük bölümünde, liberal partiler ekonomik olarak muhafazakârdır ama dinsel ideolojileri yoktur. Yirminci yüzyılın sonlarında ayrıca *neo-liberalizm* kavramı da ortaya çıkmıştır. Dünya sistemleri analizinde sosyalizm ve muhafazakârlık ile birlikte gönderme yapılan üç ideolojiden birisi olarak liberalizm öncelikle merkezcidir.¹⁴⁸ Liberalizm ile toplumsal sistemin muntazaman ama görece yavaş gelişmesi, yurttaşlığın temeli olarak eğitimin yaygınlaştırılması, liyakat düzeni ve kamu politikaları için nitelikli uzmanların rolü desteklenmiş olmaktadır.

Kapitalist bir dünya ekonomisinin varlığını koruması için sonsuz sermaye birikiminin uygulanabilirliğinin ve sürdürülebilirliğinin garantilenmesi gerekmektedir. 1789 Fransız Devrimi’nin klasik sloganında dillendirilen “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” talepleri eğer karşılansaydı, artık kapitalist bir dünya ekonomisi olmazdı. Zira aynı anda hem sonsuz sermaye birikimi ve hem de özgürlük, eşitlik ve kardeşlik şartları bir arada bulunamamaktadır. İşte liberalizm, esasen, reformların ve modernleşme; ilerleme; gelişme; kalkınma çabalarının dünya ekonomisinin içerdiği eşitsizlikleri tedricen izale edip, keskin kutuplaşmaları azaltacağının vaadi idi. Eşitsizliklerin izalesi ve keskin kutuplaşmaların sönmülendirilmesi vaadinin dünya sistemi içinde gerçekleştirilebilir olduğu şeklindeki yanılsama, devletlerin, halklarının gözünde meşrulaştırması ve onların öngörülebilir bir gelecekte ‘*cennet*’i vaat etmesi bakımından hayli işlevsel bir istikrar unsuru ve bir tür kaldıraç idi.¹⁴⁹ Sistemin jeokültüründeki temel öğeler olarak bilimselciliğin/evrenselciliğin/liberalizmin ‘sinerjisi’ ‘*uzun süre*’ sistemik kriz ve gerilimleri gözlerden uzak tutmaya ve sonuçta kontrol altına almaya hizmet etmiştir.

¹⁴⁷ Wallerstein, (1997), “Social Science and the Communist Interlude, or Interpretations of Contemporary History”, <http://fbc.binghamton.edu/iwpoland.htm> (16.02.2006); Wallerstein, (1997), “The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis”, <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm> (16.02.2006).

¹⁴⁸ Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi...** ss. 143–144.

¹⁴⁹ Wallerstein, “Toprağı Bol Olası Modernleşme”, **Tarih Risaleleri...** s. 244.

Aydınlanma'dan itibaren altı çizilen ve liberalizm bağlamında da ifadelendirilen bir öncül niteliğiyle evrenselcilik, en yalın ifadesiyle, mevcut tarihsel sistemin bilgi yapısı içinde ve ilerlemeyi destekleyen bir görünümle işlemselleşmiş, bu da beklenen bir durum olmuştur. İlerleme düşüncesi o denli başat bir konuma gelmiştir ki Wallerstein'e göre, liberalizm ve Marksizmi dahi Aydınlanma düşüncesinin ve bu düşüncenin *ilerlemeye* olan derin inancının ortak mirasçıları olarak görmek mümkündür. Nitekim Giddens'a göre de, hem Comte hem de Marx, doğa bilimlerinin zaferlerinin gölgesinde yazmışlar, 'bilimin' kapsamının, insani-sosyal alanı da içermesini istemişler ve bu yönelimin, *'ilerleyişin'* dolaysız bir sonucu olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁵⁰ İdeolojilerin hegemoniği liberalizm ile sosyal bilimler arasında; *toplumsal ilişkileri bilimsel (rasyonel) bir biçimde yönlendirebilme yeteneği sayesinde insanın kusursuzluğa doğru ilerlemesinin kesin olduğu* şeklindeki Aydınlanmacı-modernleşmeci öncül üzerine kurulan özsel bir bağ vardır. Kapitalizm açısından temel değerde önem taşıyan epistemolojik rasyonalizm ve rasyonalizasyon süreci; bir yandan yönetici, teknisyen, bilim adamı, eğitimci gibi rasyonalizasyon uzmanlarını kapsayan ara tabakaların yaratılmasını gerektirirken, diğer yandan da 'dünyanın büyüünün bozulması' sonucunu doğurmuştur.¹⁵¹ On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın büyük bir kısmında dünya sistemi; gelecek hakkında hem liberal jeokültürün sistemin içinde kalınarak gerçekleştirilebileceği söylenen vaatleri yoluyla hem de sosyal bilimsel yazındaki Avrupamerkezci epistemolojinin ilerlemeci imaları yoluyla muazzam bir iyimserlik ve ilerlemecilik dalgasının üzerine inşa edilmiştir.

Genelde sistem için, özelde liberal jeokültür için tarihin ilerlemeden yana olduğu fikri yaygın kabul gören bir yaklaşım idi. J.B. Bury (1861–1927)'nin ifadesiyle medeniyet geçmişte arzulanan bir yöne doğru yürümüştü, yürüyordu ve yürümeye de devam edecekti.¹⁵² İlerlemeye duyulan inancın önemli siyasi içerimleri vardı zira bu inanç istikrar için önemli bir vektör işlevi görüyordu. 'Sabır' denilmesini mümkün

¹⁵⁰ Hopkins ve Wallerstein, a.g.e., s. 18; Wallerstein, "Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri: Irkçılık Ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik", **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler** (Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein), (Çev. Nazlı Ökten), Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s. 40; Giddens, **Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları Yorumcu Sosyolojilerin Pozitif Eleştirisi**, (Çev. Ümit Tatlıcan-Bekir Balkız), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 24.

¹⁵¹ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 164; Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm...** s. 71; Ayrıca Bkz; Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 206.

¹⁵² John B. Bury, "The Idea of Progress: an Inquiry into Its origin and Growth", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext03/ideap10.txt> (25.08.2006).

kılıyordu. Herkes işlerin bir gün; uzak olmayan bir gelecekte en azından çocukları için daha iyi gideceğini düşünüyordu. Nitekim liberal devleti siyasi bir yapı olarak makul, kabul edilebilir ve sürdürülebilir kılan unsur da tastamam bu inançtı. Dünya küresel bir ideoloji olmaklık bağlamında liberal jeokültür dolayımında değişime; değişimin iyiye yöneldiğine; ilerlemeye olan inancını kaybedince temel istikrar unsurunu da kaybetmiş oluyordu.

Özetle dünya sistemleri analiziyle bakıldığında kapitalizmin bir Avrupa sistemi olarak ortaya çıkmasının, eklemlemelerle genişlemesinin¹⁵³ ve modern bir dünya sistemi biçimini almasının gerçekleştiği takriben son beş yüz yıllık tarihsel sürecin, liberal bir perspektiften görüldüğü gibi mutlaka bir 'ilerleme' olarak algılanmaması gerektiği ortaya çıkar. İlerlemenin 'muhtemel' olduğunu ama 'kaçınılmaz' sayılamayacağını düşünen Wallerstein, dünya sisteminin ilerlemenin bir örneği olduğundan şüphe duyduğunu söylemektedir.¹⁵⁴ Son beş yüzyılın tarihi bu bağlamda ilerleme bir yana gerileme örneği dahi olabilir. Sonuçta gelecek konusunda mutlaka ki kötümser olunması gerekmiyor ve fakat dünya sisteminin liberal jeokültürünün telkinlerinin aksine en azından temkinli bir tavır takınma gerekliliği makul bir seçenek olarak ortada durmaktadır.

¹⁵³ Örneğin Osmanlı/Türkiye coğrafyasının bir bölge olarak, sisteme nasıl eklemelendiğiyle ilgili sorun ve tartışmalar için Bkz; Wallerstein, "Halil İnalcık ve Osmanlı Çalışmalarının Geleceği", (Çev. Mustafa Özel), **Dergâh Edebiyat Sanat Kültür**, C: V, S: 59, Ocak 1995, ss. 14 vd.

¹⁵⁴ Wallerstein, (1999), "Uncertainty and Historical Progress", <http://fbc.binghamton.edu/iwposb.htm> (16.02.2006); Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 50.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EPISTEMOLOJİYE İLİŞKİN TEMEL BELİRLEMELER YÖNÜYLE DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ VE DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ AÇISINDAN EPISTEMOLOJİK ELEŞTİRİLER

3.1. Farklı Epistemolojik Akımlar Yönüyle Dünya Sistemleri Analizi

Kapitalist dünya ekonomisinin belirginleşme süreciyle epistemoloji alanındaki kutsallıktan arınarak sekülerleşme sürecinin on altıncı yüzyıl ve sonrasındaki çakışması bir tesadüf olmamıştır. Epistemolojik sekülerleşmenin ivmelenmesiyle bütünlük epistemoloji anlayışından partiküler epistemoloji anlayışına geçilen bu dönemde, yeni, farklı, seküler bir bilgi yapısı olarak bilim, kapitalist dünya ekonomisinin modernlik zemininde olgunlaşmıştır. Kapitalizm ilerledikçe din gerek toplumsal belirleyicilik açısından gerekse epistemolojik açıdan sönmelenmeye yüz tutmuştur.

Seküler anlayış hayatın diğer yönlerine olduğu gibi bilgi yönüne de egemenlik kurmaya yöneldikçe ya ortaya farklı epistemolojik akımlar çıkmış ya da bahsi geçen akımlar kendilerini revize ederek yenilemişlerdir. Bu akımlardan biri olan idealizm yönüyle bakıldığında dünya sistemleri analizinin, en başta kendi epistemolojik nesnesinin, özneden bağımsız bir biçimde varolmasını mümkün gördüğü için idealist epistemoloji ile uyumsuzluk içinde bulunduğu söylenebilir. İdealizm, realist epistemolojinin ve onun materyalist değişkesinin karşısında yer aldığından, dünya sistemleri analizi burada idealist değil realist ve materyalist bir epistemoloji ile uyuşur pozisyonadadır.

Epistemolojik açıdan bilginin imkânsızlığını ve hiçbir bilgi hükmünün temellendirilemeyeceğini savunan kuşkuculuk yönüyle tartıldığında dünya sistemleri analizinin kuşkucu epistemoloji ile örtüşmediği ortaya çıkmaktadır. Dünya sistemleri analiziyle modern bilgi/episteme yapıları sorunsallaştırılmakta ve fakat bilginin ve bilimin olabilirliği reddedilmemektedir. Nietzsche'deki '*birçok türde hakikat vardır ve sonuçta hakikat yoktur*' anlayışının tersine dünya sistemleri analizinde 'hakikat' için farklı; alternatif bir bilgi yapısının; bütünlük epistemoloji temelli bir bilim anlayışının önerilmesi söz konusudur.¹⁵⁵ Bilimin, empirik temelli, rasyonel ve nesnel bir girişim

¹⁵⁵ Nietzsche, a.g.e., s. 286.

olduğu noktası üzerinde pozitivizmle birleşerek¹⁵⁶ İdealist epistemoloji ve metafizikle zıtlaşan bir akım olan realizm ile dünya sistemleri analizi arasında bir takım temel koşutlukların bulunduğu fark edilmesi hiç de zor değildir. En başta tanımdan da çıkarsanabileceği üzere idealist epistemoloji karşıtlığı, materyalist temelde metafiziğe kuşkucu yaklaşım ve epistemolojik objenin epistemolojik sujeden bağımsız biçimde varolduğunun kabulü gibi yaklaşımlar ortak paydayı oluşturmaktadır.

Akıl ile kazanılan bilgiye duyulan güveni ifade eden; bilginin birincil kaynağı olarak akli gören ve duyusal/empirik bilgi yerine akli/rasyonel bilgiye öncelik veren rasyonalizm ile bakıldığında dünya sistemleri analizinin birçok yönü itibarıyla rasyonalist epistemoloji temeline oturduğu görülmektedir. Hem epistemolojik bir akım olarak rasyonalizmde ve hem de bir analiz biçimi olarak dünya sistemleri analizinde gnostizme ve romantizme karşı çıkıldığı görülmektedir. Böyle olmakla birlikte rasyonalist epistemolojide yetkin örneği bilimsel bilgi olan bilgi yapısına güven duyulurken dünya sistemleri analizinde, tarihsel bilgi yapıları anlayışına ve onun içinde de sosyal bilimsel bilgiye kuşku ile yaklaşılmaktadır.

Popper'ın, rasyonalist yaklaşımları ile dünya sistemleri analizindeki rasyonalist unsurlar arasında kesişme olduğu görülür. Popper'cı rasyonalizmdeki gözlemlerin teori-yüklü olduğu anlayışıyla benzeşen biçimde dünya sistemleri analizinde de özellikle Avrupamerkezci epistemolojinin bilimsel analizleri, nesnelliklerini önleyici biçimlerde koşullandırdığı düşünülmektedir. Diğer yandan rasyonalizm mutlak biçimde savunulduğu farklı bir söyleyişle, yalnız ve yalnızca akıldan türetilmiş zorunlu ve apaçık doğruların gerçek ve kesin oldukları savlandığı takdirde rasyonalist epistemoloji ile uyumsuzluklar da ortaya çıkmaktadır. Zira dünya sistemleri analizinde empirik bilgi de önemsenmektedir. Ayrıca hangi epistemoloji ile savunulursa savunulsun sonuç itibarıyla *kesinliklerin kesinliği* tezi kabul edildiğinde bu yaklaşım, dünya sistemleri analizi açısından olumsuzlanmakta ve zorunlu değil, olumsal/zorunsuz bir kesinlik anlayışı savunulmaktadır.

Dünya sistemleri analizi ile rasyonalist epistemolojinin özellikle *'tözel rasyonalite'* yönüyle savunulduğu belirtilmelidir. Burada Weber'ci bir bakışla aslanan

¹⁵⁶ Russel Keat ve John Urry, **Bilim Olarak Sosyal Teori**, (Çev. Nilgün Çelebi), İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 16.

araçsal değil *amaçsal rasyonalite*dir.¹⁵⁷ Weber'in, kolektif biçimde ve akıl yoluyla ulaşılan değer ve amaçları adlandırmak için kullandığı 'tözel rasyonalite'nin zorluğunu felsefe ile bilimlerin de ayrılmadığı bir bütünleşik bilgi yapısının işaretlenmesi oluşturmakta ve dünya sistemleri analizinin temel epistemolojik önerisinin merkezinde de işte bu bütünleşik epistemoloji anlayışı bulunmaktadır.

Bilginin birincil kaynağı olarak duyu algısını gören empirizm ile dünya sistemleri analizi arasında deney ve gözlemin önemszenmesi yönüyle bir benzeşme söz konusu olsa da empirizmde salt olgular arasındaki bağıntıların dikkate alınmasına benzer bir yaklaşımın dünya sistemlerinde benimsenmediği açıktır. Ek olarak, empirik epistemolojide zaman dışı evrenselliklerin varlığı savunulmaktadır. Bilgi ancak zaman ve mekân dışı olabildiği ölçüde evrenselleşmekte, 'yasa' niteliği kazanmaktadır. Dünya sistemleri analizinin epistemolojik eleştiri ve önerilerinde ise zaman ve mekân analize 'gömülü' bir özellik taşır. Farklı zamansal kavrayışlar, farklı algılamaları doğurduğu için insani gerçekliğin bilgisine ancak doğru bir *zamanmekân* kavrayışlarıyla ulaşılabilir. Değil ise eğer gerçeklik tıpkı tarihsel sosyal bilimlerdeki gibi ıskalanmış olur. Bu yaklaşımın empirik epistemoloji ile örtüşmediği açıktır.

Aydınlanma geleneğine yaslanan ve asıl olarak empirik epistemolojinin yeniden yorumlanmasıyla hayat bulan pozitivist epistemoloji ile dünya sistemleri analizi arasında temel uyumsuzluklar söz konusudur. Pozitivizmle, epistemolojik özne olarak insanın kendi öznel duruşunu paranteze alabileceği ve öznenin, doğa, toplum, tarih, değerler, inançlar gibi kategoriler karşısında bağımsız durabileceği savunulmakta, bilim nesnel ve kesin bir etkinlik olarak görülmektedir. Wallerstein'e göreyse "bilim adamları hiçbir zaman nötr değillerdir, dolayısıyla ürettikleri bilim de hiçbir zaman nötr değildir."¹⁵⁸ Bir bütün olarak dünya sistemleri analizinde öznenin ve teorinin değer yüklü olduğu; değerlerden bağımsızlığın savunulduğu yerde dahi Avrupamerkezci epistemoloji örneğindeki gibi, Avrupa'ya ait değerlerin "ideal tipler" ya da 'klişeler' (stereotipler) olarak çerçevelendiği iddia edilmektedir.

Hume, insani-sosyal alanın bilgisini sağlam deneyim ve gözlem temeli üzerine inşa etme yolunda, deneysel felsefenin moral konulara da uygulanması

¹⁵⁷ Wallerstein, (1997), "Uncertainty and Creativity", <http://fbc.binghamton.edu/iwuncer.htm> (16.02.2006); Wallerstein, **Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri** (Çev. Taylan Doğan), Avesta Basın Yayın, 1999, s. 13.

¹⁵⁸ Keat ve Urry, a.ge., s. 117; Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** s. 109.

gerektiğini savunurken, Marx, şöyle demektedir: “Doğa bilimleri zamanla insan bilimini de kapsamına alacak ve aynı şekilde insan bilimi doğa bilimini içerecektir: Bir *tek* bilim olacaktır.”¹⁵⁹ Hume ve Marx’ın işte bu sözlerinde dile getirilen ve pozitivist epistemolojide savunulan bütünlük ile dünya sistemleri analizinde savunulan bütünlük arasında hiçbir özsel yakınlık taşımayan salt biçimsel benzerlikler söz konusudur. Daha da öte de dünya sistemleri analizinin varlık gerekçelerinden birini tam da böylesi bir yaklaşımı olumsuzlamak oluşturmaktadır. Pozitivizm, doğa bilimleri temelinde; doğa bilimlerinin yöntemlerinin benimsenmesiyle ve doğa bilimlerinin nesnellik, kesinlik gibi öncülleri çerçevesinde tekil; bütünlük bir bilgi yapısı öngörmektedir. Dünya sistemleri analizi ile öngörülen bütünlük ise felsefenin de dışlanmadığı, doğa alanının da tıpkı insani alan gibi karmaşıklığının kabullenildiği ve kapitalist araçsal rasyonaliteyle değil tözel rasyonaliteyle amaçların da gözetildiği bir bütünlük savunulmaktadır.

İnsan eylem ve sözlerinin anlamını yorumlama bilgisi olarak çerçevelenebilen hermeneutik ile dünya sistemleri analizinin epistemolojik kabulleri karşılaştırıldığında ortaya temel benzeşmeler çıkmaktadır.¹⁶⁰ Burada, Descartes ve Kant’taki ‘bilincin doğası gereği kesin olacağı’ savına, pozitivist ve doğa bilimlerinin yöntemlerinin insan bilimlerinde de kullanılması gerektiği düşüncesine karşı çıkışın paylaşıldığı görülür. Farklı bir söyleyişle, hermeneutikte çok belirgin olan anti pozitivist duruş dünya sistemleri analizinde de gözetilmektedir.

Hermeneutik ile temel uyumsuzluk idiyografik epistemoloji-nomotetik epistemoloji karşıtlığında düşünülmektedir. Hermeneutik ile doğa bilimlerinin nomotetik epistemoloji modeli ile içselleştiği buna karşın insan bilimlerinin idiyografik epistemoloji ile içselleşmesi gerektiği savunulurken, dünya sistemleri analiziyle bu epistemolojik karşıtlığın toptan aşılması gerektiği iddia edilmektedir. Bir tarafta nomotetik epistemoloji modelli doğa bilimlerinin diğer tarafta idiyografik epistemoloji modelli insan bilimlerinin ve aralarında da bölünmüş bir vaziyette sosyal bilimler konumlandığı partiküler bilgi yapıları anlayışına dünya sistemleri analiziyle toptan savaş açılmaktadır. Bunun yerine tek-disiplinli ve bütünlük bir yaklaşımla inşa edilecek yeni bir bilgi yapısı anlayışı önerilmektedir.

¹⁵⁹ David Hume, “A Treatise of Human Nature”, <http://www.gutenberg.org/dirs/etext03/trthn10.txt> (17.07.2006); Marx, **1844 El Yazmaları...** s. 120.

¹⁶⁰ Ben Vedder, “Dilthey’de Hermeneutiğin Metafizik Arkabahçesi”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** ss. 291–292; Wachterhauser, a.g.e., s. 211.

Fenomenoloji yönüyle bakıldığında pozitivizm karşıtlığı üzerinden yaşanan yakınlaşmaya karşın dünya sistemleri analizinin fenomenolojik epistemolojiyle fazla uyuşmadığı görülmektedir. Fenomenolojide epistemolojik sorunsal, bilinçte dolayısıyla da epistemolojik öznde düşünlenirken dünya sistemleri analizinde sorunsal epistemolojik nesne olarak tarihsel sistemlerde düşünlenmektedir. Nesne-kuran öznellik olarak '*bilinç üzerinde odaklanma*' ile tarihsel sistemler temelinde epistemolojik '*nesne üzerinde odaklanma*' iki ayrı zihniyet dünyasına göndermede bulunmaktadır. Fenomenolojinin öncü ismi Husserl'in Kartezyen felsefe içinde kesinlik öncülünü gözetme tavrının da dünya sistemleri analizinde paylaştığı söylenmelidir. Diğer bir köklü farklılaşma ise 'değişmez özler' arayışındaki fenomenolojide, toplum, kültür ve tarihin '*parantez*' içine alınması tavrında somutlanmaktadır. Dünya sistemleri analizinde tam tersine tarihsel tematik özenle gözetilmektedir.

Eleştirel teori ile yaklaşıldığında Eleştirel teorideki insanı özgürleşmeye götürecek her türden felsefi görüşe -pozitivizmin ve ortodoks tarihsel materyalizmin determinist temelini zıddına- sıcak bakma tavrı dünya sistemleri analizinde de paylaşılmaktadır. Burada Marksist yaklaşımın benimsenmesi tavrından öte de Weber'yan yaklaşım üzerinden bir yakınlaşma olduğundan bahsedilebilir. Zira kapitalizmin tek yanlı bir akılcılığı; araçsal aklı/rasyonaliteyi öne çıkarması Weber'de eleştirilmekte ve bu eleştirelilik her iki düşünsel duruşta da kabul görmektedir. Ayrıca birer epistemolojiden ziyade eleştirel yaklaşım olan, Marksizmle belirli bir diyalog içindeki her iki bakış açısında da rasyonalizm, biçimsel bir mantık yerine belirli bir eleştirelilik ile anlaşılmaktadır.

Rölativist epistemoloji ile dünya sistemleri analizi arasında hem paralellikler hem de ayrışmalar bulunmaktadır. Gerçekliğin değişkenliği her iki yaklaşımda da söz konusudur. Bununla birlikte bu durum, Nietzsche'deki, '*pozitivizmin yalnızca olgular vardır anlayışına karşı, olgular varolmayan şeylerdir, yalnızca yorumlar vardır*'¹⁶¹ yaklaşımı örneğinde olduğunca rölativist epistemoloji açısından mutlak bir öncül iken dünya sistemleri analizinde epistemolojik nesnenin zamanmekân boyutuna bağlı olarak ortaya çıkmakta ve tarihsel sosyal bilimlere yöneltilen eleştirilerden birinin kaynağını da bu durum oluşturmaktadır.

¹⁶¹ Alan D. Schrift, "Dil, Metafor ve Retorik", *İnsan Bilimlerine Prolegomena...* s. 20; Nietzsche, a.g.e., s. 285; John D. Caputo, "Postmetafizik bir Rasyonaliteye Doğru", *İnsan Bilimlerine Prolegomena...* s. 416.

Araştırma ve açıklamaların yapıları temel alan bir yaklaşımla gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan yapısalcılık ile dünya sistemleri analizi arasında yapıların önemsenmesi ve bu çerçevede epistemolojik nesnelerin dinamik bir bütüne göre analiz edilmesi açısından benzerlikler söz konusudur. Ayrıca her iki düşünsel duruşun gelişim ve oylumlanmasında gerek Marksizmin ve gerekse Annales Okulu'nun belirgin izler taşıdığı belirtilmelidir. Yapısalcılığın içeriden eleştirisi hatta Giddens'a göre¹⁶² bir *türü* olarak belirginleşen postyapısalcılık ile dünya sistemleri analizinin karşılaştırılmasındaysa ayrışmanın postyapısalcıların dile ve *yapıbozumuna* verdikleri önemin dünya sistemi analizinde gözükmemesinde düğümlendiği söylenebilir.

Modern Batı felsefesi dahil olmak üzere evrensel felsefe ve kategorilerle üstanlatılara kuşkuyla yaklaşan bir duruşta merkezileşen¹⁶³ postmodernizm ile dünya sistemleri analizi arasında temel ortak paydanın *evrenselcilik karşıtlığı* olduğu söylenebilir. Postmodernizmde de dünya sistemleri analizinde de modernliğin, sanayileşme, ileri teknoloji, ulus-devletler gibi vektörlerine karşı mesafeli bir duruş söz konusudur. Bununla birlikte postmodernizmin anti-realist bir bakış açısını taşıdığı ve rölativist epistemolojiye oturduğu ölçüde iki yaklaşım arasında belirli bir zıtlaşma da devreye girmektedir. Diğer bir ayrılış noktası ise dünya sistemleri analizi ile fenomenolojinin de zıtlaşmasına yol açan bir noktada; tarihin paranteze alınma tavrında somutlanmaktadır. Ayrıca, postmodern yaklaşımlarda doğa bilimleri, beşeri bilimler ve sosyal bilimler gibi farklı bilgi yapıları arasında epistemolojik sınırlar bulunmadığı savı, disiplinler-arası, bilimler-arası, çok-disiplinli yaklaşımları olumlama sonucunu doğururken¹⁶⁴ dünya sistemleri analizinde tersine bir bakışla, tek-disiplinli yaklaşıma ve bütünleşik epistemolojik analize yaslanma sonucuna yol açmaktadır.

3.2. Modern Dünya Sisteminin Bilgi Yapıları

Kapitalist dünya ekonomisi niteliğiyle modern dünya sistemi epistemolojik açıdan farklı bilgi yapılarını birlikte kapsayan bütünleşik bir yaklaşımla değil, parçacı/partiküler bir yaklaşımla temellenmektedir. Buna göre: Din/metafizik ve

¹⁶² Giddens, "Hermeneutik ve Sosyal Teori", **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler...** s. 31.

¹⁶³ Rorty, "Habermas, Lyotard Ve Postmodernite", **Modernite Versus Postmodernite** (Der. Mehmet Küçük), (Çev. Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 1994, ss. 153–154; Amin, **Kapitalizmin Hayaleti Günümüz Entelektüel Modalarının Bir Eleştirisi**, (Çev. Cengiz Algan), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 112.

¹⁶⁴ Jan Nederveen Pieterse, "Globalization As Hybridization", **Global Modernities...** s. 45.

felsefe bilgisinden bağımsız bir bilgi yapısı olarak bilimsel bilgi, tek ve meşru bilgi kaynağı; gerçekliği 'kesin', 'doğru', 'belirli', 'evrensel' biçimde açıklayabilecek yegâne yoldur. Söz konusu bilimsel bilgi ya da bilim, kapitalizmin bir Avrupa dünya sistemi olarak ivmelenmeye başladığı tarihsel dönem olan on altıncı yüzyıl ile sonrasında temelde doğa bilimleri ve beşeri bilimler niteliğiyle ikiye ayrılmaya başlamıştır. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren de üçüncü bir bilimsel bilgi yapısı niteliğiyle sosyal bilimlerin kurumsallaşması süreci yaşanmıştır.

Modern dünya sistemi açısından Antikçağ ve Ortaçağdaki bilgi anlayışlarına kıyasla gerçekleşen önemli epistemolojik yenilik, bilgiyi belirleyen esas yapı ve kültür olarak bilimin öne çıkartılmasıdır. Bu yolla, felsefi bilgi ve dini bilgi yerlerini bilime terk etme durumunda kalmışlardır. Kopernikus, Bacon, Galilei, Descartes ve Newton gibi isimlerin çalışmalarından süzülüp gelen belli bir bilim ve özellikle de doğa bilimi anlayışı, tek meşru bilimsel çaba olma iddiasıyla artık kesin biçimde baskın haldedir. Başat bilgi ve bilim anlayışının en önemli epistemolojik öncüllerinden biri ise Avrupamerkezci bakışla koşullandırılan evrenselciliktir. Evrenselcilik, kendisine, baskın ideoloji niteliğini taşıyan ve sistemin jeokültürünü tanımlayan bir öge haline gelen liberalizmde de ifade alanı bulan bir yaklaşım olmuştur.

Bilim, dünya sisteminin bilgi yapıları hiyerarşisi içinde bir doruk noktası ve üst modeldir. Bu bilgi/episteme yapısı, zihinsel etkinliklerin üstün tarzı olarak hem felsefe hem de din odaklı bilgi yapıları üzerinde on dokuzuncu yüzyılda, 1789 Fransız Devrimi'nin etkilerinin ve endüstrileşmeyle ilgili dinamiklerin oluşturduğu ortamda kesin üstünlük sağlamıştır. Baskın partiküler epistemolojik formu içinde sosyal bilimler, Batı'da/Avrupa'da ve kapitalist dünya ekonomisinin modern zemininde doğan bir kültürel etkinliktir. Mitolojik, sağduyusal, dinsel ve felsefi analizler binlerce yıllık bir birikime sahip bulunmakla birlikte tarihsel sosyal bilimler yeni ve somut bir tarihsel sistemden; kapitalist dünya ekonomisinden kaynaklanan modern bir icattır.¹⁶⁵ Sosyal bilimler, insan emeği bir yenilik ve bilgi yapısı olarak büyük oranda pozitivist epistemoloji ile temellendirilmiştir. Pozitivist epistemoloji açısından biricik bilgi yapısı kesinlik, doğruluk, belirlilik gibi epistemolojik sorunsallar açısından son derece yetkin olan ve evrensel yasalara sahip bulunan doğa bilimleridir. Evrenselcilik, özellikle empirizmin mirasına yaslanan pozitivizmde altı

¹⁶⁵ Wallerstein, "Halil İnalcık ve Osmanlı Çalışmalarının Geleceği", **Dergâh Edebiyat Sanat Kültür...** s. 14; Heidegger, **Bilim Üzerine İki Ders**, (Çev. Hakkı Hünler), Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 14-15.

Avrupamerkezcilikle dolaymlanarak çizilen bir öncül konumundadır. Bu, kısaca şu demektir: Avrupa’da ve Avrupa toplumlarını temel alarak ortaya konulan sorunsallar ve çözümler, zamanmekân bakımından Avrupa’ya özgü değil evrenselidir. Tüm insani-sosyal alanlar için ve her zaman geçerlidir. Bu anlamda doğa bilimlerinin mutlak biçimde evrenselci oldukları düşünülmektedir. Bütün zamanlar ve mekânlar için geçerli doğrulardan, tarihe, coğrafyaya, toplumlara göre değişmeyen temel gerçekliklerden; evrensel yasalardan bahsedilemediği ölçüde bilimden de bahsedilemeyeceği düşünülmektedir. Diğer bilimsel faaliyet alanları olan beşeri ve sosyal bilimlerin ancak doğa bilimlerine benzedikleri takdirde yetkin olabilecekleri savunulmaktadır. Bilim dışı bilgi yapıları nitelikleriyle felsefe ve dinlerin ise belirtilen öncüller itibarıyla ya yetkinliğe çok az sahip bulundukları ya da hiç yetkin olmadıkları kabul edilmektedir.

1945 sonrasındaki ABD hegemonyası ve kapitalist dünya ekonomisindeki genişleme konjonktörü evrensellik öncülü sıklıkla vurgulanan bilime giderek derinleşen bir bağılılıkla aynı zamana denk düşmüş ve bu bağılılığın damgasını taşımıştır. Bir taraftan ABD hegemonyası, diğer taraftan da belirli bir bilim anlayışı birlikte güçlenmiştir. Bu bilim, yasalara uygun işlediği düşünülen; mekanistik, determinist ve esas itibarıyla öndeyide bulunulabilinir bir dünyada gerçekleşecek olan *sonsuz ilerlemeye* dair Aydınlanma idealini kucaklayan empirik ve pozitivist epistemolojilerle temellenen evrensel bilim anlayışıdır. 1945’te patlatılan atom bombası aynı zamanda ABD hegemonyasının ve bu bilimin gücünün; Francis Bacon’ın, asırlar öncesinde dile getirdiği “bilgi güçtür”¹⁶⁶ anlayışının bir göstergesi olmuştur. Nitekim ABD’nin doğa bilimlerine yönelik devlet harcamaları 1945-öncesi dönemden 1945’ten hemen sonraki döneme kadar yüz kat artmış, bilimsel araştırmalar, özellikle de sermaye yatırımı bakımından oldukça *pahalı* hale gelmiştir. Merkezde ve giderek bütün dünya sistemi çapında liderler, siyasetçiler, şirketler, bilim, teknolojik ilerleme ve güvenlik stratejileri arasında yakın bir ilişki olduğunu varsaymışlar ve bu varsayım büyük kamusal destek bulmuştur.¹⁶⁷ On dokuzuncu yüzyılla birlikte, modern dünya sistemi içinde bilimin; temel epistemolojik sorunsallar yönüyle biricik, meşru, geçerli, doğru bilgi yapısı olarak kabulünden başka, pozitivistizmin gerçeklik mantığının yani hakikatin gözlemlenebilir olgulardan ve

¹⁶⁶ Francis Bacon, (1597), “Religious Meditations, Of Heresies”, <http://www.quotationspage.com/quote/2060.html> (05.03.2007).

¹⁶⁷ Lee, a.g.e., ss. 226–227; Steve Woolgar, **Bilim: Bilim İdesi Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, (Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 28–29.

bunların ilişkilerinden çıkarsandığı ve yasalarla ilişkilendirildiği anlayışının da egemenliğinden bahsedilmelidir.

Pozitivist epistemoloji bahsinde de değinilen, Yeni-Pozitivizm (mantıkçı pozitivism) anlayışı, analitik gelenek içerisinde ve empirik epistemolojinin mirasının doğal varisi olarak 1920 ve 30'lar boyunca başat hale gelmiş idi. Bu çerçevede, Popper'cı "yanlışlanabilirlik" ilkesi öncesinde, "doğrulanabilirlik" ilkesi ile ancak, "gözlemler yoluyla" ya da matematik ve mantık ile doğrulanabilir mahiyetteki önermeler anlamlı olarak kabul ediliyordu. Epistemolojik açıdan diğer bir bilgi yapısı olarak felsefe bilimselleştiği ölçüde dikkate alınırken dini bilgi "doğru" ya da "yanlış" değil, "anlamsız" olarak görülmüştür. Pozitivist epistemolojinin, geçerli tek bilginin; bilimsel bilgi olduğu ve bilimin de doğa bilimleri temelinde üniter olduğu yani ancak, düzenlilik, evrensel yasalar, olgulara dayanma gibi öncüllerin bilim olmayı mümkün kıldığı savı sonuçta pozitif bilimler ile kaotik, anarşik, izlenimci oldukları düşünülen beşeri bilimler arasındaki uçurumun derinleşmesine yol açmıştır. Bu iki uç; *iki kültür*; doğa bilimleri ile beşeri bilimler arasında kalan diğer bilgi yapısı olarak sosyal bilimler de ayrıca yoğun tartışmaların 'epistemolojik nesnesi' haline gelmiştir. Pozitivizm, dünya sisteminin başat epistemolojisi olsa bile, diğer epistemolojilerle ve özellikle de eleştirel teori, rölativizm, yapısalcılık-postyapısalcılık ve postmodernizm gibi gerçekliğin tek bir kavranış biçiminin mutlaklaştırılmadığı daha '*esnek*' yaklaşımlarla rekabetin, pozitivist bilim anlayışının etkinliğini azalttığı söylenebilir. Farklı bir söyleyişle, modern dünya sistemi olarak kapitalist dünya ekonomisinin başat epistemolojisi pozitivist epistemolojidir ama bu başatlık tıpkı ABD'nin kapitalist dünya ekonomisindeki hegemonyası gibi mutlak bir başatlık, mutlak bir hegemonya anlamına gelmemektedir. Böyle olmakla birlikte pozitivist epistemoloji, modern dünya sistemi içerisinde faal ve etkin bir anlayış olma özelliğini sürdürmeye devam etmektedir. Mantıkçı pozitivistin, 'doğrulama' ilkesine yönelik eleştiriler ve "olguların", esasen, pozitivistçe varsayıldığı gibi 'bağımsız' olmadıklarına ilişkin yeni epistemolojik bakış açıları pozitivistin itibarını ciddi düzeyde aşındırmıştır. Ayrıca, çeşitli epistemolojilerle "bağlamların", "dil oyunlarının", "modellerin", "paradigmaların" öne çıkartılması da pozitivistin hegemonya alanını daraltıcı bir işlev görmüştür.

Kapitalist dünya ekonomisi içinde pozitivist epistemolojiyle bağlantılı bir biçimde özellikle birincil merkez ve hegemonik güç konumundaki ABD'nin sosyal

bilimsel faaliyetlerine hakim bulunan metodolojik bakış açısı işlevselcilik olmuştur. İşlevselcilik temelde, yapısalcı akımda da vurgulanan, yapı ve kurumların, hayata hangi parçalarıyla ne tür katkılar yaptığını, 'böyle bir katkının varlığını muhakkak addederek' ele almaktaydı. Farklı bir söyleyişle, işlevselci analiz, toplumsal yapı ve kurumların parçalarının daha geniş bir bağlama yerleştirilerek incelenmesinden yanaydı. Yapısalcılıkla birleşerek işlevselci-yapısalcılık olarak da adlandırılabilen yaklaşım, sosyal bilimlerin içerisinde belirgin bir konum kazanmış ve karşılaştırmalı yöntem ve sayısallaştırmalar üzerine kurulu anket analizleri eşliğinde, değişim ve çatışma üzerindeki vurguyu pratikte kaldırmıştı. Örneğin Marksist analizlerde çok belirgin olan çatışmacı perspektifin işlevselcilik ile ötelenmesi sistem için hem bir ideolojik kazanım ve hem de epistemolojik üstünlük anlamlarını taşımıştır.

Pozitivist epistemoloji çerçevesindeki işlevselci yaklaşımlar, modernleşme teorisinin inandırıcılığını artırma yönünde de bir görev görmüştür. Şöyle ki: modernleşme teorisi sayesinde, Batı sosyal biliminin, çevre ve yarı-çevre durumundaki bir dünyayı açıklama çabası güçlendirilmekteydi. Modernleşme, hem ilerleme; gelişme; kalkınma yönünde hakiki bir ilgiyi ifade ediyor hem de 1945 sonrasında uluslararası siyasal dengeleri itibarıyla Üçüncü Dünya'da Marksizmin ve komünizmin çekiciliğini kontrol altında tutmanın yollarından birini oluşturuyordu. Modernleşme teorisinin 'Sovyet' veya sosyalist uyarlaması da Batı'daki benzerini yansıtıyordu. Sosyal teorisyenler, çağdaş Batı/Sovyet toplumunu, ortaya, Üçüncü Dünya'nın "gelişme-kalkınma" seyrinin yöneldiği son nokta olarak koyuyorlardı.¹⁶⁸ Böylece, hem aynı ekonomik başarı anlamında sanayileşmeye ve hem de daha ileri, gelişmiş bir siyasi örgütlenme anlamında demokrasiye ulaşmak mümkün olacaktı. Buradaki karşılaştırmalı bakış açısı, siyasal temelde sınırlanmış bulunan ve her biri dünya haritasının bir birimini teşkil eden devleti bir "toplum" olarak tanımlıyor ve analiz için ona bağımsız "vaka" rolünü biçiyordu.

Pozitivist epistemoloji, Batıda tarihsel olarak inşa edilen bilimin ve dolayısıyla sosyal bilimlerin yanı sıra modernleşme teorisi ile beşeri bilimleri de etkilemekteydi. Pozitivizm sadece sosyal bilimler için değil beşeri bilimler için de yönlendirici bir konumda bulunduğu için örneğin edebi metinler de işlevselci açıdan kavranmış, tıpkı işlevselci sosyal bilimlerde olduğunca, her bileşenin bir diğerine uyum gösterdiği, çatışmasız-gerilimsiz bir (kapitalist) toplumsal model temel alınmıştır. Belirtilen

¹⁶⁸ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** ss. 211–212.

epistemolojik tutum, doğrudan siyasal imalara da sahipti. Zira bu yolla siyasal eylemsizlikler ve güce/iktidara itaat normalleştirilmekteydi. Eleştirelliğin sınırları, liberal jeokültürün ve demokrasinin içerisinde kalıyordu. Antikçağda Platon'un, Ortaçağ sonrasındaysa Bacon, Descartes ve Newton'un çalışmalarından süzüle gelen olgu-değer ya da özne-nesne ayırımına ve yanı sıra olguların bağımsızlığı önkabülüne bağlı olan epistemolojik anlayış burada kuvvetli bir yankı bulmaktaydı.

Modern dünya sisteminin güçlendiği ve ABD'nin hegemonya kurduğu 1945 sonrası dönem itibariyle küresel anlamda hem epistemolojik ve hem de kültürel üstünlük pozitif doğa bilimlerinin bileşenleri olan evrenselcilik ve onla bağlantılı biçimde olgu/değer ayırımında ifadesini bulan 'nesneleştirici' öncüller idi. Bu öncüllere öngörülebilir sonuçlara ilişkin siyasal imalardan uzak bir *ilerleme* beklentisini körükleyen deneysel/karşılaştırmalı yöntem eşlik etmekteydi. Üç bilgi yapısı olarak doğa bilimlerine de, beşeri bilimlere de, sosyal bilimlere de sirayet eden ve güçlü yankılar doğuran bu perspektif, ABD siyasi hegemonyası ve ekonomik genişlemesiyle değişen fakat süreklilik arz eden bir ilişki içinde olmuştur.¹⁶⁹ Böyle olmakla birlikte egemen bilimsel anlayış ve entelektüel yaklaşımların hiçbir karşı çıkışla karşılaşmadıkları da iddia edilemez. Nitekim Eleştirel teori, hermeneutik, fenomenoloji, yapısalcılık-postyapısalcılık, rölativizm ve postmodernizm gibi entelektüel akımlar ve epistemolojiler, pozitivistliğe çelişen ya da onu aşan yönleriyle kuvvetli etkiler doğurmuşlardır. Pozitivizmin, temel epistemolojik akım ve ayrımların dışında 'modernleşme eleştirileri' üzerinden de yıpratılması söz konusuydu. Özellikle Bağımlılık Okulu taraftarları bu yönde önemli rezervler koymaktaydılar. Yanı sıra Annales Okulu da on dokuzuncu yüzyılda inşa edilmiş olması anlamında tarihsel sosyal bilimlere meydan okumuştur.

Soğuk Savaş dönemi boyunca, Annales, Marksistler de dahil her inanç ve milliyetten muhalifi cezbeden, Anglo-Sakson ve Sovyetik olmayan bir kutup olarak işlemselleşmiştir. Bütün çabalarını daha "bilimsel" bir tarihe yönelten Annales, zamanla, yalnızca çok-disiplinliğin örttüğü disiplinleri aşmak amacı açısından başarısız kalarak ve hem nomotetik hem de idiyografik yönlerde ilerleyerek parçalara ayrılmış ve etkileyici keskinliğini kaybetmiştir. 1968 sonrası döneme bakıldığında, kapitalist dünya ekonomisi içerisinde başat durumda bulunan meşru bilgi anlayışına karşı çıkışların farklı alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir: Bu

¹⁶⁹ Lee, a.g.e., s. 233; Sunar, a.g.e., s. 15.

çerçevede araçsal aklın ve araçsal bilimin, teknoloji yoluyla uygulamaya geçirildiğinde *ilerlemeyi* sağladığı inancına eleştiriler yöneltmiştir. Yanı sıra, ebedi doğruları yansıtan kesin-evrensel öncüller bulunduğu inancı da eleştirilmiştir. Burada özellikle doğa bilimlerinin kendi içinden yükselen muhalif bakışların etkisi belirleyici olmuştur. Ayrıca, pozitivistin ve sosyolojinin öncü ismi Comte'tan süzüle gelen bir anlayışla akademik disiplinlerin bizzat kendi içinde bir bilgi hiyerarşisi oluşturan önemli farklılıkların bulunduğu inancı da keskin biçimlerde sorgulanmıştır. Öncüllerin ve onlara yönelen eleştirilerin her biri bir maddi krize tekabül ediyordu; Doğrusal tarih anlayışının; sonsuz kapitalist birikim ve ilerleme arasında bir ilişki bulunduğuna dair varsayımı, ağır krizler nedeniyle eleştirilere uğramaktaydı.¹⁷⁰ İlerleme düşüncesinin temelini oluşturan evrensel bilim anlayışının yapısı, '*uzun süreli*; yapısal bir zamansal kavrayışla ortaya çıkarıldığıncaya bir bunalımdaydı. Ayrıca, bir yüzyıldan beri tümel/tikel ya da pozitif doğa bilimleri ile beşeri ve sosyal bilimlerin karşıtlığını sürdüren akademik disiplinlerin ayrılmış yapısı, yeniden yapılandırma gereklilikleriyle ortaya çıkan bir kriz içindeydi.

Bilimin ilerlemeyi ve sınırsız büyümeyi sağlayan tarafsız bir bilgi yapısı olduğu anlayışı üzerine kurulan "teknolojik toplum" ideolojisi, 1960'ların sonunda bir dönüm noktasına gelmiştir. Büyüme; kalkınma; gelişme gibi adlarla da anılan ilerlemenin, her derde deva bir ilaç olmadığı görülmüştür. İlerlemenin, nihayetinde gerek endüstriyel kapasitede gerekse nüfus dinamiklerinde ani ve denetlenemez olumsuzluklarla sonuçlanabileceği düşünülmeye başlanmıştır. Doğal bilimlerdeki keşifler üzerine kurulan yeni teknolojilerin gelişmesi ve bu gelişimin geniş ölçekte yaygınlaşması, İkinci Dünya Savaşı'nın muazzam yıkımına eşlik etmiş ve bu yıkımı mümkün hale getirmiştir. Atom araştırmaları, elektronik gelişmeler ve diğer bilimsel yeniliklerin ya da ilerlemelerin; paradoksal biçimde, yıkımlara, çevre felaketlerine ve gerilemelere yol açabildiği görülmüştür.

Bilimin dünyayı daha güvenli bir yer haline getirebileceğine olan inanç, askeri-endüstriyel yatırımların sonucuyla birlikte zayıflamıştır. Hızlı sanayileşme yoluyla dizginlenmemiş kalkınmanın etkisi toprak, su ve havanın felaket getiren bir şekilde kirlenmesinde kolayca gözlemlenmektedir. Sonuç olarak, bilimsel bilgi bir episteme; pozitivist bir epistemoloji olarak modern dünya sisteminde başat konumda bulunmakta fakat hem farklı epistemolojik akımlar hem çevre kirliliği gibi

¹⁷⁰ Lee, a.g.e., ss. 244–245; Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** ss. 215–216.

pratik sorunlar ve hem de dünya sistemleri analizi gibi alternatif eleştirel yaklaşımlar bu başatlığa yönelik ciddi sorgulamaları beraberinde getirmektedir.

3.3. Modern Dünya Sisteminin Bilgi Yapılarına İlişkin Epistemolojik Eleştiriler

Takriben beş yüz yıldan beridir işleyen dünya sisteminin epistemolojisi pozitivizm ile ona ilişkin doğa bilimleri, beşeri bilimler, sosyal bilimler ayrımlarıyla temellenirken, eleştiri ve itirazlar da diğer epistemolojik görüşlerden destek bulmaktadır. Nitekim bilgi yapıları ayrışmasını ve özel olarak da sosyal bilimleri diğer epistemolojik akım ya da tartışmalardan yararlanarak eleştiren yaklaşımların başlıcalarından biri dünya sistemleri analizidir. Analiz ile kapitalist dünya ekonomisinin merkezi olan Batı'da tarihsel temelde inşa edilen bilim görüşünden ve ona ait epistemolojik belirlemelerden *kuşku* duyulmaktadır. Bu kuşkuculuk tutumu doğa bilimlerinin kendi içinden çıkan '*karmaşıklık bilimi*' gibi muhalif bakışların baskın bilim ve epistemoloji anlayışını değişime zorlamasından da beslenmektedir.

Dil-edebiyat incelemeleri, tarih, estetik ve antropoloji gibi bilim dalları evrensel yasalar peşinde koşmadıkları için idiyografik epistemoloji ile çakışmakta ve sosyal bilimlerin değil beşeri bilimlerin içinde; sosyal bilimlerle ilgili fakültelerde değil beşeri bilimlerle ilgili fakültelerde örgütlenmektedirler. Üç ana ve tarihsel sosyal bilimsel faaliyet olarak iktisat, sosyoloji ve siyaset bilimi ile onlarla bütünleşen disiplinler ise nomotetik epistemoloji-idiyografik epistemoloji ikileminde nomotetik epistemolojili disiplinler safında yer almaktadır. Kesin, evrensel, nesnel olma iddiası böylece daha kolay biçimde öne sürülebilmekte ve sosyal bilimciler, faaliyetlerini 'nesnel ve kusursuz bilgi arayışı' olarak görebilmektedirler. Fakat böyle bir varsayım altında dahi üretilen sosyal bilimsel bilginin başkaları tarafından *daha kusursuz bir toplumu* gerçekleştirme yolunda kullanıldığı görülmelidir. Açıkçası sosyal bilimsel bilgi, dünya sisteminin matrislerinde, ekonomik ve siyasal iktidar sahiplerince kendi iktidarlarını pekiştirme ve haklı gösterme yolunda işlevler görebilmektedir. Ayrıca, bilimsel araştırmaların uygulanabilir ve sürdürülebilir kılınmalarının ekonomik dayanaklara; bu dayanakların ise, bilimin hiç değilse uzun vadede *yararlar/çıkarlar* doğurmasına bağlandığı fark edilmelidir.¹⁷¹ Kapitalist dünya ekonomisi içindeki bilgi yapılarının ve akademik faaliyetlerin asıl egemen görünümünü bu manzara

¹⁷¹ Raymond Aron, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, (Çev. Korkmaz Alemdar), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994, s. 13. Wallerstein, (1997), "Social Change? Change is eternal. Nothing ever changes", <http://fbc.binghamton.edu/iwportug.htm> (16.02.2006).

oluşturmaktadır. Belirtilen çerçevede, sosyal bilimlere, önce doğa bilimleri temelli epistemolojik belirlemeler üzerinden ve akabinde Avrupamerkezcilik üzerinden eleştiriler yöneltilmektedir. Eleştirilerin bir bütün olarak değerlendirilmesi hâlinde, kapitalist dünya ekonomisinin; onun pozitivist epistemolojisinin ve doğa bilimleri modeli çerçevesindeki partiküler bilgi yapıları ayrışmasının hedef alındığı ortaya çıkmaktadır.

3.3.1. Sosyal Bilimlerde Doğa Bilimleri Temelli Epistemolojik Belirlemeler Ve Eleştirisi

Sosyal bilimlerin, bir bilgi yapısı niteliğiyle, kurumsallaşmaya başladıkları on dokuzuncu yüzyıldan itibaren kendilerine örnek aldığı model uzun bir süre boyunca doğa bilimleri olmuştur. Sahiplenilmeye çalışılan '*bilimsellik*' niteliğinin çerçevesini doğa bilimlerinin epistemolojisi belirlemiştir. Doğa bilimleri Newtoncu ve Kartezyen bir bilgi/episteme anlayışı üzerinden temellenmektedir. Descartes, "doğanın efendisi ve sahibi" (the lords and possessors of nature) olmaktan bahsetmiştir.¹⁷² Doğayı; çevreyi fethetme, egemenlik altına alma ve sömürme üzerine kurulu bu model, her şeyden önce idealist epistemolojinin aksine, realist epistemolojiye uygun biçimde bir maddi evrenin varlığının kabulünü esas almaktadır. Varolan bu maddi evrende her fenomen doğa yasalarının hükmü altındadır. Bilimin işlevi burada devreye girmekte ve bilimin realist bir temelde evrensel doğa yasalarını açığa çıkarma faaliyeti olduğu kabul edilmektedir.

Modern doğa bilimlerinin dayandığı model itibarıyla evrensel doğa yasalarını dolayısıyla da gerçekliği bilebilmenin tek güvenilir yolu empirik araştırmalardır. Spekülasyonların, sağduyusal bilginin, dinin, felsefenin veya diğer yapıların empirik temelde gösterilememiş iddiaları (bilimsel) bilgi olarak kabul edilemez. Empirik araştırmalar ise ölçmeyi, hesaplamayı ve diğer matematiksel işlemleri gerektirir. Ölçümler ne kadar nicelleştirilir ve 'kesinlik' ile ifadelendirilirse o kadar bilimsel olur. Ölçme araçları geliştirilebilir ve birikimsel ilerleme ile süreç sonunda *kusursuz* bir 'kesinliğe' ulaşılır. Doğa olgularının çoğunun izlediği yörüngeler çizgisel/doğrusal (linear) yörüngelerdir. Bu yörüngeler her zaman denge durumuna dönme

¹⁷² Descartes, "Discourse on The Method of rightly Conducting The Reason, and Seeking Truth in The Sciency", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext93/dcart10.txt> (14.08.2006).

eğilimindedirler. Bütün yasalar matematiksel anlamda “tersinir” (reversible) yasalardır: Bir yasa ve olaya ilişkin başlangıç koşulları bilindiği takdirde, herhangi bir sürecin gelecekteki ya da geçmişteki yerini ve ölçümünü öngörme (prediction) mümkündür.

Platon ile başlayan ve Kartezyen bölünmeyle derinleşen zihin-madde; özne-nesne veya benzeri tözler üzerinde öngörülen ikilikler/düaliteler doğa bilimlerini etkilemeye daha sonra da devam etmiştir. Newton mekaniği ve bütün olarak klasik fizik, belirtilen bölünmeden hareketle, dünyanın, tanrıdan ve bilen özne olarak insanın kendisinden bahsetmeden de *bilinebileceği* kabulü üzerine gelişmiştir. Bu görüş doğa bilimleri için çok temel bir esas haline gelmiştir. Fakat on yedinci yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar meşru bilim modeli olan Newtoncu model, yirminci yüzyılda doğa bilimlerinin kendi içinden önemli meydan okumalarla karşılaşmıştır. Newtoncu mekanik fizik yasalarına karşın, açıklamaları temelde mikrofizik alanında esas alınan ve ‘gözlemciye başvuru gerektiren’ yönüyle kuantum mekaniği bu meydan okumalardan biri olmuştur. Rölativite teorisi, yeni bir düzen yaratan kaos ve çatallanma düşünceleri, olasılıkların (stochasticity) artan önemi ve Nobel Kimya Ödülü sahiplerinden Ilya Prigogine (1917–2003)’nin çalışmaları bahsi geçen meydan okumalar arasındadır.

Her yerde tekrarın, istikrarın ve dengenin bulunduğu kabulü, yerini artık karmaşıklık bilimine bırakmaktadır. Bilhassa ‘kesinlik’ öncülü, doğa bilimlerinin kendisi içinden de sert saldırılarla karşı karşıya kalmaktadır. Ilya Prigogine, “Kesinliklerin Sonu” (“La Fin Des Certitudes”) adlı çalışmasında doğa bilimlerindeki ‘*zaman oku*’ tarafından yönlendirmelere dikkati çekmektedir.¹⁷³ Bu durum da epistemoloji bağlamında kaçınılmaz olarak ‘denge’den ve giderek ‘kesinliklerden’; ideal, nesnel, eksiksiz bilgi anlayışından uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Önceden, sadece, ebedi varsayılan yasalar, bilimsel rasyonelliğin ifadesi olarak değerlendirilmekte ve ‘zamansallık’ yanılığı olarak görülmekteydi. Fakat yeni doğa bilimleri anlayışlarında, *tersinirliğin* ve *determinizmin* yalnızca sınırlı, basit olaylarda uygulandığı, onun yerine tersinmezliğin ve rast geleliğin egemen olduğu

¹⁷³ Prigogine, a.g.e., ss. 7, 8 vd; Wallerstein, (1997), “The Structures of Knowledge, or How Many Ways May We Know?”, <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm> (16.02.2006); Wallerstein, (1997) “Ecology and Capitalist Costs of Production: No Exit”, <http://fbc.binghamton.edu/iwecol.htm> (04.06.2006); İnsani-sosyal alandan önce doğa alanında dahi basitliğin, yalınliğin değil karmaşıklığın; gelişigüzeğin ve dağınık bir duruma doğru gidişin hakim bulunduğunu savunan görüşlerin, çevre bilimi yönlü bir kullanımı için Bkz; Zerrin Toprak, **Çevre Yönetimi ve Politikası**, İzmir, 2003, ss. 17–18.

düşünülmektedir.¹⁷⁴ Zikredilen yeni görüşlere *karmaşıklık bilimi* de denilmesinin bir nedeni Newtoncu kesinliklerin yalnızca son derece sınırlı, son derece ‘*basit*’ sistemler içinde geçerli olduklarının ileri sürülmesidir. Diğer neden ise evrenin, karmaşıklığın sergilendiği bir yer olarak algılanması ve linear denge ve zamanın-tersinirliği varsayımlarının açıklayıcılıklarının zayıflamasıdır.

Yeni doğa bilimleri anlayışına göre denge noktalarından uzaklaşma eğilimini bünyelerinde taşıyan tüm sistemler söz konusu denge hallerinden yeteri kadar uzaklaştıklarında salınımlar (döngüler) artan düzeyde çarpıcılık ve keskinlik gösterirler. Belirli bir anda iki ya da daha fazla çözümün/alternatifin bulunduğu bir çatallanma noktasına gelinir. Çatallanma öngörülebilir bir mahiyettedir ama sürecin alternatiflerden hangisini izleyeceği aynı ‘kesinlik’ ile öngörülemez.¹⁷⁵ Bu düzlemde söylenebilecek olan tek şey, dünyanın karmaşık olduğu ve giderek daha da karmaşıklaşacağıdır. İşte bilimin işlevi de Newtoncu anlayışta olduğunca basite indirmek; basitlik temelinde açıklamalar yapmak değil, aksine karmaşıklığı açıklamak ya da yorumlamaktır.

Yalnızca sosyal alanda değil doğal alanın en temel süreçlerinde de istikrarsızlık, değişim, dalgalanma, salınım ve çatallanmalar görülmektedir. Klasik doğa bilimlerinde tanımlanan geometrik ve mekanik bir evrenden ve evren öğretisi kabulünden, temel sorunun zaman sorun olduğu karmaşık/kaotik bir evrene ve evren öğretilerine geçilmektedir. Doğa bilimlerindeki yeni anlayışlara göre: Doğa ve insanlar ayrı, yabancı değillerdir ama bunun nedeni, pozitivist epistemolojide öngörüldüğünce insanların klasik bilimin doğa hakkındaki çerçevellemelere göre davranmaları değil, tam tersine doğanın çoğunlukla insanlara/toplumlara ait çerçevellemelere göre *öz-örgütlenmesidir*. Buradan yola çıkılarak bilimi reddetme sonucuna değil, bilimin daha evrensel bir mesaj vermesinin zorunlu olduğu anlayışına gelinmektedir. Sorun, Linear denge anlayışındaki denge durumlarının var olmaması değil, istisnai ve geçici olgular olmaları sorunudur. Sadece tarihsel sistemler içindeki değil, doğa sistemleri içindeki etkileşimler de sürekli. Zamanla denge durumundan uzaklaşıp ortaya bir karmaşıklaşmanın çıkması da zaten bu nedenden dolayı söz konusu olmaktadır.

¹⁷⁴ Prigogine ve Stengers, a.g.e., s. 12.

¹⁷⁵ Wallerstein, (1997), “SpaceTime as the Basis of Knowledge”, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006); Prigogine ve Stengers, a.g.e., ss. 199 vd.

Zaman ve mekân/uzay anlayışlarına yönelik klasik doğa bilimleri bakış açısının da eleştirilere uğradığı söylenmelidir. Uzaydaki zaman hakkında yeni düşünceler geliştirilmekte, teorik fizikçi ve matematikçiler benzersiz, mutlak zaman diye bir şey olmadığını ileri sürmektedir.¹⁷⁶ Böylece zaman, doğa bilimleri değil sosyal bilimler perspektifine uygun bir tarzda gözlemciye göre değişen bir olgu haline gelmekte, mutlak bir zaman yerine farklı zamansallıklardan ve '*zaman oku*'ndan söz açılabilir. ¹⁷⁷ Özetle, egemenliğini yüzlerce yıldır sürdüren ve başta sosyal bilimler olmak üzere diğer bilgi yapıları üzerinde de biçimlendirici etkiler bırakan klasik doğa bilimleri anlayışındaki düzen ve kararlılık giderek aşınmaktadır. Artık her gözlem alanında ve düzeyinde salınımların ve kararsızlıkların temel bir işlev taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Bu kavramlarla birlikte, çoklu seçim, sınırlı öndeyi, kaos gibi kavram ya da anlayışlar doğa bilimlerinin sınırlarından taşarak diğer bilgi yapılarına da girmeye başlamıştır.

Doğa bilimleri temelindeki anlayış farklılaşmasının sosyal bilimler için de içerimleri söz konusudur. Nitekim Wallerstein'e göre nomotetik ve idiyografik epistemolojiler arasındaki ayrım, o büyük '*Methodenstreit*' silinmektedir. Daha doğrusu, yeni bilim yorumları, Newtoncu öncüllere dayandığı için nomotetik modelleri savunulmaz kılmaktadır. Aynı biçimde idiyografik model de savunulamaz hale gelmektedir. Çünkü idiyografik epistemolojinin kendi münhasır varlık gerekçesi olarak gördüğü niteliklerin, artık bilimsel faaliyetin tümünde bulunduğu düşünülmektedir.¹⁷⁸ Atom altı mikrofizik dünyasında Newton mekaniğinde olduğu gibi, bir elektronun hızından ve pozisyonundan bahsedebilirken, aynı anda her ikisini istenilen 'kesinlikle' ölçememenin getirdiği kesinsizlik/belirsizlik durumu; kesinlik ve/veya belirlilik gibi temel epistemolojik öncüllerin sorgulanmasını tüm bilgi yapıları için zorunlu kılmaktadır. Demek ki sosyal bilimler kendilerine doğa bilimlerini model alma yönündeki klasik bakış açılarını artık bırakmak zorundadırlar. Bu yorum, 'anarşiyi' değil, 'araçsalıcı olmayan' bir rasyonaliteyle yeniden ama farklı biçimlerde düşünmeyi gerektirmektedir.

Doğa bilimlerini model olarak alan nomotetik sosyal bilimler, evrenselci biçimleriyle, öngöründe bulunabilme, müdahale edebilme ve kesinlikli ölçümler

¹⁷⁶ Rosenau, a.g.e., s. 108.

¹⁷⁷ Prigogine, a.g.e., s. 10.

¹⁷⁸ Wallerstein, (1997), "Differentiation and Reconstruction in the Social Sciences", <http://fbc.binghamton.edu/iwdifn.htm> (16.02.2006), Kocabaş, a.g.e., s. 18.

gerçekleştirebilme yönünde erişilmesi imkânsız beklentiler yaratmışlardır. Bu beklentiler bilim insanlarının öznel tercih ve değerlerinin söz konusu edilmediği durumlarda dahi gerçekleşmemiştir. Geriye bakıldığında, nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimlerin evrensel bilgiye ve yasalara erişebilecekleri beklentisinin riskli bir beklenti olduğu ortaya daha net çıkmaktadır. Zira doğa bilimlerinin tanımladığı doğal dünya bir yana ama sosyal bilimlerin bilimsel alanı, araştırmacının kendisinin de içinde bulunduğu, yaşadığı, değerlendirmeler yaptığı bir alan konumundadır. Araştırmacıların ya da bilim insanlarının bir değer sistemine bağlılıklarının açıkça dillendirilemeyeceği durumlarda bile, içinde araştırmalar gerçekleştirilen paradigmalardan değerlerden bağımsız olduklarını savunabilmek zor görünmektedir. Kaldı ki, doğa bilimlerindeki bilgi/episteme etkinlikleri de özel bir bilgi kavrayışı, hakikat/gerçeklik algısı, kavram yapısı ve bilim uygulaması zemininde gerçekleşmektedir.

Epistemolojik özne olan araştırmacının kendisi de giderek bir *epistemolojik nesne* olabilmektedir. Bu durum da sosyal bilimlerde egemen olan doğa bilimleri temelli epistemolojik belirlemeleri ve dolayısıyla evrenselcilik iddialarını sorgulanır kılmaktadır. Bütün sosyal bilimsel veriler, sosyal gerçekliğin içinden, dünya görüşlerine, jeokültüre, ekonomik dayanakların beklentilerine ve (hazır) teorik modellere uygun olarak, araştırmacı-uygulamacı grupların bakış açılarından süzülerek seçilmektedir.¹⁷⁹ Bu anlamda seçimlerin temellerinin; zamanmekânın dışta tutulması yoluyla değil, *'tarihsel' bağlamda yani evrensel olmayan biçimlerde* atıldığı son derece açıktır. Dünya sistemleri analizi ile bakıldığında, egemen bilgi yapıları anlayış ve ayrımlarının, özel olarak da sosyal bilimlerin analiz biriminin/epistemolojik nesnesinin ve yöntemlerinin sürdürülmesinin, gerçekliğin yerli yerinde anlaşılmasını engellediği görülmektedir. Doğa bilimleri temelli bir modelleme, sosyal bilimlerin için bir yandan karşılanması imkânsız beklentiler yaratırken diğer yandan kapitalist dünya ekonomisinin matrislerinde yaşanan ve iktidar; güç; hegemonya yapıları ile sarmalanan ilişkilerin perdelenmesine yol açmaktadır.

Anlaşılmaktadır ki sosyal bilimlerde sadece bilme aşkına, naif bir bilme arzusu uğruna, "bilmek için bilmek" isteği doğrultusunda geliştirilmemektedir. Bilgi yapılarının siyasal ve ekonomik iktidarlar için yol haritaları düzenlemek, kullanılabilecek gereçler sağlamak gibi işlevleri söz konusudur. Doğan Özlem'e göre

¹⁷⁹ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 86.

sosyal bilimler zaten saf, masum bir bilgi faaliyeti tarzı olarak ortaya çıkmamıştır. Sosyal bilimler hasbi ve harbi bir bilme aşkının motivasyonundan çok, belirli merciiler veya odaklar tarafından yönetilen ve bu odaklar için bilgi üreten birer mekanizma; birer bilgi elde etme aracı olarak var olagelmektedirler.¹⁸⁰ Bilim çok büyük ölçüde kapitalist dünya ekonomisinin merkez bölgelerinde ve belirli kalıplara uygun olarak üretilmektedir. Üretilen bilimsel bilgi tıpkı ticarete elverişli diğer metalar gibi yarı-çevre ve çevre bölgelere ihraç edilmektedir. Böyle bir zamanda Hüsamettin Arslan'ın söylediğince, yoksulların ve iktidarsızların bilim yapma hakları kısıtlanmaktadır. Onlar yoksul oldukları için bilimin ya da dünya ölçeğindeki '*küresel bilimsel epistemik cemaat*'in çevresinde kalmaktadırlar. Merkez ülkelerdeki "bilimsel yayın dergiciliği"nin yıllık cirosunun milyarlarca doları bulduğu, bunun önemli bir yekununun, akademisyenler dahil çevre ülke insanlarının ücret karşılığı yayımlanan yazılarından sağlandığı ayrıca belirtilmelidir.¹⁸¹ Özetle, merkezde üretilen bilgi tıpkı katma değeri yüksek diğer metalar gibi dış ticaret işlemlerine tabi tutulmakta, tüketilmekte ve çevrenin merkeze olan *Bağımlılık* konumunu derinleştirmektedir.

Wallerstein'e göre Marx'tan Weber'e değin birçok sosyal teorisyen, kapitalistlerin asli hedefleri olarak kârı azami düzeye çıkarabilme amacını görmüşlerdir.¹⁸² Bu amacın sürdürülebilirliği ise 'rasyonel' olmaya bağlıdır. Bu çerçevede üretim maliyetlerini azaltmak ve müşterileri çekebilecek türden ürünler üretip pazarlayabilmek gerekmektedir. Sadece üretim süreçlerinin değil bütün bir kapitalist işleyişin rasyonelleştirilmesi zorunludur. Kapitalizmin teknolojik gelişmelerden etkilenmesi nedeniyle, modern bilim, özellikle de teknolojik icat ve atılımları getirebilecek deneysel temelli doğa bilimleri büyük önem kazanmaktadır. Diğer yandan, kapitalist işleyiş, rasyonalite, ilgi ve çıkarlar da modern bilimlerin gelişmesini teşvik etmektedir. Bilimsel bilginin üretilme ve kullanım biçimleri kapitalist kaygı ya da teşvik anlayışlarının koşullandırmasına açık durumdadır. Doğa bilimlerinin dışında Zygmunt Bauman (1925-)'a göre örneğin bir sosyal bilim olarak sosyoloji de benzer konumdadır. Sosyoloji özellikle Amerikan tarzı içinde, savaş ve refah bürokrasisine yardım edebilecek bir yönelim içine sokulmuştur.

¹⁸⁰ Özlem, "Doğa bilimleri ve "Sosyal Bilimler" Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine", **Toplum ve Bilim**, S: 76, Bahar 1998, s. 7.

¹⁸¹ Arslan, "Bilim Bilimsel Bilgi ve İktidar", **Doğu Batı**, Y: 2, S: 7, Mayıs-Temmuz 1999, s. 72.; Özlem, "Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine", **Toplum ve Bilim**... s. 35.

¹⁸² Wallerstein, (1997) "Social Science and Contemporary Society: The Vanishing Guarantees of Rationality", <http://fbc.binghamton.edu/iwitaly.htm> (16.02.2006); Weber, "Modern Kapitalizmin Gelişmesinde Din ve Diğer Faktörler", **Kapitalizm ve Din**, (Der. Mustafa Özel), (Çev. Mustafa Özel), Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s 49; Ayrıca Bkz; ; Marx, "Yahudilik ve Kapitalist Zihniyet", (Çev. Mustafa Özel) **Kapitalizm ve Din**... s. 92.

Sosyoloji, toplumsal çatışmaları çözmek, grevleri engellemek, isyan ve muhalefet hareketlerini önlemek gibi doğrudan siyasal ve ekonomik amaçlar için araçsallaştırılmıştır.¹⁸³ Sonuçta, her türden bilimsel ilerlemenin ve bilimin pratiği olan teknolojik yeniliklerin kapitalistler için 'bir *iktidar teknolojisi*' niteliğiyle son derece gerekli ve yararlı olduğu ortadadır. Böylece bilimin niçin başından beri kapitalizmin bir süreği olduğu da anlaşılmaktadır.

Bilim ile gerçek dünyada somut ilerlemeler sağlanacağı, üretkenliğin artacağı düşünülmüştür. Doğa bilimleri modellemesi çerçevesinde zamanmekânın dayattığı sınırlamaların bilimle aşılabacağı ümit edilmiş, bilim ve teknoloji ile yaratılan araçlar sayesinde büyük bir rahatlığın yayılacağı beklenilmiştir. Bütün bu beklenti ve gerçekleştirmeler kapitalist dünya ekonomisi olarak modern dünya sisteminin matrislerindeki bilgi yapılarının 'nesnellik', 'bilim için bilim' ve 'evrensellik' gibi niteliklerle etiketlendirilmesini büyük ölçüde güçleştirmektedir. Özetle sosyal bilimlerin, pozitivist epistemoloji doğrultusunda kendisine model olarak doğa bilimlerini alması, gerek doğa bilimlerinin kendi içindeki yeni yönelimler ve epistemolojik eleştiriler, gerekse kapitalist dünya ekonomisi içindeki işleyişler yönüyle sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Kesinlik ve evrensellik gibi öncüller itibarıyla ortaya çıkan olumsuz tablo; sosyal bilimlerin on dokuzuncu yüzyılda inşa edildikleri ve kendilerine doğa bilimlerini temel aldıkları halleriyle sürdürülebilirliklerinin zora girdiğini göstermektedir.

3.3.2. Modern Dünya Sistemi, Sosyal Bilimler Ve Avrupamerkezcilik Arasındaki İlişkiler Ve Eleştirisi

Kapitalist bir formdaki modern dünya sisteminin epistemolojisinin, salt bilimin baz alındığı bir anlayışta merkezileşmesi ve bu çerçevede; uçlarda doğa bilimleri ile beşeri bilimlerin, ikisi arasındaysa sosyal bilimlerin yer aldığı bir bilgi yapıları tablosunun ortaya çıkması bütünleşik epistemoloji anlayışlı Eskiçağ ve Ortaçağa nispetle bir farkındalık yaratılması anlamına gelmektedir. Kapitalist dünya ekonomisiyle belirginleşen söz konusu farkındalık ve yenilikle işlemselleşen başat bilgi ve bilim anlayışının en önemli yönlerinden biri Avrupamerkezci bilgi anlayışıyla koşullanmadır. Bir bilgi yapısı ve bilme biçimi olarak sosyal bilimlerin değişik

¹⁸³ Bauman, "Modernite, Postmodernite ve Etik", (Çev. Aytaç Yıldız), **Doğu Batı**, Yıl: 5, Sayı: 19, Mayıs-Temmuz 2002, s. 59.

biçimlerde; Wallerstein'in belirttiği¹⁸⁴ tarihyazımı, evrenselcilik, medeniyet, oryantalizm ve ilerleme anlayışları itibarıyla Avrupamerkezcilikle koşullandırıldıkları söylenmelidir.

Sosyal bilimler, Avrupa'nın sorunlarına cevap olarak, Avrupa'nın, kapitalist dünya ekonomisi zemininde bütün dünyada hegemonya kurduğu bir tarihsel dönemeçte ortaya çıkmıştır. Mevcut tarihsel sistemin uygulanabilirliğinin ve sürekliliğinin sağlanması yönünde işlemselleşen bilgi yapıları olarak bilimler ve daha özelde sosyal bilimler, sosyal alanı sadece analiz edici değil aynı zamanda tanımlayıcı, belirli "ideal tipler" ya da *stereotipler* içinde tutucu bir yöne sahiptir. Özellikle nesnellik ile pek de bağdaşmayan bu yön, öncelikle Avrupa toplumlarının "tehlikeli sınıflar"ının disiplin altına alınmasında görünmüştür. Bir kültür olarak bilgi yapıları, ECLA çalışmaları ve bütün bir *Bağımlılık, gelişmişlik-azgelişmişlik tartışmaları*' örneklerinde görüldüğünce 'azgelişmiş' ya da 'ilkel' toplumların kavranmasında da kullanılmıştır. Üretilen teoriler Avrupa ile Avrupa-dışı dünya arasında *özel* farklılık öngören ontolojik ve epistemolojik kabullere bağlı olarak ortaya konulmuştur. Sonuç itibarıyla sosyal bilimlerin ve onların ürünü niteliğindeki bilgilerin inşa ettiği 'doğru', 'nesnel', 'belirli' 'evrensel' yasaların tarihsel-toplumsal konjonktür ve bağlamlara paralel gittiği görülmektedir. Modernite projesinin bilgi üretim tarzını niteleyen bir mahiyette, epistemolojiye bağımsız ve nesnel bir statü atfedilmesi ve olgularla değerler arasında 'kesin' ayrımlar yapılması, belirli bir rasyonalite biçiminin hegemonyasına katkıda bulunmaktadır.¹⁸⁵ Bahsi geçen katkı Avrupamerkezcilik doğrultusunda üretilen bilgi ve ona içkin olduğu kabul edilen "doğru"luk vasfının niteliğini yeniden düşünmeyi zorunlu kılmaktadır.

Bilginin salt zihinsel disiplinler değil pratik yaşam ve hegemonya mücadeleleri üzerinde de bir baskılama imkânına sahip bulunması bilgi ile güç/iktidar arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmektedir. Giderek 'doğru' bilginin üretilme biçimi etrafında bir *iktidar aurası* oluşmakta ve bilimsel bilginin bizzat kendisi bir iktidar/güç almaşığına dönüşmektedir. Genelde bilgi yapıları özelde de bilimsel bilgi, siyasal ve ekonomik güçler hiyerarşisinden bağımsız, hiyerarşiler dışı bir konumda yer almamaktadır. Bilim, kendi içinde de hiyerarşik düzenli bir yapı olmaktan başka,

¹⁸⁴ Wallerstein, (1997), "Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iweuroc.htm> (16.02.2006).

¹⁸⁵ E. Fuat Keyman, "Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/Fark", **Devlet, Sistem Ve Kimlik Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar** (Der. Atila Eralp), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 230.

modern dünya sistemi zeminindeki hiyerarşik-piramitsel düzenlemenin de içinde yer almaktadır.¹⁸⁶ Modern bilgi yapılarının oluşumundaki biçimlendirici rolünün altı çizilen Bacon'ın, "bilgi güçtür" aforizması burada modern dünya sistemi ile sarmalanarak somutlanmaktadır. Bu çerçevede kapitalist dünya ekonomisi zemininde inşa edilen bilgiyi ve ona içkin Avrupamerkezci doğruları kapitalist işleyişin genel niteliklerinden ayrı düşünme olasılığı ortadan kalkmaktadır. Diğer vektörler ile eklemlenen bir bilgi yapısı kendini ele vermekte, dolayısıyla bilgi yapıları; evrensel oldukları düşünülen doğrular-yanlışlar anlayışı ve hegemonya ilişkileri aynı bütünün farklı yüzlerini oluşturmaktadır.

Bilgi yapıları yoluyla bilgi-iktidar ilişkileri şu ya da bu toplumlara özgü olmaktan çıkarak *evrensel* bir karakter kazanmaktadır. Bilgi yapıları ve bilgi yapıları ile iktidarlar arasındaki ilişkinin meşruluk sağlayıcı gücü ilkin kapitalist dünya ekonomisinin modern merkez bölgelerinde işlerlik kazanmıştır. Bu ilişki, *modernleşme* teorilerinin sayesinde Batı toplumlarının diğer toplumlara üstün olduğu şeklindeki Avrupamerkezci anlayışın yayılmasıyla küresel ölçekte derinleşmiştir.

Modernleşme yazınının bizatihi kendisinin ve ona içkin evrensel bilgi anlayışının Avrupamerkezci olduğu ve kapitalizm içi eşitsiz ilişkilere süreklilik sağlamayı amaçladığı söylenebilir. Fransız ekonomist, iş adamı ve liberal düşünür Jean-Baptiste Say (1767–1832) önce ulusları aydınlanmış ve ilkeller (*barbarous nations*) olarak bir ayrıma tabi tutmuş, sonra evrimci ilerleme anlayışı doğrultusunda 'öteki' toplumların da ilerleyebilmeleri-modernleşebilmeleri için Avrupa'ya, *beşeriyeti* (*mankind*) *medenileştirme misyonu/zorunluluğu* yüklemiştir. Özelde Fransa ile genelde de Avrupa ile kapitalizmin yayılmasıyla sömürgeleştirilen öteki halklar arasında kurulan sömürgeci ilişkiler böylece sosyal bilimsel bir çerçeve içinde '*doğru*'landırılmış ve meşrulaştırılmıştır.¹⁸⁷ Avrupa ile Avrupa-dışı arasında kurulan yayılcı ve yer yer sömürgeci kapitalist ilişkilerin, sosyal bilimsel analizler yoluyla rasyonelleştirmesi-normalleştirmesi, sosyal bilimsel bilginin epistemolojik anlamda doğru-yanlış bilgi olma vasfını sorgulamayı gerektirmektedir. Sosyal bilimsel bilgi burada 'bilim için bilim' anlayışı, nesnelliği, evrenselliği zemininde değil, doğrudan

¹⁸⁶ Arslan, "Bilim, Bilimsel Bilgi ve İktidar", **Doğu Batı**, Yıl: 2, Sayı: 7, Mayıs-Temmuz 1999, s. 66.

¹⁸⁷ Jean-Baptiste Say, "A Treatise on Political Economy; or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth", <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/say/treatise.pdf> (05.03.2007); Marx, **Grundrisse Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, (Çev. Sevan Nişanyan), Birikim Yayınları, İstanbul, 1979, s. 162; Türklerin istilacı ve barbarlar olarak değerlendirilişi için Bkz; Marx ve Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**... ss. 119, 152.

doğruya kapitalist dünya ekonomisinin *merkez-çevre eşitsiz ilişkiler seti* zemininde üretilmiş olmaktadır.

Jean-Baptist Say özelinde Fransız perspektifi için söylenenler, pozitivizmi evrensel bir epistemoloji olarak gören ve bu çerçevede yeni sosyal bilimin Newtoncu mekaniğin modeline uymasını isteyen felsefeci ve politik iktisatçı John Stuart Mill (1806–1873) özelinde İngiliz perspektifi için de söylenebilir. Mill, gelişmemiş ülkelerin kalkınamama-ilerleyememe durumunu, geri kalmışlığa içkin bir takım kültürel etmenlerde bulmaktadır: Birikim yapma isteksizliği, bireysel-gelişim düşüncesinin yokluğu, eğitim sorunu sıralanmakta ve fakat sıra kapitalizmin işleyiş mantığının kendisine bir türlü gelmemektedir.¹⁸⁸ Avrupa-dışı dünya için kalkınamama; gelişememe; azgelişmişlik tamamıyla içsel etmenlerle açıklanmakta ama merkez-çevre ilişkilerinden, Avrupamerkezci yayılmacılığın ve sömürgeciliğin olumsuz belirleyiciliğinden söz açılmamaktadır. Ayrıca bu ve benzeri yaklaşımlarda analiz birimi ya da epistemolojik nesne olarak tarihsel sistemin bütününe değil, ‘devlet’ biriminin baz alındığı ve kültürel-antropolojik çözümlemelere yaslanıldığı görülmektedir. Bu yolla bir taraftan merkez ile çevre arasındaki eşitsiz ilişkiler perdelenirken diğer taraftan, inşa edilen doğrunun, analiz birimine göre nasıl da değişebileceği açığa çıkmış olmaktadır. Dolayısıyla analiz birimi olarak niçin ‘devlet-toplum’ bağıntısı yerine tarihsel sistemlerin; en azından son beş yüz yıldır varolan dünya sisteminin seçilmesi gerektiği bir kez daha ve net biçimde anlaşılmaktadır.

İnsani-sosyal gerçekliğe ilişkin ‘üstanlatıların’ Avrupamerkezçiliği bütünüyle belirginleşmiş durumdadır. Bu anlatılardaki insanlık tarihi aslında Avrupa tarihidir. Batılı/Avrupalı olmayan ‘öteki’ toplumlar, tarih içinde marjinal bir konuma yerleştirilmiş, onların kaderinin Avrupa’ya bağlı olduğu düşünülmüştür. Avrupamerkezci çerçevelmelerde Batı, tarihin başlıca aktörüdür. Bütün insanlığa geleceğini o gösterir, bütün insanlığı o temsil eder.¹⁸⁹ Mevcut tablonun okunma biçimlerine karşı kuşkular, hem sosyal bilimsel analizlerin dışında bırakılanlardan hem de Batılı sosyal bilimin kendi içinden doğan alternatif epistemolojileri, farklı teorik okulları ve analiz biçimlerini teşvik etmiştir. Genelde kapitalist dünya ekonomisi niteliğiyle modern dünya sistemi, özelde onun epistemolojik

¹⁸⁸ John Stuart Mill, (1859), “On Liberty”, <http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/mill/ol/ol.c03.html> (05.02.2007); Heidegger, “Fenomenolojik Kökenler: Zaman Kavramının Tarihine Prolegomena”, (Çev. Kaan H. Ökten), **Heidegger Kitabı...** s. 132; Keat ve Urry, a.g.e., s. 125.

¹⁸⁹ Steven Seidman, a.g.e., s. 91.

temellendirilmesinin başlıca kalkış noktası olarak belirli bir bilim görüşündeki merkezileşme ve beraberinde sosyal bilimlerin Avrupamerkezciliği çeşitli eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Birer sistem karşıtı hareket olarak sınıf temelli sendikal ve sosyalist anti-kapitalist hareketlerle, ulus temelli milliyetçi anti-emperyalist kurtuluşçu hareketler sisteme kendi perspektiflerinden çeşitli karşı koyuş biçimleri geliştirmişlerdir.

Birer ideoloji olarak sosyalizm ve muhafazakârlık, sistemin özellikle küresel ideolojisi; jeokültürü olan liberalizme ve onun üzerinden sisteme muhalif bakmışlardır. Birer teorik okul kimliğiyle Bağımlılık Okulu ile Annales Okulu, bütünüyle ya da yer yer anti pozitivist epistemolojiler olarak da hermeneutik, fenomenoloji, eleştirel teori, rölativizm, yapısalcılık-postyapısalcılık ve postmodernizm, modern dünya sisteminin başat epistemolojisi konumundaki pozitivist itirazlar yöneltmişlerdir. Bu itirazlar ciddi düzeylerde pozitivist epistemoloji temelinde yükselen Newtoncu-Kartezyen bilim anlayışını; 'iki kültür' bölünmesini ve tarihsel sosyal bilimleri hedef almıştır. Dünya sistemleri analizi ile bakıldığında¹⁹⁰ kapitalizmin, önce Avrupa'da doğması, sonra Avrupa'nın atılımları ile yayımlacılık ve sömürgecilik yollarıyla yer küreyi kaplayacak şekilde genişlemesi, onun kaçınılmaz bir biçimde arzulanır ya da *ilerici* bir nitelik taşıdığı anlamına gelmemektedir. Avrupamerkezciliğin sorunsallaştırılması ve itirazlarla karşılaşması tam da bu noktalarda düşünülmektedir.

1970'lerle gün yüzüne çıkan bir analiz biçimi niteliğiyle dünya sistemleri analizi, kendinden önceki sistem karşıtı hareketlerden, teorik okullardan ve epistemolojik çerçevelerden de yararlanarak, hegemonik bilgi/bilim anlayışını hedefleyen eleştirelliği üst düzeylere tırmandırmıştır. Eleştirelliğin dozajı o denli yükselmiştir ki dünya sistemleri analistlerinin çağrısı artık bir bilgi/episteme yapısı olarak sosyal bilimleri yeniden yapılandırmak düzeyini aşmıştır. Önerilen alternatif; yeniden yapılanmak; yeniden düşünmek değil, sosyal bilimleri zihinlerden bütünüyle çıkarmak; taretmek; '*sosyal bilimleri düşünmemek*' (*unthinking social science*)¹⁹¹ noktasına gelmiştir. Analiz eşliğinde, sosyal bilimlerin epistemolojik nesnesinin,

¹⁹⁰ Wallerstein, **21. Yüzyılda Siyaset**, (Çev. Taylan Doğan ve Ender Abadoğlu), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 23; Wallerstein, (1997), "Social Science and the Quest for a Just Society", <http://fbc.binghamton.edu/iwquest.htm> (16.02.2006).

¹⁹¹ Wallerstein'in, "*Unthinking Social Science The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*" adlı kitabı, 'yeniden düşünme' değil 'düşünmeme' anlamını vermektedir.

yöntemlerinin ve dayandığı öncüllerin ya ‘yanlışlandığı’ ya da gerçekliğe ulaşmanın engeli haline geldiği görülmektedir.

Sosyal bilimlerin gerçekçi ve temelli bir *ilerleme* kaydedebilmesi için öncelikle yaptığı analizleri, sorunlarını ele alma biçimini ve bilgi yapılarını çarpıtmış olan Avrupamerkezciliğin sınırlamalarını aşması gerektiği açıktır. Bunun için de sosyal bilimlerin, Avrupamerkezcilik ile hangi alanlar üzerinden çarpıtıldığı görülmelidir. Avrupamerkezciliğin bu bağlamda aşağıdaki alanlarda tezahür ettiği ve eleştirilmesi gerektiği söylenmelidir. Ayrıca eleştiriler yönüyle dikkate alınması gereken bir husus, Avrupamerkezcilik birden fazla alanda tezahür ettiği için, ona yöneltilen eleştirilerin de ancak bütün alanları kapsayacak biçimde yöneltilip hep birlikte değerlendirilebildiği takdirde anlam kazanabileceği gerçeğidir. Bu çerçevede örneğin tarihyazımı anlayışına yöneltilen epistemolojik eleştiriler kendi başına; yalıtık bir biçimde görüldüğünde eksiklik izlenimi uyandırabilmektedir. Tarihyazımı eleştirisi burada kendinden beklenen epistemolojik işlevi ancak diğer alanlara yöneltilen itirazlarla bütünleşik tarzda değerlendirildiğinde yerine getirebilmektedir.

3.3.3. Avrupamerkezci Tarihyazımı Anlayışı Ve Eleştirisi

Tarihyazımı olarak Avrupamerkezcilik; Avrupa’nın modern dünya sistemindeki hegemonyanın, kendine özgü tarihsel niteliklerin hak edilmiş bir getirisi olduğu görüşünün savunulmasında ortaya çıkmaktadır. Buna göre: Batı/Avrupa, son birkaç yüzyıldır dünyanın zirvesindedir. Ekonomik, endüstriyel ve askeri açıdan en güçlü ülkeler topluca Avrupa’dadır. Modern endüstriyi Avrupalılar yaratmış ve onun en gelişkin çeşitlerinden birinci derecede yarar sağlayanlar yine Avrupalılar olmuştur. İnsani değerlerin beşiği Avrupa’dır. Adalet/eşitliğe, özgürlüğe ve dayanışmaya yönelik değerler ilkin orada yankı bulmuştur. Endüstri devrimi ve sürekli büyüme-kalkınma-ilerleme orada başlatılmıştır.¹⁹² Modernliği, kapitalizmi, gelişmeyi, bürokratikleşmeyi, bireysel özgürlüğü, insan haklarını, demokrasiyi, özetle Avrupa ile “öteki” topluluk ve medeniyetler arasındaki farkın açıklanmasını tarihyazımı yönüyle mümkün kılan husus böyle bir bakış açısı yani Avrupamerkezciliktir. Bu hususlar, Avrupamerkezci tarihyazımında kendilerine itiraz edilmesi büyük ölçüde zor gözüken tartışmasız olgusal gerçekliklerdir.

¹⁹² Wallerstein, (1997), “Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science”, <http://fbc.binghamton.edu/iweuroc.htm> (16.02.2006).

Tarihyazımı yönüyle Avrupamerkezcilikte temel epistemolojik sorunsal, Avrupa'nın, dünyanın geri kalanıyla arasındaki mevcut iktidar/hegemonya ve yaşam standardı farklılığını açıklayacak olgunun gerçekte ne olduğudur. Batı ya da Avrupa ile "öteki" medeniyetler arasındaki fark, bir toplumsal veri ise eğer bu toplumsal veriyi yaratan ve biçimlendiren etmenleri gerçekliğe en uygun biçimde bilmenin yolu nedir? Batı modernitesinin benzersizliğini tescil eden ilerlemeci tarihyazımı anlayışını meşrulaştırma yolunda cevaplardan biri, Avrupalıların övgüye değer ve dünyanın diğer yerlerindeki insanlardan farklı bir şey yapmış olduklarıdır. "Avrupa mucizesi"nden söz açanların kastettiği esasta budur. Weber'in özellikle de "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*"¹⁹³ çalışmasında, kapitalizm ile Avrupalı değerler arasında kurulan ilişki; modern kapitalizmin ontolojik koşulunun Avrupa'ya; Avrupa medeniyetine bağlanması ve bu bağlamanın onun "ideal tipler" yöntemiyle uyumlulaştırılması Avrupamerkezciliğin sosyal bilimlerdeki tarihsel 'meşruiyetinin' işaretlerindendir.

Edward Said (1935–2003)'e göre Batı ile Doğu arasında ontolojik farklar bulunduğu kabulüne yaslanan on dokuzuncu yüzyıl düşüncesinin Avrupamerkezcî atmosferi, aynı yöndeki kabuller için Weber'i de cesaretlendirmiştir. Weber, hiçbir esaslı İslam araştırması yapmamış olmasına karşın, genelde Doğu özelde İslam araştırmaları ve tarihyazımı konusunda büyük etkiler yaratmıştır.¹⁹⁴ Weber'in özellikle "ideal tipler", anlayışı, oryantalistlerin savunduğu Avrupamerkezcî öncüllerle büyük oranda çakışmıştır. Oryantalistler böylece özellikle iktisat düşüncesi bakımından Şarklıların/Doğuluların ticaret, alım-satım ve iktisat rasyonalitesinden yoksun bulunduklarını iddia etmenin ötesine hiçbir zaman geçememiş olsalar dahi yüzyıllar boyu büyük rağbet gören stereotipleri yine de yaratabilmişlerdir.¹⁹⁵ Özgür, kapitalist ve refah toplumu Batı'ya karşı, âtıl, despotik ve totaliter Doğu; bu stereotipler sosyal bilimlerdeki Avrupamerkezciliği bir yandan beslerken diğer yandan hem olağanlaştırmaya hem de perdelemeye hizmet etmiştir.

¹⁹³ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çev. Zeynep Gürata), Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, ss. 13–24; **ReOrient...** s. 9.

¹⁹⁴ Edward W. Said, **Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları**, (Çev. Berna Ünler), Metis Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 271–272; Turner,

¹⁹⁵ Bryan S. Turner'e göre: İslam'ın endüstriyel kapitalizmin gelişmesini engelleyip engellemediğini belirlemeye yönelik herhangi bir sosyolojik çaba, İslam medeniyetlerinin özelliklerinin karmaşık bir analizini gerektirir. Bkz; Turner, **Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam**, (Çev: Ahmet Demirhan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 15.

Braudel'e göre, 1904'te Max Weber, 1912'de Werner Sombart için Avrupa'yı, dünyanın, bilimin ve aklın zorunlu merkezi olarak görmek tamamen normal idi. Braudel'in, "[B]ir medeniyet bütün zamanlar için bir diğerinden niçin daha kavrayışlı ve rasyonel olsun?" sorusuna karşın Weber'de somutlanan Avrupamerkezcilik, bir yandan kapitalizmin sadece Avrupalı değerlerle mümkün olabileceği iddiası yönüyle, diğer yandan da Avrupalı değerlerin aynı zamanda *rasyonel* ve "ideal" değerler olduğunun öne geçirilmesi yönüyle önem kazanmaktadır. Esasında Weber'in kendisinin, özellikle bürokratikleşme bakımından eleştirel bakarak bir "*demir kafes*'e benzettiği bu değerler, bürokratik-rasyonalist bir iktidar olarak, 'öteki' medeniyetler ya da Batı-dışı dünya üzerinde bir baskı oluşturmaktadır.¹⁹⁶ Diğer sosyal değerler üzerinde '*meşru*' üstünlük sağlanmakta, *az gelişmiş* ya da *ilkel* toplumlar için de örnek alınması gereken bir "ideal tip" epistemolojik zeminde tarihyazımı yoluyla inşa edilmektedir.

Batı medeniyetinin diğer medeniyetlerden ontolojik bakımdan üstün olduğu düşüncesi, epistemolojik temelde 'doğru', 'geçerli', 'evrensel' bir bilgi olarak ortaya konulmaktadır. Nitekim Avrupamerkezcilik de tarihyazımı yönüyle bu bakış açısında berraklaşmaktadır. '*Dünya (sistemi) ölçeğindeki durumu; modernlik ve gelişmişlik standartlarındaki farklılığı, nesnellik ve gerçeklik/doğruluk gibi temel epistemolojik öncüller itibarıyla yerli yerinde kavrayabilmek ancak Avrupa'yı merkeze alan bir bakışla mümkündür*' denildiği takdirde devreye giren unsur, tarihyazımı üzerinden Avrupamerkezci epistemolojik öncül olmaktadır. Burada kendi konumunu olumlamaktan öte, 'öteki' tarafından da ulaşılması gereken 'ileri', 'ideal' bir konum olarak gören bir tarihyazımı anlayışı ortaya çıkmaktadır. Karşılaştırmalı, evrimci, ilerlemeci perspektifle anlaşılmaktadır ki öteki medeniyetler de modernleşme yoluyla bu gelişme-ilerleme çizgisini kendilerine örnek almak zorundadırlar.

Tarihyazımındaki Avrupamerkezciliğin esasında pek de tartışılmayan bir önkabülü on altıncı yüzyıldan itibaren ivmelenen değişimlerin gerçekleşmesinin bizatihi '*iyi*' bir değişim/gelişim olduğu savıdır. İlerleme anlamına gelen olumlu bir değişme söz konusudur. Avrupa bu değişimden gurur duymalı geriye kalan dünya ise orada vuku bulan yeniliklere gıpta etmeli, onları takdir ederek modernleşme yoluyla Batılılaşmalıdır. Dolayısıyla ortadaki öykü bir başarı öyküsüdür. Çok sayıda

¹⁹⁶ Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm...** s. 14; Enrique Dussel, "Beyond Eurocentrism: The World-System and the Limits of Modernity", **The Cultures of Globalization...** s. 3; Robertson, "Glocalization: Time-Space And Homogeneity-Heterogeneity", **Global Modernities...** s. 30.

inceleme, makale, kitap 'Avrupa mucizesi'ne ilişkin bu önkabülü destekler niteliktedir.¹⁹⁷ Bu bakış açısı sayesinde ki 'emperyalizmin şairi' olarak bilinen Nobel Edebiyat Ödülü sahiplerinden şair Rudyard Kipling (1865–1936), Batı'nın yayılcılığını ve sömürgelerde kat edilen "yol"u 1899 gibi görece geç bir tarihte dahi rahatlıkla övebilmiştir:

*"Bu yol Beyaz Adamların aştıkları yol
Bir diyarı arıtmaya giderken arşınladıkları yol
Yer demir gökte asmalar
İki yanda iki yar.
Rehber tutup seçilmiş yıldızımızı
Adımladık bu yolu, bu ıslak, fırtınalı yolu.
Ey dünya, ne mutlu sana, Beyaz Adamlar omuz omuza
Yollarını arşınladıklarında!"¹⁹⁸*

Tarihyazımında somutlanan Avrupamerkezciliğin sadece nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimler ve idiyografik epistemoloji temelli tarih disiplinlerinde değil, yine idiyografik modellenmiş beşeri bilimlerin kapsamındaki edebiyat çalışmalarında da ortaya çıktığı söylenmelidir. Gerek nomotetik disiplinler olarak sosyal bilimlerde, gerekse idiyografik bir disiplin olarak tarihte, tarihyazımı fiilen Avrupamerkezcilikle koşullandırılmış olmakla birlikte bu duruma karşı çeşitli itirazlar da yaşanmıştır. Sosyal bilimsel paradigmayı on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yönlendiren bahsi geçen yorum biçimlerine 1945 sonrası dünyada özellikle de 1970'li yıllarla birlikte ciddi meydan okumalar gerçekleştirilmiştir. Dünya sistemleri analizi ile bakıldığında, çizilen tablonun önce olağan dışılığı tespit edilerek doğruluğu sorunsallaştırılmakta ve eleştirilmektedir.¹⁹⁹ Sürecin öncüllerinin rasyonalitesinden şüphe duyulmakta, on altıncı yüzyıl ile başladığı düşünülen gelişimler, daha eski bir döneme değin çekilerek gelişimlerin gerçek olmakla birlikte olumlu değil olumsuz oldukları savunulmaktadır.

Avrupamerkezci tarihyazımının eleştirisinde pozitivizm karşıtı epistemolojilerden hermeneutiğin rolüne bilhassa değinmek gerekmektedir. Hermeneutik ile evrensellik yönelimine karşı olarak yerellik ya da tikellik ön plana

¹⁹⁷ Wallerstein, (1997), "Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iweuroc.htm> (16.02.2006).

¹⁹⁸ Rudyard Kipling, (1899) "A Song of the White Men", <http://whitewolf.newcastle.edu.au/words/authors/K/KiplingRudyard/verse/p1/whitemen.html> (05.03.2007); Şiirin Türkçe söylenişi için bkz; Said, **Şarkiyatçılık**... s. 238.

¹⁹⁹ Tarihlendirmenin geri çekilmesiyle ilgili Bkz; Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, "5000 Yıllık Dünya Sistemi Disiplinler Arası Bir Giriş", **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?**... ss. 41 vd.

geçirilmektedir. Vurgu, pozitivist epistemoloji ve yöntem alternatif olarak tarihe; tarihselciliğe kaymaktadır. İnsani-sosyal gerçekliği doğru biçimde bilebilmenin yolunun; evrenselci ve yasa koyucu nomotetik modelden değil, gerçeğin yinelenemezliğini dolayısıyla her epistemolojik nesnenin zamanmekân matrisleri itibarıyla kendine özgü konumunu ve tarihselliğini ön plana çıkaran idiyografik modelden geçeceği savunulmaktadır. Hermeneutikçi epistemoloji ile genelde sosyal bilimler için ve özelde tarihyazımı için yasalar idealinden, sayılara indirgemeci tutumdan, “ideal tipler” yaklaşımından vazgeçilmektedir. Tarihin idiyografik okunuşu tercih edilmekte, ‘açıklama’ yerine ‘anlama’ esas alınmakta ve gerçekte kesinliğe ancak böyle ulaşılabilceği düşünülmektedir. Tarih biliminin, evrensel yasalar peşinde koşan sosyal bilimler yerine beşeri bilimler içinde konumlandırılışı da bu tür epistemolojik ve metodolojik kaygıların bir ürünüdür. Dolayısıyla hermeneutiğin bizatihi varlığı; Avrupa ile Avrupa-dışı arasında ontolojik ve epistemolojik sınırlar bulunduğunu savunarak kapitalizm zeminindeki yayılmacı ilişkileri rasyonelleştiren Avrupamerkezcilik ile o merkezdeki tarihyazımının bir eleştirisi olmaktadır.

Dünya sistemleri analizi, Avrupamerkezciliğin, bir paradigma farklılaşmasını sağlayıcı biçimde, sorgulanma biçimlerinden birini oluşturmuştur. Belirtilen ve önceki bölümlerde tartışılan meydan okumalardan Annales Okulu’nun, ATÜT ve Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmalarının, ECLA ve Bağımlılık Okulu’nun çizgileri dünya sistemleri analizinde yeniden harmanlanmıştır. Özellikle Annales Okulu’nun salt siyasal tarihyazımının da Marksist ekonomi merkezli tarihyazımının da dışında bir üçüncü yol olarak sosyal ve ‘uzun süre’li; yapısal tarihyazımı tarzı burada etkileyici olmuştur. Dünya sistemleri analizi, gelişmeci anlayış içindeki Marksist üretim tarzları sıralamasının ve onun pozitivist epistemoloji temelli; Avrupamerkezcisi, evrenselci, modernleşmeci yaklaşımının Marksist tarzının dışına taşarak farklı bir tarihyazımı tarzı niteliğiyle gelişimini sürdürmeye devam etmektedir.

3.3.4. Avrupamerkezcisi Evrenselcilik Anlayışı Ve Eleştirisi

Evrenselcilik, zamanın ve mekânın her anında ve her yerinde geçerli sayılacak bilimsel gerçekliklerin varlığının savunulmasıdır. Son beş-altı yüzyılın baskın Avrupa düşüncesi çoğunlukla güçlü biçimde evrenselci olmuştur. Bahsi geçen süre aynı zamanda bir epistemolojik faaliyet ve yapı olarak bilimin kapitalist dünya ekonomisi matrisinde entelektüel zaferler ve egemenlik kazandığı dönemdir.

Bilim, en muteber bilgi yapısı ve hegemonik söylemde nihai söz sahibi olarak dinin ve giderek felsefenin yerini almıştır. Bahsi geçen Newtoncu bilim '*kesinliğin kesinliği*' anlayışı üzerine kurulmuştur.²⁰⁰ Bu bilim anlayışının epistemolojik öncülleri, dünyanın olumsal değil determinist evrensel yasalar tarafından yönlendirildiği anlayışında ifadelendirilmektedir.

Evrenselcilik ile insan toplumlarının, evrensel ve dolayısıyla da tüm zamanmekânda doğru addedilen 'genel' nitelikleri ifade edilmektedir. Tikellik ise aksine, evrenselciliğin iddia ettiğince, tüm zamanmekânda doğru olabilecek genellemelerin bulunmadığının savunulmasıdır. Tikelci bakışta, spesifik fenomenler itibarıyla ilişkisizlikler olabilmekte, sosyal bilimlerde, insan toplumlarındaki bu tür fenomen ve yapıları nasıl işledikleri yönüyle açıklamaya çalışmaktadırlar. Pozitivist epistemolojinin, sosyo-kültürel dünyanın tıpkı fiziksel dünya gibi 'orada' ve 'rasyonel' olduğu varsayımı, onu bütünüyle kuşatabilecek nitelikte açık-seçik, kesin ve evrensel yasalarla betimlemenin mümkün olduğu düşüncesini kolaylaştırmıştır. Bu yolla söz konusu önermelerin zamanmekândan tamamıyla bağımsız oldukları da iddia edilebilmiştir. Nitekim bilimsel faaliyetlerin hedefi de bu tür evrenselliklere ulaşmaktır. Bu perspektif, açıkça doğa bilimlerinin temel alınmak ve Newtoncu klasik bilimin sosyal alana da uygulanmak istenmesidir.²⁰¹ On dokuzuncu yüzyılda, doğa bilimleri alanındaki '*fizik*'ten bahseder gibi 'sosyal bilimler' yerine '*sosyal fizik*' denilmesi bu nedenle bir tesadüf eseri olmamıştır.

Evrenselcilikte yasalar zaman boyutunda geriye ve ileriye taşınabilir olma anlamında tersinirdir. Evrensel düzeyde geçerli denklemlerle gösterilebilirler. Nitekim geçmiş ya da gelecek herhangi bir zamandaki durumu kestirebilmek ancak söz konusu yasalarla mümkün kılınmaktadır. Bu durum sosyal alan ve onun bilgisi için de açık epistemolojik içerimlere sahip olmuştur: Sosyal bilimciler insan davranışlarını açıklayan evrensel süreçlerin keşfedebilir olduğunu ve doğrulanabilinen bütün varsayımların zamanmekândan bağımsız biçimde geçerli sayılacağını öne sürebilecek konumda bulunduklarını düşünmüşlerdir. Evrenselcilik anlayışında bilim insanların kişiliği önemli görülmez zira bilim insanların '*değerler*', '*amaçlar*', '*olması gerekenler*' karşısında tarafsız tutumlar takındıkları

²⁰⁰ Wallerstein, "Medeniyet(ler) Niçin Yeniden Gündemde?", **Medeniyetler Çatışması**, (Samuel P. Huntington vd.), (Der. Murat Yılmaz, Çev. Mustafa Özel), Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s. 254.

²⁰¹ Wallerstein, (1997), "The Structures of Knowledge, or How Many Ways May We Know?", <http://fbc.binghamton.edu/iwstanfo.htm> (16.02.2006); Wallerstein, (1997), "Social Change? Change is eternal. Nothing ever changes", <http://fbc.binghamton.edu/iwportug.htm> (16.02.2006).

kabul edilir. Veriler doğru biçimde değerlendirildikleri takdirde empirik kanıtların nerede; hangi mekânda derlendikleri ya da özel olarak Avrupa'da elde edilip edilmedikleri önemsenmeyebilir. Çünkü süreçlerin hiçbir yerde değişmediği düşünülmektedir.

Gerek nomotetik sosyal bilimcilerin tarihdışı tersinir zaman anlayışlarında gerekse tarihçilerin artzamanlı aşamalar ya da örneğin Marksizmin gelişme teorisi anlayışlarında, Avrupa sosyal bilimi evrenselci olurken aynı zamanda evrenselcilik de Avrupamerkezci olmuştur. Şöyle ki: On altıncı ile on dokuzuncu yüzyıllar arasında Avrupa'da olan biten her şey, ya insanlığın geri çevrilemez ilerici bir başarısı ya da insanlığın önündeki engellerin kaldırılması olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla Avrupalı olanlar her yere uygulanabilecek bir kalıbı doldurmaktaydı. Avrupa'da görülen gelişmeler sadece olumlu/iyi olarak anlaşılmamış aynı zamanda geleceğin her yerdeki evrensel tezahürleri olarak da görülmüşlerdir. Bilimin evrenselliği düşüncesiyle ayrıca, epistemolojik bağlamda meşru bilginin ne olması gerektiği tanımlandığından, diğer bilgi türlerinin bilimsellik dışına atılması da sağlanmıştır.

Kapitalist dünya ekonomisi zeminindeki iktidar çekişmelerinde ve merkez-çevre ilişkileri içinde hegemonik konumda bulunan düşünce ya da ideolojiler kendilerini evrensel paradigmaları belirleyen rasyonel aklın gereği gibi gösterdiklerinden dolayı bu görüşleri reddetmek olumsuzlanmaktadır. Böylece Avrupalı görüşler, siyasal ve ekonomik avantajlarla zihinsel avantajların birleştirilmesi suretiyle sosyal bilimler etiketi altında yayılabilmektedirler. Diğer yandan Batı/Avrupa-dışı dünyanın sosyal bilimcileri de önemli ölçüde aynı bakış açılarını sürdürmek suretiyle evrensel bilim topluluğuna katılmakta ve kabul edilmektedirler. Evrenselciliği, belirli bir zamanmekân boyutundaki somut bir durumun, modele uymaması nedeniyle eleştirmek her zaman olasıdır. Diğer yandan genellemelerin bir evrenselliği sağlayıp sağlamadığını empirik yöntemlerle sınamanın imkânsız olduğu da söylenmelidir.

Newtonyen kozmoloji eşliğinde, tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi, bu doğa bilimlerini model alan sosyal bilimlerde de kendi kendini düzenleyen bir evren anlayışı üzerinden, bu düzenleyici mekanizmaları tespit ederek evrensel yasalara dönüştürmek, ortak bir bilimsel amaç olmuştur. Kuantum mekaniği ve rölativite teorisi

ile birlikte, evrensel geçerliliği bulunan bir yöntem aracılığıyla evrensel kesinlikte gerçekliğe ulaşmaya koşullanan pozitivist düşüncenin temelinden sarsıldığı görülmektedir. Farklı bir söyleyişle, insani-sosyal bilginin kaynaklarının; doğa bilimlerini temel alan, gelişmiş ve sistemli bir yöntem eşliğinde, mutlak-evrensel gerçekliği bilebileceği konusundaki 'özgüven' büyük ölçüde sönümlenmiştir.

Evrenselcilik temelde Avrupamerkezciliği nedeniyle de eleştirilmelidir. Zira kültürel Avrupa anlamında Batı'da üretilen ve Batı'nın tarihsel kalıplarını baz alan bir inşa niteliğindeki sosyal bilimlerin Batı-dışı dünyaya karşı evrensel diyerek sunduğu tablo aslında yine büyük oranda Batı olmaktadır. Gerek Marksist gerekse Weberyen genellemeler ve ideal tiplerin, sosyal bilimlerin evrenselliğini sağlamaları bir yana, Batı-dışı toplumlara yaklaşımları ön yargılı ve kısır hale getirdiği açıktır. Nitekim diğer yönüyle, güç/iktidar ile ilgili bir talep olan ve 'hep evrensel kalan' evrenselleştirme tasarısı, umut ve iddialarının ne kadar savunulursa savunulsun hâlâ bir iddia olması²⁰² ve sosyal bilimlerin tarihsel gelişimi içerisinde bir türlü sağlanamaması da onun bu Avrupamerkezci karakteriyle doğrudan bağlantılıdır.

Feministler gibi muhalif sesler, sosyal bilimlerin gerçekliğe ilişkin iddialarını özellikle kendilerini ilgilendiren yönlerden sorgulamaktadırlar. Burada, sosyal bilimlerin evrensel diye sunulan ama esasta Batı felsefe ve bilim geleneğinin içinde kalan kavramsal çerçeve ve ilkelerinin esasta bir azınlığın ya da erkek egemen; eril bakışın ilkeleri olduğu öne sürülmektedir. Bilgi yapılarında hegemonya sağlayanlar, ekonomi, teknoloji, askeri alanlar gibi akademi dışı ortamlarda da egemenlik kurdukları için iddialarını rahatlıkla evrensel ilkeler diye ortaya koyabilmektedirler. Bu durum aslında tam da, sosyal iktidara sahip bulunanların kendi lehlerindeki durumu yine kendi lehlerine olduğu için, evrenselmiş gibi görmeye ve göstermeye olan doğal yatkınlıklarının '*evrensel*' karakterini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla evrensellik, iktidar odaklarının evrensellik algısıyla doğrudan bağlantılı biçimlerde tezahür etmekte ve ideolojik olan ile epistemolojik olan birbirine karışmaktadır.

Sosyal bilimler özelinde bilimin sosyo-kültürel dünyayı nesnel ya da yansız bir biçimde çözümleyip, evrensel yasalarla ifadelendirilebilen bilgileri ortaya koyabileceğine ilişkin kuşkucu yaklaşımlar şüphesiz çok eski tarihlere bir yönüyle

²⁰² Stuart Hall, "Eski ve Yeni Kimlikler, Eski ve Yeni Etniklikler", **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi...** s. 95; Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 51; Ricoeur, "Hermeneutik ve İdeoloji Eleştirisi", **Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler...** s. 174.

Sofist filozofların kuşkucu epistemolojilerine kadar geriye çekilebilmektedir. Sosyal bilimsel disiplinlerin Avrupamerkezci, burjuva, eril dolayısıyla kültür-bağımlı ve giderek dil-bağımlı oldukları yolundaki çağdaş eleştiriler esasında işte bu eski bakışların bir süreği olma niteliğini de taşımaktadırlar. Son olarak, ‘uzun süre’li insani-sosyal gerçekliği bilme yolunda, bazı teori ya da uygulamaların evrenselliğinin öne çıkartılması, meşru bilginin nasıl olması gerektiğini tanımlamak açısından da önem kazanmaktadır. Zira böylece ölçütlere uymayan bilginin bilimselliğinin ve meşruluğunun reddi de kolaylaşmaktadır. Çünkü evrensel denilen nitelikleri belirleyen rasyonaliteyi reddetmek, Avrupamerkezçiliği ve belirli bir bilim anlayışını reddetmek olarak değil de doğrudan bilimi reddetmek olarak gösterilebilmektedir.

3.3.5. Avrupamerkezci Medeniyet Anlayışı Ve Eleştirisi

Sosyal bilimlerde çok yaygın bir kullanımı bulunmayan medeniyet, ilkelik (primitiveness), vahşet (savagery) ya da barbarlık (barbarism) ile arasında karşıtlık bulunduğu düşünülen özelliklere göndermede bulunmaktadır. Bu çerçevede Avrupa kendini, çeşitli medeniyetlerden herhangi birisi olmaktan daha ötede değerlendirmekte ve mutlak biçimde eşsiz-benzersiz bir medeniyet diye algılamaktadır. Bununla birlikte Avrupa ya da Batı’yı ‘ötek’ne nispetle eşsiz düzeyde medeni kılan olgunun mahiyeti hususunda açık bir anlayış birliği söz konusu değildir: Modernlik, teknolojik ilerlemeler, kapitalist ekonomi ya da üretkenlikteki gelişme, çalışma ve üretmeyi özendiren kültürel kodlar, gündelik hayattaki kabalıklardan uzak görgü kuralları, ahlaki olgunluk, zihinsel gelişkinlik, şiddet karşıtlığı, sivil toplum, Batılı inançlar olarak Yahudilik ve Hristiyanlık, aile, cemaat, din, devlet gibi yapılar karşısında bireye tanınan özerklik.²⁰³ Bunların her biri, bir kaçı ya da hepsi Avrupa medeniyetine ve medeniliğine ilişkin farkındalık yaratıcı özellikler olarak görülebilmektedir.

On dokuzuncu yüzyıldaki Fransız sömürgecileri ‘medenileştirme misyonu’ (*la mission civilisatrice*)’ndan bahsettiklerinde, Fransa’nın ya da daha genelde Avrupa’nın sömürgeci işgal yoluyla Avrupalı-olmayan halklara medeniyet tanımlarının kuşattığı değer ve normları götürdüğünden söz açmış oluyordı. Marx,

²⁰³ Wallerstein, (1997), “Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science”, <http://fbc.binghamton.edu/iweuroc.htm> (16.02.2006); Wallerstein, “Medeniyet(ler) Niçin Yeniden Gündemde?”, **Medeniyetler Çatışması...** s. 252 vd; İsmet Özel, **Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma**, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 106-107, Ranajit Guha, **Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih**, (Çev. Erkal Ünal), Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 62.

Batı gücünü temsil eden İngiltere'nin, 'Doğu' olan Hindistan'ı işgal ve sömürmesini olumlu ve *iyi* bir gelişme diye görürken benzer biçimde Avrupamerkezci medeniyet anlayışı içinden konuşmaktaydı.²⁰⁴ Zira aynı sömürgeci gücün 'Batı' olan İrlanda'yı sömürmesi olumsuzlanmaktaydı. Marx'a göre, "[S]orun, İngilizlerin Hindistan'ı fethetmeye hakları olup olmadığı değil, Türkler, Persler, Ruslar tarafından fethedilmiş Hindistan'ı, İngilizler tarafından fethedilmiş Hindistan'a yeğleyip yeğlemeyeceğimizdir." Benzeri bir bakış açısına yine Marx'ın, eski bir medeniyeti, Bizansı yıkan "barbar bir halk" örneği olarak Türkler'i göstermesinde de rastlamak olasıdır.²⁰⁵ "Sömürgecilikten temelde olumsuzluklar değil, 'devrim' çıkaran bu yaklaşım, 'nesnellik' problemleri bir bakış, bir sapma, standart dışı bir anlayış olarak değil, Avrupamerkezci sosyal bilimsel perspektifin doğal gereği olarak tezahür ediyordu.

Batı ülkeleri, dünyanın Batı-dışı bölgelerindeki siyasi durumlara müdahale hakkından bahsettiklerinde, bu hakkı medeniyetin değerleri adına savunmaktadırlar. Medeni; gelişmiş, hümanist, modern değerler kümesi, sosyal bilimlere de sirayet etmiştir. Kaldı ki sosyal bilimlerde sonuçta bahsi geçen değerlerle aynı tarihsel sistemin ürünüdür. Sosyal bilimciler bu değerleri sosyal sorunlara ilişkin analizlerine eklemişlerdir. Sosyal bilimcilerin, değerden-bağımsız çalıştıklarını iddia etmeleri ve dahası verilerini kültürel ya da siyasal bağlanmalarla işlemselleştirmemeleri kuşkusuz ki '*gözlemlenen olguların taşıdıkları önemin belirlenmesinde*' değerlerin herhangi bir payının bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Avrupamerkezci medeniyet anlayışı kapitalist dünya ekonomisinin yayılcı ve 'öteki'ni denetim altına alıcı niteliğini kolaylaştırıcı bir işlev yüklenmektedir. Modern dünya sistemine içkin bir anlayış olan Avrupamerkezçiliğin temelleri tam da modernliğin ve kapitalizmin yükseldiği Ortaçağ sonrasına değin gitmektedir. Perspektifin pekiştirilmesi ya da daha doğrudan bir ifadeyle Avrupa'nın daha fazla '*ideal tip*'leştirilebilmesi için de Antik Yunan medeniyeti ile modern Avrupa arasında mitsel bir devamlılık yaratılmaktadır. Bundan da öte bölünmeye esas teşkil eden ölçütlerin Avrupai ölçütler olması dolayısıyla tarihin antik, orta ve modern çağlara bölünmesinin bizzat kendisi Avrupamerkezci bir bölme işlemi olmaktadır.

²⁰⁴ Marx, "The British Rule in India", <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/25.htm> (09.01.2007); Turner, "Asya Toplumu", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev. Nail Satlıgan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 49.

²⁰⁵ Marx ve Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri...** ss. 119, 152. Diğer yandan aynı yerde, bir örneği de Türkler olan 'fetihçi barbar halklar' için, savaşın kendisinin büyük bir şevkle başvurulmuş bir normal ilişki tarzı olduğundan da bahsedilmektedir.

Temelleri kapitalist modernleşme sürecinde atılan Avrupamerkezcilikle sonuçta Batı ile arasında ontolojik ve epistemolojik sınırlar bulunduğu düşünülen Batı-dışı medeniyetler hakkında oryantalist yaklaşımla söylem ve bilgi üretme süreci devam etmektedir. Bu devamlılığın sağlanmasında, Avrupamerkezciliğin hemen bütün akademik disiplinlerin içine kök salıcı bir karakteristiğinin olmasının önemli etkisi bulunmaktadır. Sosyal bilimlerin epistemolojisinin belirtilen tarihsel ve kültürel koşulların kısıtlamalarını yansıttığı tekraren söylenmelidir. Sosyal bilimler reddedilemez biçimde Avrupa'nın tarihsel rolünü yanlış yorumlamış, abartmış, çarpıtmış ve Avrupamerkezcilikle mühürlenerek hem Batı-dışı toplumların üzerinde hegemonya kurma arayışlarının bir aracılığı işlevini görmüş hem de gerçekliğe ilişkin -doğrular içermekle birlikte- yanıltıcı bir resim yaratmıştır.

Batı'nın ve sosyal bilimlerin medeniyet hakkındaki varsayımları medeniyetlerin çoğulluğu kavramına bütünüyle kapanmamıştır. Burada önem taşıyan nokta, birden fazla medeniyetin bulunup bulunmadığı ya da medeniyetlerin çoğulluğu değil, medeni değerlerin kökeninin ne ya da neresi olduğudur. Medeni değerlerin nasıl olup da en başta Batı dünyasında ortaya çıktıkları sorununun açıklaması, medeniyetin en nihayet, Batının kendi geçmişinin '*uzun süre*li ve benzersiz kalıplarının bir süreği olduğu anlayışında bulunmuştur. Söz konusu kalıplar-değerler, Avrupamerkezci medeniyet anlayışı perspektifinden, eski Yunan medeniyetinin veya Roma İmparatorluğunun, Hristiyanlığın ya da İbraniliğin yahut da Yahudi-Hristiyan değerlerinin bir ortak mirası diye görülebilmektedir.

Weber, Avrupamerkezci bir bakışla, gelişme-ilerleme adına ne varsa Batı medeniyetine ait olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Burada onun açısından sorunsallaştırılan, gelişmeye ilişkin ve Batı'ya özgü olan olguların esasında evrensel bir geçerliliğe sahip bulunmasının ne tür koşulların bir araya gelmesinin bir sonucu olduğudur. Weber'e göre, bilim yalnızca Batı'da vardır. Kesin ve sağlam ayrımlarıyla gelişmiş bir hukuk yine Batı'ya özgüdür. Müzik, estetik, eğitim, rasyonel-bürokratik bir işletme ve devlet yapısı, hepsi Batı'da/Avrupa'da ortaya çıkan ve bu medeniyete ait olan niteliklerdir.²⁰⁶ Önemli olan ileri-gelişmiş ve modern kapitalizme içkin olan değerlerin sadece Avrupa'ya ait olması değildir. Önemli olan, değişimi daha yavaş yaşayan ya da hiç yaşamayan 'öteki'nin "ideal tip"inin de Avrupa olmasıdır. Sonuçta

²⁰⁶ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...** ss. 13–24.

şöyle bir tabloyla karşılaşmaktadır: Avrupa medeniyetinin ulaştığı nokta, olumlanan “ideal” bir noktadır. Burada *normatif* bir *değer* işaretlenmekte, bu anlamda bir standart belirlenmektedir. Geriye kalan dünyaya doğru sömürgecilik gibi yöntemler dahil yayılma ve dünyayı ‘*medenileştirme misyonu*’ doğal olarak Avrupa’ya ait olmaktadır. Avrupamerkezciliğin görünürleştiği alan tam burasıdır. Dünya, Avrupa ile Avrupa-dışı arasında ontolojik ayrımlar, hiyerarşik yapılanmalar ve en temelde epistemolojik sınırlar bulunduğu savıyla ‘*dünyalaşmaktadır*’.²⁰⁷ Bu sav ortaya bilimsel bilgi olarak konulmakta, Avrupamerkezcilik de, epistemolojik bir yön kazanmaktadır.

Avrupamerkezci medeniyet anlayışına karşı itirazlarda bulunulmuş, en başta ‘Batı’ ve ‘medeniyet’in yan yana getirilişi sorunlaştırılmıştır. Mahatma Gandi’nin bu konuda hoş bir şakası vardır: Gandi’ye “Mister Gandi, Batı medeniyeti hakkında ne düşünüyorsunuz?” diye sormuşlar, o da “İyi bir fikir olurdu” demiştir.²⁰⁸ Ayrıca, Antik Yunan, Roma ve Yahudi medeniyetlerinin, modern Batı medeniyetinin oluşumunda, diğer medeniyetlerden daha fazla pay sahibi bulundukları iddiasına da dünya sistemleri analizi eşliğinde eleştirel yaklaşmak mümkündür. Farklı bir söyleyişle, modern Batı’nın, Antik Yunan, Roma ve Yahudi medeniyetlerine dayandığının makul bir açıklaması söz konusu değildir. Kaldı ki Antik dönem köklerine hangi medeniyetin daha fazla sahip bulunduğu da ayrı bir muammadır. Örneğin benzeri biçimde Japonya’nın, sırf Budizm sonraları kendi kültürünün merkezi bir ögesi oldu diye, Budizm’in doğduğu Hindistan’ın kendi kültürel öncüsü olduğunu iddia etmesi ne derece rasyoneldir? Batı’nın bir parçası olarak ABD kültürel anlamda, Antik Yunan, Roma ve Yahudi medeniyetlerine Japonya’nın, Hint ya da Budist medeniyetlerine olduğundan daha mı yakındır?²⁰⁹ Bir din ve kültür olarak Hristiyanlığın, Antikçağ ile modernçağ arasındaki devamlılığı simgelemek bir yana tam tersine eski medeniyetler ile bir kopuşu işaretlediğini söylemek de mümkündür.

Avrupamerkezciliğin medeniyet algısı dolayımında ortaya konulan görüşlerin siyasal boyutları da bulunmaktadır. “Değerler”, “Batılılaşma-modernleşme ayrılığı”

²⁰⁷ ‘Dünyalaşmak’ sözüyle, Heidegger’in ‘*dünyanın dünyalaşması*’ ifadesine göndermede bulunulmakta ve *Batısı ile Batı-dışısı* arasında ontolojik ayrımlar bulunan dünyanın ‘olgusal’ değil, inşa edilmiş bir dünya olduğuna dikkat çekilmektedir. Bkz; Heidegger, “Poetry, Language, Thought”, <http://www.webcom.com/paf/hb/hbheid.html> (05.02.2007).

²⁰⁸ Frank, “Demokratik Olmayan Bir Piyasada Piyasa Demokrasisi”, **Düşük Yoğunluklu Demokrasi...** s. 47.

²⁰⁹ Wallerstein, (1997), “Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science”, <http://fbc.binghamton.edu/iweuroc.htm> (16.02.2006).

ve “çokkültürcülük” tartışmalarını bu bağlamda görmek gerekmektedir. Tartışmaların tarihsel sosyal bilimlerdeki etkisi daha çok medeniyetin tekil olduğunun ve Batı’ya ait bulunduğunun gittikçe sorgulanması ve ‘*medeniyetler çatışması*’ gibi bağlamlarda somutlanmaktadır. Üzerinde vurgular yapılan ‘medeniyetler çatışması’ tezinin epistemolojik bağlamda özgün bir tez olmadığı söylenmelidir. Zira burada, Batılı epistemolojinin başat haldeki ‘*öteki*’ anlayışını kendisine başlangıç noktası olarak almaya devam ettiği ve Soğuk savaş Sonrası dünyanın böyle bir perspektifle çözümlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin, Müslümanların “çatışmayı, kendi medeniyetlerinin farklılığının meşruiyetini ve Batı’dan bağımsızlıklarını sağlayan bir unsur olarak gören” insanlar olarak çerçevelenmesini bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.²¹⁰ Diğer yandan Asya ülkelerinin Avrupa medeniyetinin değerlerini benimsemeksizin de modernleşebileceklerine ve zaten modernleşmeleri gerektiğine ilişkin görüşlerin de Batı hegemonyasına karşı taşıdığı siyasal imalar açıktır.

3.3.6. Avrupamerkezci Oryantalizm Anlayışı Ve Eleştirisi

Oryantalizm, Batılı-olmayan medeniyetlerin ne tür özellikler taşıdıklarına ve bu özelliklerin nasıl bilinebileceğine göndermede bulunan bir kavramdır. Oryantalizm bu yönüyle medeniyetin tersi özelliklere karşılık gelmektedir. Konunun kamusal ve akademik alanlarda önemli bir tartışma teması haline gelmesi bilhassa Enver Abdülmelik ile Edward Said’in çalışmalarıyla mümkün olmuştur.²¹¹ Oryantalizm de Avrupamerkezciliğin tıpkı diğer tezahürleri gibi Batı ile Batı-dışı dünya arasında var olduğu düşünülen ontolojik ve epistemolojik ayrımlardan beslenmektedir.

Oryantalizm bir anlamda, kapitalist dünya ekonomisi zeminindeki merkez-çevre eşitsiz ilişkiler setinde hegemonya ya da merkez konumunda bulunan Batı ülkelerinin ele geçirmek istedikleri ülkeler-bölgeler hakkında bilgi sahibi olmak için yaptıkları çalışmalardır. Bu çalışmalar bir yönüyle aynı zamanda bilimsel faaliyetlerin, maddi çıkarlara hizmet etmedikleri takdirde gelişme dinamiklerinden yoksun kalacaklarının göstergesi konumundadır. Oryantalizm özelinde, Batı’nın,

²¹⁰ Samuel P. Huntington vd., **Medeniyetler Çatışması**...ss. 22–49; Huntington, “Cevap Medeniyetler [Çatışması] Değilse Nedir? Soğuk Savaş-Sonrası Dünyasının Paradigmaları”, (Çev. Mehmet Öz), **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 24, Güz 1993, s. 79; E. Fuat Keyman, “Globalleşme, Oryantalizm ve Öteki Sorunu 11-Eylül Sonrası Dünya ve Adalet”, **Doğu Batı**, Yıl: 4, Sayı: 20, Ağustos-Ekim–2, 2002, s. 20.

²¹¹ Said için Bkz; **Şarkiyatçılık**... Enver Abdülmelik için Bkz; “Krizdeki Oryantalizm”, (Çev. Melike Kır), **Oryantalizm Tartışma Metinleri** (Ed: Aytaç Yıldız), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, ss. 39–77.

Doğu/Orient merakını tetikleyen kapitalizm zemininde bir ihtiyaç ortaya çıkmakta ve bu ihtiyacın saf bir bilimsel meraktan kaynaklanmadığı görülmektedir.

Kapitalizmin ve sömürgeciliğin “keşif kolu”²¹² olarak işlemselleşen oryantalizmin kökleri Hristiyan keşişlerinin çalışmalarına kadar geriye gitmektedir. Keşişler, Hristiyanlık dışı dinleri ve dilleri öğrenmeye çalışmakta bunun için Batı medeniyeti dışındaki toplulukların metinlerine eğilmekteydiler. Bir bilgi tarzı olarak oryantalizm Avrupa Ortaçağına değin uzanan bu çalışmalardan doğmuştur. Keşişler, Hristiyan inancının *doğru* olduğu ve putperest ‘öteki’ni Hristiyanlaştırmanın ‘iyi’ bir ilerleme-gelişme sayılacağı ön kabulüne yaslanıyorlardı. Bu nedenle söz konusu Batı-dışı metinleri aşağı bulsalar da yine de ciddiye alıyor ve öğrenmeye çabalıyorlardı. Oryantalizm, dini bir faaliyet ve epistemoloji olmaktan çıkarak on dokuzuncu yüzyılda sekülerleştğinde, çalışma biçimi eskiye nispeten çok farklılaşmamıştır. Oryantalistler, dilleri öğrenmeyi ve metinlerin kodlarını çözmeyi sürdürmüşlerdir. Bu arada kökleri Platon’a değin geriye giden ve Yeniçağın şafağında Descartes tarafından tekrar ivmelendirilen düalist görüşün dayanak alınmasına devam edilmiştir. Ortaçağın Hristiyan-putperest ikili ayrımının yerine kısmen Batılı-Doğulu ya da modern-modern olmayan ikili ayrımları ikame edilmiştir. Sosyal bilimlerde, *askeri toplumlar-sanayi toplumları, cemaat-cemiyet, mekanik dayanışma-organik dayanışma, geleneksel meşruiyet-rasyonel/hukuki meşruiyet, ilkel-modern, statik-dinamik* gibi kutupsallıklardan oluşan uzun bir ikililikler seti ortaya çıkmıştır. Bu ikilili kutuplardan birinin yönünü yeterince ilerlememiş-gelişmemiş olan Doğulu taraf oluşturmuştur. Batı böylece kendisini, modern, gelişmeci, kalkınmacı, rasyonel, hukuki, bireyci gösterirken, farklı olanı ötekisi konumuna getirerek kendisi üretmiştir. Oryantalistlerin kendilerini, Batı-dışı bir medeniyete sempati duyan, onu takdir eden, Batı-dışılığı ‘anlama’ için çaba harcayan ve sonuçta kendi kişisel hayatlarını bile bilime adayan kişiler olarak gördüklerini belirtmek gerekir.²¹³ Böylece farklı kültürden gelen biri niteliğiyle, doğrudan güç/iktidar ilişkileriyle sarmalanan bir ‘bilimsel’ faaliyeti yürüttükleri ise perdelenmiştir.

Oryantalizme ilişkin eleştiriler, yürütülen çalışmaların zaaf ve yöntemlerinden ötede kullanılagelinen sosyal bilimsel kavramların siyasal içerimlerine yöneltilebilir: Oryantalizm yoluyla, Avrupa’nın yayılmacı/emperyalist siyaseti ve modern dünya

²¹² Cemil Meriç, **Sosyoloji Notları ve Konferanslar**, (Yay. Haz. Ümit Meriç Yazan), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 172–173.

²¹³ Keyman, “Globalleşme, Oryantalizm ve Öteki Sorunu...” **Doğu Batı...** s. 21.

sistemi içindeki hegemonya konumu meşrulaştırılmaktadır. Daha da ileride Avrupa ve 'öteki' arasındaki eşitsizlikler bir ideolojik ve bilimsel zırh kazanmaktadır. Avrupa-dışı dünya, Avrupa'nın gözüyle tanımlanmakta, nerenin Doğu, Orta Doğu, Yakın Doğu, Uzak Doğu olduğu Avrupa merkez alınarak belirlenmekte, Avrupa-dışı dünyanın ancak onun tarafından temsil edilebileceği düşünülmektedir. Sonuçta inşa edilen kavramlar, teoriler, araştırmalar ve yaratılan imgeler yoluyla gerçekleştirilen "şeyleştirme" (reification) kapitalist dünya ekonomisinin ve onun merkez-çevre ilişkilerinin sürdürülmesine; özetle Avrupa'nın iktidarına hizmet etmektedir.

Edward Said'e göre felsefecilerden siyaset bilimcilere, iktisatçılardan yöneticilere ve yazarlara değin Doğu'ya ilişkin destanlarla, romanlarla ve siyasal, iktisadi, sosyolojik betimlemelerle hareket eden çok sayıda kişi esasta belirtilen ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanmışlardır. Örneğin Dante Alighieri (1265–1321)'den Marx'a çok sayıda önemli ismi bir araya getiren bu oryantalist tutum olmuştur.²¹⁴ Oryantalizm, Doğuyu epistemolojik nesne kılarak, tanımlamakta, biçimlendirmekte, onun üzerinde(n) yayılmakta, Hindistan'dan Mısır'a bir sömürge, otorite ve hegemonya/iktidar sağlamaktadır. Burada söz konusu olan sadece bir akademik disiplin değildir. Oryantalizm isim olarak ortadan kalktığı durumlarda dahi bir yandan içselleştirilen bakış açıları yoluyla diğer yandan örneğin 'bölge çalışmaları' yoluyla sosyal ve beşeri bilimlerin içine kök salan bir epistemoloji olmaktadır. Sosyal bilimlerin anlatıla geline on dokuzuncu yüzyıldaki kurumsallaşma döneminden, kapitalist dünya ekonomisi zemininde ABD'nin hegemonik güç olduğunun netlikle ortaya çıktığı 1945 öncesine değin geçen dönemde hem Doğu hem de oryantalizm üzerinde egemenlik kuran esas Batılı güçler İngiltere ve Fransa olmuştur. 1945 sonrasındaki egemen aktör ise ABD'dir. 1945'ten sonra da oryantalizm; Doğuya ilişkin olarak epistemolojik anlamda 'doğru' bilgi üretimi gayesiyle değil, Doğu üzerinde iktidar kurma ve bu iktidarı uygulanabilir ve sürdürülebilir kılma gerekleri doğrultusunda işlemselleşmeye devam etmiştir.

Oryantalizm açısından Fransa ve İngiltere'nin yerini ABD almış ama ontolojik ve epistemolojik çerçeve aynı kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, kapitalist dünya ekonomisi zeminindeki ABD hegemonyası çerçevesinde bir dizi merkez kapitalist ülke, eski emperyal amaçlarını doğrudan sömürgecilik yolu yerine, Avrupa-dışı toplumlara müdahalelerde bulunmalarını meşru kılıcı bilgileri üretme yolunu

²¹⁴ Said, **Şarkiyatçılık**... s. 12.

seçerek devam ettirmişlerdir. Bu yöntem değişikliği de oryantalizmin diğer disiplinlerin içine girmesini mümkün kılmıştır. Farklı bir söyleyişle, Batı ile Batı-dışı dünya arasındaki ilişki, K. M. Panikkar'ın "Asya ve Batı Hâkimiyeti" ("Asia and Western Dominance")²¹⁵ adlı klasik yapıtının daha isimlendirilmesinde dile getirildiğinde karmaşık bir güç/hegemonya ilişkisi olmaya devam etmektedir. Mill'in, "Özgürlük Üzerine" adlı eserinde Avrupa medeniyeti ile "*ilkeller*" (barbarians) arasında yaptığı 'bilimsel' ayırım ve barbarların idare edildiği yönetim biçimi olarak zorbalığı (despotism) göstermesi o'nun, yaşamının çoğunu İngiltere'nin Hindistan sömürgesindeki sömürge şubesinde geçirdiği bilindiğinde daha 'anamlı' hale gelmektedir. Nitekim oryantalist söylemin 'sosyalist' sürümünü gösteren Marx'a göre de "Onlar kendilerini temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir."²¹⁶

On dokuzuncu yüzyıl bilimsel literatüründe oryantalizm biraz da; Avrupa ile Avrupa-dışı dünya arasında, kapitalizm zemininde oluşan eşitsizlikleri perdeleyen bakış açılarında görülmüştür. Özellikle ırksal eşitsizliklerin biyolojik temellerden doğduğuna dolayısıyla varolan eşitsiz ilişkilerin bilimsel ve meşru olduğuna dair bir oryantalist söylem oluşmuştur. Robert Knox (1791–1862)'un "İnsanlığın Karanlık Irkları"; Arthur de Gobineau (1816–1882)'nin "İnsan Irklarının Eşitsizliği Üzerine Deneme" ve Gustave Le Bon (1841–1931)'un "Psikolojik Yasalar" gibi çalışmaları ile Charles Darwin (1809–1882)'in 'doğal ayıklanma' görüşü oryantalist ayırmalar ve epistemolojiye 'bilimsel' meşruluk sağlamışlardır. Edward Said'e göre bu düşüncelere, ırkların gelişmiş ve geri ırklara bölünmesinin 'bilimsel' geçerliliğini ön plana çıkarmış gibi görünen bir Darwincilik türevi eklenmiştir.²¹⁷ Bağımlılık ve ATÜT tartışmalarında da görüldüğü üzere, gelişmiş ve geri kalmış ayırmaları dolayısıyla da Avrupa'ya bağımlı ya da bağımlı olması gereken ırklar, ilkeller, medeniyetler düşüncesi daha sonra da devam ettirilmiştir.

Doğu, mademki biyolojik anlamda da geri ırkların, ilkellerin, medenileşmemiş olanların yurdudur öyleyse hegemonya altına alınması da 'bilimsel' olarak 'doğru' ve olağandır. Özetle Batı ile Batı-dışı dünya arasında öngörülen kategorik ayırmaların ontolojik ve epistemolojik meşruluğuna duyulan inanca yaslanan oryantalizmin

²¹⁵ Said, **Şarkiyatçılık**... s. 15.

²¹⁶ Mill, "On Liberty", <http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/mill/ol/ol.c01.html> (05.03.07); Marx, "The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon", <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1852/18th-brumaire/ch07.htm> (05.03.07).

²¹⁷ Said, **Şarkiyatçılık**... ss. 218–219; Gustave Le Bon, "The Psychology of Revolution", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext96/psrev10.txt> (09.03.07).

ürettiği bilgi, kapitalist dünya ekonomisi zemininde sömürgecilikle ve dolayısıyla güç/iktidar ilişkileriyle bağlantılı bir bilgidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus genelde Avrupamerkezcilik özelde oryantalizm bakışıyla üretilen bilginin salt, yanlış, abartılmış, çarpıtılmış bir veri yığını olmadığıdır. Hegemonik gücün ve bir bütün olarak Batı medeniyetinin dayattığı yayılmacı, eşitsiz ve dolayısıyla ilkin ECLA çalışmalarında dikkat çekildiğinde *Bağımlılık* üretici ilişkilerin normalleştirilmesi ve evrenselleştirilmesiyle bütünleşen bir doğrular-yanlışlar anlayışı inşa edilmektedir. Aslolan bir epistemolojik tutum olarak oryantalizmle ifadelendirilen bilme *arzusunun*, sömürgecilik ortadan kalktıktan sonra dahi hem örneğin '*bölge çalışmaları*' gibi pratik yollarla ve hem de ilerlemeyi; kalkınmayı; gelişmeyi; evrimi; yani Avrupamerkezci kapitalist modernleşmeyi işaretleyen bir literatür gibi teorik yollarla varlığını sürdürmeye devam etmesidir. Avrupa'nın Avrupa-dışı dünyayı modern dünya sistemi zemininde sadece ekonomik ve askeri açıdan değil bilimsel açıdan da, 'bir analiz birimi' dolayısıyla da 'epistemolojik nesne' olarak ele geçirdiği bir dünya, oryantalizm yoluyla meşrulaşmaktadır. Bu da, dünyanın, hangi halde ise o eşitsiz haliyle biçimlendirilmesi, oryantalize edilmesi yani Heidegger'in kavramlaştırmasıyla '*dünyalaşması*' anlamına gelmektedir.

3.3.7. Avrupamerkezci İlerleme Anlayışı Ve Eleştirisi

İlerlemenin gerçek ve kaçınılmaz bir olgu sayılması, esasta Aydınlanma'dan beri temel bir düşünsel temadır. Böyle olmakla birlikte ilerlemenin izlerini Batı felsefe ve siyasal düşünce tarihinin Aristoteles'ten başlayarak bütününde ya da Hıristiyanlığın kendi evrensel tanrısı için *dine çevirme* anlayışının sekülerleşmesinde bulmak da olasıdır.²¹⁸ On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sına gelindiğinde, ilerleme, üzerinde her hal ve şartta anlayış birliğine erişilmiş bir bakış açısı olmuş ve yirminci yüzyılın büyük kısmında da öyle kalmıştır. Daha da öte de sosyal bilimlerin kendisi ilerleme anlayışından etkilenilerek inşa edilmiştir.

Avrupa ve Kuzey Amerika'da on dokuzuncu yüzyılda kurulan sosyal bilimlerin hem genel anlamda ve hem de ilerleme anlayışı üzerinden Avrupamerkezciliği hiç de şaşırtıcı değildir. Zira dönemin Avrupası kendini, Avrupa

²¹⁸ Wallerstein, "Medeniyet(ler) Niçin Yeniden Gündemde?", *Medeniyetler Çatışması...* s. 253; Wallerstein, "Epistemoloji Üzerine Bir Yorum: Afrika Nedir?", *Yeni Şafak*, 27.12.1996; Kenneth Bock, "İlerleme, Gelişme Ve Evrim Kuramları", (Çev. Aydın Uğur), *Sosyolojik Çözümlemelerin Tarihi...* s. 55.

dışına nispetle sosyo-kültürel yönden zaten üstün/ileri görüyordu. Birçok bakımdan fiilen öyleydi de. Dünya, hem iktisadi hem siyasal anlamlarda Avrupa tarafından ya doğrudan sömürgeleştirmeler ya da diğer faaliyetler yoluyla denetim altında tutulmaktaydı. Bilimsel gelişmeler ve teknolojik atılımlar Avrupa için kapitalizmin yayılmasını sağlayan ve başarıyı getiren önemli unsurlardı. İleri teknolojiyi, ileri bir bilime, ileri bir bilimi ise, ileri bir dünya görüşüne ve ileri Avrupa medeniyetine bağlamak 'rasyonel' görünüyordu. Dolayısıyla olanlar aslında evrensel ilerlemeye doğru gerçekleşen atılımlar idi. Böyle düşünülmekteyken 1914–1945 yılları arasında yaşanan savaşlar ve gelen felaketler bir şok etkisi yaratmıştır. Dünya savaşları, tıpkı nazizm, faşizm ve 'soykırım' gibi Avrupa merkezli idi. Avrupa medeniyeti eliyle yayılmaktaydılar ve beraberinde, bilim ve teknolojinin de kullanıldığı, 'rasyonel' yöntemlerle idare ediliyorlardı. Bu da, medeniyete, ilerlemeye, bilime, teknolojiye, ahlaki üstünlüğe duyulan güvene karşı kuşkulara yol açmıştı.

1945 sonrasındaki ABD hegemonyası, Batı için yitirilen güvenin yeniden kazanılması anlamına gelse dahi Batı düşüncelerinin evrenselliğini hedef alan meydan okumalar peş peşe sökün etmiştir. Özellikle kapitalist yayılma ile elde edilen sömürgelerin 1945 sonrasında bağımsızlıklarına kavuşması, 1970'lerle birlikte bir yandan dünya çevresinin bozulmakta olduğuna dair ekolojik endişelerin yaygınlaşması, diğer yandan Doğu Asya'nın en azından iktisaden yeni bir odak olmaya başlaması bu meydan okumaları güçlendirmiştir. Burada ayrıca 1945–1970 döneminde Batı'da egemen olan sosyal bilim paradigmasının Batı dışı dünyada da geçerli olduğu söylenmelidir.²¹⁹ Bu da doğal bir durum idi çünkü bir bilgi yapısı olarak sosyal bilim Batı dışı dünyaya, Batı eliyle, Batılı kurumların koruyuculuğuyla yayılmaktaydı. Sosyal bilim disiplinleri, Batı'da geliştikleri biçimlerde ve normatif anlamda birer *evrensel* düzenleme olarak kabul edilmekteydi.

İlerleme, salt Batı değil aynı zamanda dünya tarihinin temel açıklaması halini almış, liberal ya da Marksist neredeyse bütün aşamalı gelişme teorilerinin gerekçesini oluşturmuş ve sosyal bilimlerin sürükleyici normu durumuna gelmiştir. Sosyal Bilim, dünyanın kaçınılmaz olarak iyi topluma doğru evrimleştiği; *ilerlemenin* insanlığın doğal mirası olduğu şeklindeki Aydınlanma öncülünü hemen hemen sorgulamaksızın kabul etmiştir. En erken kurumsallaşan sosyal bilimsel disiplin kimliğiyle sosyolojinin özelinde bakıldığında Avrupa'da gelişen toplumsal yaşam

²¹⁹ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 53-54; Robertson, "Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu", **Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi...** ss. 112–114.

olarak modernliğin, ilerlemenin tepe noktası olarak görüldüğü fark edilmelidir. Farklı bir söyleyişle, Avrupalı bilim adamları, Avrupa'nın, tarihte görülen en ileri gelişmişlik düzeyini temsil eden bir medeniyet olduğunu ve Avrupa-dışı dünyanın da, Avrupai ilerlemenin artık geride bıraktığı bir düzeyi temsil ettiğini düşünmekteydiler.

Sosyolojinin hem isim babası hem de kurucularından olan Comte, dini ve metafizik evrelerden sonraki pozitivist aşamayı, sadece Avrupa için değil 'evrensel' bağlamda da son-nihai aşama diye görmüştür. Hegel, insanlığın bir dizi ilkel bilinç evresinden geçerek ilerlediğini söylerken, Marx ve Engels de bilinç değil ama üretim tarzları temelinde bir ilerleme şablonu oluşturmuştur. Durkheim'in işbölümü ve organik dayanışma özelindeki betimlemeleri, Darwin'in doğal ayıklanma anlayışı ve Weber'in Batı kapitalizmine ilişkin nitelemeleri²²⁰ bir yandan Avrupamerkezciliği sağlamlaştırırken diğer yandan sosyal bilimsel analizlerin Batı'yı merkez alan 'ilerleme' düşüncesine ne kadar da bağımlılaştırıldığını göstermektedir.

İlerlemeci perspektif sayesinde sosyal bilimlerin, dünyayı daha iyi bilmek için yapıldığı söylenmiş ve bu bilme faaliyetiyle ilerlemenin her yerde daha rasyonel ve güvenli biçimde hızlandırılabilceği savunulmuştur. Evrim ve gelişme nosyonları yalnızca tanımlama ya da bilgi girişimleri olmamış aynı zamanda Batı-dışı toplumlar için bir nevi reçete yazma türleri yerine geçmiştir. Jeremy Bentham (1748–1832)'in '*panoptikon*'undan, William Beveridge (1879–1963)'in '*sosyal güvenlik*' ile ilgili raporuna²²¹ ve diğer sayısız çalışmalara kadar, çeşitli reform ve ilerleme önerileriyle sosyal bilimler, kapitalist dünya ekonomisi zemininde iktidarların danışmanı durumuna gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, "*azgelişmiş ülkelerin kalkınması/ilerlemesi*", her türlü siyasi görüşten sosyal bilimcinin, Batı-dışı dünyanın siyasal ve sosyal yeniden yapılanmasına dönük müdahalelerinin haklı kılınmasının gerekçesini hazırlamıştır.

²²⁰ Gingrich, (2006), "Contemporary Social Theories–World-System Analysis", <http://uregina.ca/~gingrich/319f806.htm> (08.06.2006); William Ebenstein'e göre, doğal ayıklanma yaklaşımı açısından, bütün evren, en uygun olanın hayatta kalması yasasıyla yönetiliyordu ve böylece doğal ayıklanma sadece evrimin değil ilerlemenin de teorisi haline alıyordu. Bkz; **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, (Çev. İsmet Özel), Şule Yayınları, İstanbul, 1996, s. 282.

²²¹ Jeremy Bentham, "Panopticon; or The Inspection-House Containing The Idea of a New Principle of Construction", <http://cartome.org/panopticon2.htm> (10.01.2007); Willam Beveridge, "Social Insurance And Allied Services", <http://www.sochealth.co.uk/history/beveridge.htm> (10.01.2007); Biri güvenlik diğeri sosyal güvenlik merkezli olan her iki çalışmada da bilimsel çabalar/araştırmalar doğrudan iktidarların reform; ilerleme; 'daha kusursuz bir toplum yaratma' beklentileriyle ivmelenmiştir.

Özellikle kalkınma anlayış ve stratejileri, Wallerstein'e göre Avrupalıların dünyanın Avrupa-dışı kaynaklarını sömürmek ve kâr elde etmek için ortaya koydukları çabalar bütününde belirginleşmiştir. Avrupa-dışı dünyanın, Avrupa'nın aktif müdahaleleri olmaksızın kendi kendini geliştirip ilerletemeyeceği düşünülüyordu. Bu düşünce, bir Avrupa kapitalizmi olarak dünya sisteminin sömürgeciliklerle genişlemesinin ahlaki ve bilimsel meşruiyet kaynağını oluşturuyordu. Bundan ötürüdür ki yayılmacılık, Avrupa düşüncesinde 'olumsuz' bir işleyiş değil, '*dünyayı medenileştirme misyonu*' çerçevesinde ahlaki ve siyasi bir görev idi. Burada, Avrupa-dışı bölgelerdeki insanların hayatlarına mal olan ya da onların 'çalıştırılma biçimleri sonucunda' sakatlanmalarına yol açan uygulamalar doğrudan tartışma dışı kalmaktaydı.²²² Olanlar, '*medenileştirme misyonu*'nun gerekli ve kaçınılmaz yan zararları idi. Özetle, sonuçta Bacon'ın "bilgi güçtür" aforizması bir kez daha tezahür etmekteydi.

İlerleme yalnızca varsayılmak ve analiz edilmekle bırakılmamış, dayatılmıştır da. Bu durum, bir yönüyle medeniyet tasavvurunu ve onun değerlerinin dayatılmasını andırmaktadır. Burada altı çizilmesi gereken husus, medeniyet analizlerinin kuşkuyla karşılanmasından sonra da ilerlemenin hayatta kalmış, bir şekilde 'albenili' görünmeye devam etmiş ve medeniyetin yerini almayı başarmış olmasıdır. İlerleme, Avrupamerkezciliğin geri çekildiği anlarda dahi varlık ve etkinliğini korumaya devam eden bir öncül konumundadır. Esasında ilerleme, özellikle muhafazakârlar tarafından her zaman eleştirilmiştir. Fakat muhafazakârlığın 1850–1950 aralığında canlılığını kaybetmesiyle eleştirel bakışlar da önemsizleşmiştir. 1968 sonrasında ise muhafazakârlığın canlanması, solun yeni bakış açılarıyla donanması ve çevre felaketleri gibi pratikte yaşanan; elle tutulup gözle görülebilen olumsuzluklar kalkınma; gelişme; ilerleme düşüncesini en azından sürdürülebilirlik yönüyle sorgulanır kılmış, ülkelerin kalkınmasının nereye kadar sürdürülebileceği bir temel sorun olmuştur.²²³

İlerlemeye, Avrupa'nın ilerleme anlayışının gerçeklikten uzak bir yanılsama olduğu gerekçesiyle de karşı çıkılması mümkündür. Ayrıca çevrecilik perspektifinden bakıldığında Avrupa'nın ilerlemeyi esasında sağladığı ama şimdi onun getirilerinden dünyanın geri kalanını mahrum bırakmaya çalıştığı da görülebilir. Diğer yandan

²²² Wallerstein, "Kalkınmacılık ve Küreselleşmeden Sonrası ne?", (Çev. Yusuf Okan Kavuncu), **Küreselleşme Okumaları...** s. 128.

²²³ Toprak, a.g.e., s. 16.

bilimsel ve teknolojik ilerlemenin semerelerinin, kapitalizm tarafından bir meşruiyet ve iktidar vektörü olarak kullanıldığı da açıktır. Newtoncu determinist bilim anlayışıyla insanların doğaya gerçekten egemen olabilecekleri ve doğayı egemenlik altına almakla sağlanacak olan ekonomik genişlemenin olası olumsuz etkilerinin de ilerleme ile giderileceği iddia edilmiştir. Oysa ortaya çıkan tablo böyle olmamıştır. Bu bilim anlayışının evrensel uygulanabilirliğinin sınırlı olduğu, bir yandan doğa bilimleri alanındaki 'karmaşıklık bilimi' gibi yeni gelişmelerle diğer yandan 'çevre felaketleri' ile açığa çıkmıştır. Böyle olmakla birlikte ilerleme anlayışlarının her halükarda Avrupamerkezcilikle mühürlenerek yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla ona yöneltilen eleştiriler doğrudan Avrupamerkezciliğe yöneltilmiş olmaktadır. Burada ortaya çıkan bir çelişki ise, ilerlemeye, Batı-dışı dünyanın tamamı ya da bir kısmı için sahip çıkılmasında yaşanmaktadır. Hegemonik işleyişlerin ve *bağımlılığın* akademik/bilimsel görünümü olan ilerlemeci perspektifin, kalkınma-gelişme sorunsalı temelinde egemenliğini sürdürmeye devam etmesi Avrupa özelinde ilerlemeye karşı çıkılırken esasında onun yine de desteklenmeye devam edildiği anlamına gelmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİ AÇISINDAN EPİSTEMOLOJİK ÖNERİLER VE ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME OLARAK DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİNİN EPİSTEMOLOJİK ÖZDÜŞÜNÜMSELLİĞİ

4.1. Epistemolojik Analizin Biçimine İlişkin Sorunsal Ve Öneriler

Dünya sistemleri analizi tarihsel sosyal bilimsel paradigmanın epistemolojik sürdürülemezliğine ilişkin olarak ortaya hem eleştiriler koyan ve hem de alternatif öneriler getiren bir perspektiftir. Öneriler bir yanıyla mevcut epistemolojik kısıtlılıklardan çıkabilme amacına uygunluk taşıırken diğer yanıyla nasıl bir bilgi yapısının inşa edilmesi gerektiğini işaretlemektedir. Resmedilen epistemolojik tabloda yapılan eleştirilerle getirilen öneriler arasında tam bir bakışlılık bulunmamaktadır. Zira örneğin Avrupamerkezci bir medeniyet anlayışı yerine Avrupamerkezci olmayan bir medeniyet anlayışı, 'oryantalizm' yerine 'garbiyatçılık', ya da evrenselcilik yerine tikelcilik önerilmemektedir. Tarih de, ne Hegel'deki gibi tinsel/bilinçsel öğeler sayesinde ne de Marx'taki gibi materyalist öğeler sayesinde diyalektik bir 'ilerleme' olarak görülmemektedir. Söz konusu olan, bunların yerine bütünüyle farklı bir bakış açısıyla ve kapitalist medeniyetin nihai değerini sorgulamaya el verir tarzda yeni alternatif önerilerin getirilmesidir.

Önerilerin değerlendirilmesinde dünya sistemleri analizinin, bitmiş, kapanmış, gelişimini tamamlamış bir 'teori' değil, tam aksine gelişimini sürdüren bir 'analiz' olduğu gerçeği göz önünde tutulmalıdır. Ayrıca aynı gelişimini sürdürme ya da devingenlik özelliğinin dünya sistemleri analizinin temel inceleme düzeyi veya epistemolojik nesnesi olan modern dünya sistemi için de geçerlilik taşıdığı görülmelidir. Bu nedenlerden ötürü epistemolojik öneriler, hem eleştirilerle bire bir bakışmamakta ve hem de doğaldır ki -dünya sisteminin işlerliğine benzer biçimde-biçimlenmeye devam ettikleri için statik değil dinamik bir nitelik taşımaktadırlar.

Dünya sistemleri analizi perspektifinden yapılan eleştirilerle ilgili akıl yürütme, devreye getirilen öneriler için de girmekte yani sunulan epistemolojik öneriler de salt sosyal bilimsel bilgiye yönelmemekte bunun yerine, dünya sisteminin bütün bir bilgi yapıları anlayışını göz önünde tutarak geliştirilmektedir. Alternatif öneriler, mantıksal

olarak ve analizin kendi özdüşünümselliği gereği eleştirilerin gerekçelerinden kaynaklanmaktadır. Nasıl ki mevcut bilgi yapıları ve onun içinde de sosyal bilimlere; insani-sosyal gerçekliği doğru ve yerli yerinde kavrayabilmeyi engellediği için eleştiriler yöneltiliyorsa, alternatifler de yine aynı biçimde, gerçekliği doğru ve yerli yerinde kavrayabilmek için sunulmaktadır. Sunulan alternatif öneriler, özelde sosyal bilimlere genelde modern dünya sisteminin bilgi yapıları vektörüne ait epistemolojik açmazların parça parça giderilmesine yönelik değildir.

Önerilerin getirilmesiyle ilgili esas amaç, özelde sosyal bilimlerin ve genelde, içine sosyal bilimleri de alan bilgi yapılarının epistemolojik sürdürülemezliğine yol açan temel sorunsalın; pozitivizm merkezli doğa bilimleri modellemesinin, idiyografik epistemoloji-nomotetik epistemoloji ikileminin ve beraberinde '*iki kültür*' uçurumunun aşılmasıdır. Dolayısıyla ilgili kısıtlılıklardan yeni bir gerçeklik vizyonu doğrultusunda ve bir bütün olarak kurtulabilmek hedeflendiği için önerilerin eleştirilerle birebir örtüşmemesi eksiklik değil tersine zorunluluktur. Bu nedenle bakışlılığın ya da biçimsel örtüşmelerin değil ama insani-sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilme amacına uygunluğun sağlandığı söylenmelidir. Nitekim getirilen epistemolojik sorunsallaştırma ve önerilerin öncelikle analiz biçiminin sorgulanmasıyla belirginlik kazanması da belirtilen amaç ve uygunluktan dolayıdır. Bu çerçevede ilkin tek-disiplinliliği gözetken bütünleşik bir analiz tarzının izlenmesi gerektiği üzerinde durulmakta, diğer epistemolojik önerilere ise daha sonra geçilmektedir.

Dünya sistemleri analizi ile çok-disiplinli, bilimler-arası ya da disiplinler-arası değil, bütünleşik temelde tek-disiplinli bir yaklaşım önerilmektedir. Tek-disiplinlilik ile insani-sosyal süreçlerin kendilerine özgü hatta zıt epistemolojileri olan, birbirinden ayırt edilebilir ve ayrı tutulabilir disiplinler tarafından kavranabileceğini savunan partiküler tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya kıyasla temel bir farkındalık yaratılmaktadır.²²⁴ Tek-disiplinlilikte epistemolojik bölünmenin yadsınması kurumsal bölünmelerin olmayacağı anlamına gelmemekte ama epistemolojik bölünmeleri temel aldığı için mevcut kurumsal bölünmeler onaylanmamaktadır. Yöntemsel değişikliğin, epistemolojik sonuçlara doğrudan etkide bulunduğu savından hareketle geliştirilen bütünleşik analiz önerisi teorik gerekçelerin yanı sıra pratik işleyişle de doğrudan bağlantılıdır. Zira insani-sosyal dünyanın gerçek tanımlayıcı karakteristiği

²²⁴ Wallerstein, (1999), "Braudel and Interscience: A Preacher to Empty Pews?", <http://fbc.binghamton.edu/iwjb.htm> (16.02.2006); Wallerstein, , (1997), "The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis", <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm> (16.02.2006).

olan tarihsel sistemler de bu biçimde yani bütünleşik bir tarzda işlemektedirler. O halde onu çözümlemeye yönelen bilgi yapısının da benzeri biçimde bütünleşik tarzda işlemselleşmesi bir doğrudan gerekliliktir.

Dünya sistemleri analizinin epistemolojik nesnesi olan tarihsel sistemler bütün olarak özerktirler. Bu durum, tarihsel sistemlerin öncelikle başka birimlere değil kendilerine içsel olan süreçlerin sonuçlarına göre işledikleri anlamına gelmektedir. Diğer yandan onların zaman-sınırları söz konusudur: Bir başlangıçları olduğu gibi sona ermeleri de muhakkaktır. Tarihsel sistemlerin ayrıca mekân-sınırları vardır. Bu sınırlar, zaman-sınırları ya da yaşam-tarihleri içinde elbette ki değişebilmektedir.²²⁵ Dünya sistemleri analizi, sistemi bir arada tutan bütünleşik bir ekonomik, siyasal ve sosyal süreçler ağını temsil eden bir işleyiş üzerine yoğunlaşmaktadır. Farklı bir söyleyişle, bir yanda ekonomik, siyasal ve sosyal alanların birbirinden ayrıştırılabileceği tezi etrafında meşrulaştırılan farklı disiplinler ve bu farklı-bölünmüş disiplinlere dayanan bir tarihsel sosyal bilimsel paradigma, diğer yanda ise dünya sistemleri analizi bulunmaktadır. Dünya sistemleri analiziyle ekonomik, siyasal ve sosyal alanlar ısrarla bütünleşik bir referans çerçevesi içinde ve tek-disiplinli bir mantık perspektifinden anlamlandırılmaktadır.

Tek-disiplinlilik, farklı epistemolojik içerimleri nedeniyle, sosyal ve beşeri bilimlerin söylemlerinde kendilerinden gittikçe daha sık biçimlerde bahsedilen çok-disiplinlilikten de disiplinler-arasılıktan da ayrılmaktadır. Postmodern yaklaşımlarda da değinilen çok-disiplinlilikte ve disiplinler-arasılıkta egemen düşünce tarzı en az iki disiplinler ya da bilimsel birikim ve eylemliliğin birleştirilmesi halinde, yapılan araştırmaların daha gerçekçi, doğru yürütülebileceği tezinden beslenmektedir. Fakat bu bakış açısıyla tarihsel sosyal bilimlerin epistemolojik sınırlarının varlığı ve meşruiyeti zımnen onaylanmış olmaktadır. Çok-disiplinlilikte de, disiplinler-arasılıkta da, mevcut disiplinler sınırların temeldeki epistemolojik sınırlara istinat ettiği savı sorunsallaştırılmamaktadır. Oysa dünya sistemleri analizinin temel bir epistemolojik öncülü ve alternatif önerisi olarak öne çıkarılan tek-disiplinlilik en azından sosyal bilimlerde, farklı disiplinleri birbirinden ayırmak için yeterli hiçbir metodolojik ve epistemolojik gerekçenin bulunmadığının bir ifadesidir.²²⁶ Dolayısıyla bütünleşik bir referans çerçevesiyle yürütülen akademik-bilimsel çalışmaların tamamının tek bir disiplin (mantığı) içinde ele alınması zorunluluğuna imada bulunmaktadır.

²²⁵ Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** s. 320.

²²⁶ Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi...** s. 149.

Çok-disiplinlilik, sosyal bilimlerin karşılaştıkları sorunlara ve disiplinler yapılanıya yöneltlen itirazlara bulunan bir cevap olarak görülmüştür. Özellikle Annales Okulu'nun çalışmalarında karşılaşılan bu bakış açısına göre sosyal bilimlerin bazı bölümleriyle tarihin bazı bölümlerinin daha kapsamlı bir sosyal bilim oluşturmak üzere yakınlaşmaları verimli alışverişlere imkân sağlayan yaratıcı bir yaklaşımdı. Bu çabaların artarak gelişmesi gerekiyordu. Dünya sistemleri analizi, Annales Okulu'nun çalışmalarından yararlanmakla birlikte böylesi bir perspektifi aynı olumlulukla karşılamamıştır. Zira daha ziyade postmodern yaklaşımlarda önemli yankılar bulan çok-disiplinlilik ya da disiplinler-arasılık, varolan disiplinlerin epistemolojik ve giderek kurumsal meşruluğunu kurtarmaya ve disiplinlerin ayrılması gerektiği yolundaki epistemolojik savların aldığı yaraların sarılmasına yaramaktaydı. Oysa lazım olan şey, çoklu bir disiplinler yaklaşım değil daha köklü bir yeniden yapılanma idi. Çok-disiplinlilik yönündeki eğilimin örgütlenme yönünden doğurduğu sonuçlar açıktı. Sosyal bilim bilgisini üretme faaliyetlerini sınıflandırmak üzere kullanılan isimler, 1850–1945 arasında sürekli azalmış, sonunda kısa bir isim listesi üzerinde anlaşmaya varılmışken, 1945 sonrasında eğilim tam tersi yönde gerçekleşmiştir. Ortaya, her biri kendine kurumsal bir yer edinmeye çalışan birçok yeni isim çıkmıştır. Böylece üniversitede yeni programlar, yeni bölümler açıldı. Yeni anabilim dalları oluştu. Yeni meslek ve dayanışma örgütleri kuruldu. Yeni dergiler yayınlanmaya başladı ve yayınlar için kütüphaneler yeni bilgi-belge yönetim tarzları ve kategoriler geliştirdiler.²²⁷ Ortaya çıkan sonuç, esasında böyle ifade edilmese bile, on dokuzuncu yüzyılda inşa edildikleri biçimiyle, sosyal bilimlerin tam bir kurumsal ve *epistemolojik sürdürülemezlik* sorunu ile karşı karşıya kalmasıydı.

Gelinen yerde, bütünleşiklik ile sadece sosyal bilimlerin disiplinler ayrışması değil daha da ötede bilgi ve bilim yapıları arasındaki epistemolojik ayrışma reddedilmektedir. Farklı bir söyleyişle, doğa bilimleri ile beşeri bilimler arasında inşa edilip kabullenilen ve başlangıçta *'iki kültür'* bölünmesi diye adlandırılan, akabinde sosyal bilimlerin ortaya çıkışıyla üçlü bir bölünmeyi yansıtan epistemolojik kopukluğa; o büyük *'Methodenstreit'*a bütünleşiklik ile meydan okunmaktadır. Sosyal bilimleri tarihsel bağlamda inşa edildikleri biçimiyle *yeniden düşünmeye dolayısıyla giderek 'düşünmemeye'* duyulan ihtiyaç ortaya bütünleşik bir referans çerçevesi içinde tek-disiplinlilik ile konulmuş olmaktadır.

²²⁷ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 49; Wallerstein, (1997), "The Structures of Knowledge, or How Many Ways May We Know?", <http://fbc.binghamton.edu/iwstanfo.htm> (16.02.2006).

Analiz biçimine ilişkin sorunsal ve öneriler ile 1850–1945 döneminde inşa edilen bir kültür olarak sosyal bilimlerdeki mantıksal ve metodolojik sınırlar çizgilerine kuşkuyla bakılmaktadır. Belirtilen mantıksal ve metodolojik sınırları pratikte meşrulaştıran ve kolaylaştıran yapılar esasta devlet yapılarıdır. Dünya sistemleri analizi ile ele alındığındaysa istisnasız bütün devletlerin modern dünya sisteminin bir vektörü niteliğindeki devletlerarası sistemin içinde varoldukları görülür. Devletler, sistemin kuralları tarafından kısıtlanmaktadır. İstisnasız bütün devletlerdeki üretim faaliyetleri, kapitalist dünya ekonomisinin zamanmekânsal çerçevesi içinde işlemekte ve onun öncelikleri ve gerekleri çerçevesinde yine kısıtlanarak biçimlenmektedir. Bütün devletlerdeki kültürel kimlikler bir küresel ya da jeokültür içine yerleşmekte ve onun modelleri ve hiyerarşileri ile yönlendirilmektedir. Sosyal bilimlerde, devlet sınırları içinde birbirlerinden mantıksal ve metodolojik sınırlar çizgileriyle ayrılmış bulunan üç ayrı sosyo-kültürel alan olduğunu kabullenseler de bu ayrımlar dünyanın nasıl işlediği bakımından temelden anlamsızdır. Anlamsızdır zira hiç kimsenin siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlar olmak üzere öznel olarak ayrıştırılmış üç ayrı yalıtık motivasyonu bulunmamaktadır. Benzer biçimde partiküler olarak yalnızca bir alana münhasır kalan, gerçek kurumlar da gerçek insani-sosyal dünyada bulunmamaktadır.²²⁸ Bu halde özelde sosyal bilimsel yapının, genelde bilgi/episteme yapılarının gözden geçirilmesi, giderilmesi zorunlu bir ihtiyaca dönüşmektedir.

Wallerstein'e göre bütünleşiklik epistemolojik bir temel gerekliliktir.²²⁹ Bu alternatif öneri doğaldır ki, iyiye yönelik felsefe, güzele yönelik estetik (bilimler) ve doğruya yönelik bilim alanlarının arasındaki ilişkiyle doğrudan bağlantılıdır. Hem bilgi yapılarının hem de onun içinde sosyal bilimlerin varolan bölünmüş yapısını aşma gereği merkezi görevlerden birini oluşturmaktadır. Bu çerçevedeki sorun alanlarından birini, bütünleşikliğin yalnızca mevcut sosyal bilimsel alanla mı sınırlı kalacağı yoksa insanlarla doğa arasında, felsefe ile bilim arasında ya da doğruyu arayış (bilim), iyiyi arayış (ahlak) ve güzeli arayış (estetik) arasında epistemolojik sınırların çizilmediği daha geniş bir alana mı yayılacağı sorunu oluşturmaktadır.

Bütünleşik ve tekil bir bilgi yapısının inşasının mümkün olup olmayacağı temel bir pratik ikilemdir. Bununla birlikte dünya sistemleri analizi açısından bakıldığında bilgi alanındaki mevcut örgütsel, bürokratik ve disiplinler sınırlamalarının

²²⁸ Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** s. 367.

²²⁹ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 213.

yine pratikte en azından esneklikle yorumlanması ve rasyonel epistemolojik işbirliğinin mevcut sınırları aşan bir tarzda yürütülmesi gerektiği iddia edilebilir.²³⁰ Bunun için de *araçsal değil amaçsal ya da tözel rasyonalite* yolundan gidilmesi gerektiği açıktır. Kapitalist dünya ekonomisinin varoluşundan önce bilginin peşine düşülürken her yerde kullanılan bütünleşik epistemolojiye dönülmesine yönelik olan bu işaretleme esasta, dünya sistemleri analizi ile işin sonuna değil daha ancak başına; alternatif önerilerin sunulması aşamasına gelindiğinin bir göstergesidir.

4.2. Epistemolojik Analizin Birimine İlişkin Sorunsal Ve Öneriler

Sosyal bilimciler, hayatın içinde örgütlendiği düşünülen mekân olarak, hâlihazırda ve büyük oranda, tümü birlikte dünya devletler-siyasal haritasını oluşturan egemen toprak parçalarını taban almaktadırlar. Diğer yandan bu mekânsal/uzaysal odaklanışın zamansal simetrisini ebedi zaman anlayışı oluşturmaktadır. Evrensellik öncülü gereği, yasalar, zamanın dışta tutulması suretiyle oluşturulmaktadır. Bu varsayım zamanın ebedi olarak algılanmasına; Newtoncu ve Kantçı bağlamda değişmez bir parametre olarak görülmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla olay merkezli; kısa süreli; epizodik jeopolitik zamanmekânın verileri ebedi zamanmekân bağlamında değerlendirilmektedir.

4.2.1. Devlet Sınırları Ve Epistemolojik Sınırlar

Hemen bütün sosyal bilimciler, siyasal sınırların başka temel etkileşimlerin mekânsal dağılımını da belirlediğini varsaymaktadırlar. Siyasal sınırların epistemolojik sınırları oluşturduğu anlayışı üzerinden yola çıkılarak da epistemolojik anlamda bir analiz birimi ya da aynı anlama gelmek üzere epistemolojik nesne kabulüne varılmaktadır. Örneğin sosyologların toplumu, makro iktisatçıların ulusal ekonomisi, siyaset bilimcilerin siyasal sistemi, tarihçilerin ulusu, birer '*uzun süre*'li makro gerçeklikler niteliğiyle hep devletlerin siyasal sınırlarının içinde addedilmektedir. Her biri, aynı mekân içindeki siyasal, sosyal ve ekonomik süreçlerin birbirlerini tamamladığı düşünülmektedir. Özetle: On dokuzuncu yüzyıl sosyal bilimi tarafından *kurumsallaştırılan* epistemoloji, toplumsal gerçekliğin üç farklı ve ayrı alanda meydana geldiği varsayımına yaslanmaktadır. Bu alanlar, siyasal, ekonomik ve sosyal alanlardır. Bilgi/episteme yapıları ve kurumsallaşmaları

²³⁰ Wallerstein, (1997), "The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis", <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm> (16.02.2006).

bu ayırım etrafında kurulmuştur. Sosyal bilimsel literatür, hep bu üç faktör ya da değişkenler kümesinden söz etmiştir. Kısacası, tarihsel sosyal bilimlerde temel analiz birimi devlettir. Sosyal bilimlerin temelini oluşturan sosyal alan ve giderek toplumun bizatihi kendisi devlet ile tanımlanmaktadır. Böyle yapılırken devletlerin gerçek hayattaki işleyişleri itibarıyla bağımsız oldukları varsayımına dayanılmaktadır. Küreselleşme süreçlerinin etkisiyle geçirilen dönüşümlerin, sosyal bilimlerin ontolojik ve epistemolojik bağlamda üzerine bina edildiği devlet-merkezciliği daha görünür hale getirdiği söylenmelidir.

Sosyal bilimlerin devlet-merkezciliğini kolaylaştıran bir etmen, analiz edilen süreçlerin esasta devletlerin içinde meydana geldiklerinin düşünülmesinin *doğallığı* olmuştur. Bu durum en azından 1945'e kadar temelde Batı dünyasını inceleyen tarih ve nomotetik sosyal bilimler üçlüsü için özellikle doğrudur. İdiyografik epistemoloji temelli antropoloji ve oryantalizm, ilgi alanlarını zaten Batı-dışına çevirmiş olmaları dolayısıyla devlet-merkezci değildiler. “*Bölge çalışmaları*” ile ele alınan epistemolojik nesneler modern yapıların bulunmadığı kabul edilen yerlerdi. Modern sosyal yapıların, açıkça böyle telaffuz edilmeyen durumlarda dahi, salt modern devletlerde yani Batı’da bulunduğu düşünülüyordu. 1945’ten sonra, *bölge çalışmalarının* ve alan araştırmalarının gelişmesi sonucunda tarih ile üç nomotetik sosyal bilimin empirik alanının Batı dışı dünyayı içine alacak şekilde genişlemesiyle birlikte bu Batı dışı alanlar da mekânsal olarak devlet-merkezci analizlere konu edilmeye başlamışlardır. 1945 sonrasının anahtar kavramı olan ‘kalkınma-gelişme’ ile kastedilen, her şeyden önce, her biri tekil bir bütünsel varlık olarak ele alınan devletlerin kalkınması-gelişmesi idi. Bu devlet, hali hazırdaki mevcut devlet olabileceği gibi tarihsel devlet ya da geçmiş zamanların devlet-öncesi dönemlerine değin götürülebilen devlet de olabiliyordu. Kuşkusuz devleti doğal analiz birimi olarak görmeyen sosyal bilimciler daima bulunmuştur. Fakat bu muhaliflerin hem sayıları azdı hem de on dokuzuncu yüzyıldan 1945’e kadar sesleri pek duyulmamıştır.

Devletin sosyal hayatın doğal sınırlarını oluşturduğuna ilişkin sözde apaçık *doğallık* 1970’lerden itibaren çok daha ciddi olarak sorgulanmaya başlamıştır. Bu sorgulama, pek de rastlantısal sayılamayacak iki dönüşümün bir araya gelmesiyle mümkün olmuştur. Birinci dönüşüm gerçek dünyada meydana gelmişti. Devletler, halkın ve bilim adamlarının gözünde modernleşmenin ve dolayısıyla da ilerlemenin, ekonomik refahın başlıca taşıyıcısı olma vaadini yerine getirememekteydiler. Bu

sorun onların giderek artan ölçüde sorgulanmalarına yol açmaktaydı. İkinci olarak da bilgi dünyasında bilim adamlarını daha önce hiç sorgulamadan kabul ettikleri varsayımlara bir kez daha bakmaya iten tartışmalar yaşanmaktaydı. Önemli epistemolojik içerimleri bulunan bu tartışmaların başlıcaları -daha önce işlenildiğince- 'feodalizmden kapitalizme geçiş', ATÜT, Bağımlılık Okulu ve Annales Okulu zemininde başlamış ve ardından da dünya sistemleri analizi geliştirilmiş idi. Devlet merkezci analiz ve sorunsal; ilerleme ile devlet arasındaki bağdan da kaynaklanmıştır. Sosyal bilimcilerin vaat ettikleri kesin bilgi, *ilerlemeye* duyulan inancın doğal sonucuydu. İlerleme sürekli bir iyileşme sağlanabileceği inancında ifadelendiriliyordu ve buna imkân tanıyacak olan da devlet idi. Devlet, toplumsal reformların gerçekleşmesinde kilit rol oynayacaktı. Sosyal bilimlerin bu rasyonel ve aşamalı gelişme/iyileştirme sürecine yardımcı olmaları beklenmekteydi. Bütün bunlardan çıkan sonuç devlet sınırlarının, söz konusu iyileştirmelerin gerçekleşeceği doğal çerçeveyi oluşturduğuydu. Tabii, bilgi dünyasında çok basite indirgenmiş bir ilerleme düşüncesini her zaman kuşkuyla karşılayanlar olmuşsa bile teknolojik ilerlemeler en azından çevreci hareketlerin başlangıcına değin bu şüpheleri rahatlıkla dağıtmaktaydı.²³¹ Öte yandan demokratikleşmenin ana ölçütü; devlete yönelen taleplerin artması ve devletin mali imkânlarını gelir dağılımı adaletsizliklerini iyileştirmek için kullanması yolundaki ısrarlı seslerin yükseltmesi olduğunda, devletlerinin *ilerlemenin taşıyıcılığı* işlevlerine beslenen inanç daha da güçlenmekteydi.

Devlet-merkezci düşünce kuşkusuz ki devletler arasındaki, uluslararası ilişkiler denilen alanla ilgili araştırmaların gelişmesini engellememişti. Sosyal bilimlerin her birinde uluslararası denilen konularda uzmanlaşan alt dallar mevcuttu. Bu uluslararası araştırmalar da, sosyal bilimlerin diğer dalları kadar ulus-devlet temelinde; devlet-merkezci bir çerçeveye oturtulmuştur. Burada daha çok, devleti karşılaştırma birimi olarak ele alan karşılaştırmalı araştırmalar yapılmakta ya da araştırma nesnesi olan devletlerin dış politikalarına odaklanılmaktadır. Tarihsel sosyal bilimlerde, küresel planda varolan *karmaşık yapılar*, tıpkı yerel planda varolanlar gibi, araştırmacılar tarafından uzun süre ihmal edilmiştir.²³² Sonuç itibarıyla ortaya devletlere ait siyasal sınırların aynı zamanda epistemolojik sınırları da oluşturduğu bir tablo çıkmıştır.

²³¹ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., ss. 77-78.

²³² Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 79; Giddens, "Modernitenin Küreselleşmesi", (Çev. Kudret Bülbül), **Küreselleşme Okumaları...** s. 205.

Devletlerin sınırları ile epistemolojik sınırların çakışmasına yönelik tabloda göze çarpan bir koşutluk sosyal bilim ile Marksizm arasındaki koşutluktur. Gerek sosyal bilim, gerekse Marksizm, modern devleti, içinde sosyal gerçekliğin meydana geldiği temel mekân olarak ele almışlardır. Her ikisi de bunu açık olmaktan ziyade, örtük biçimde gerçekleştirmişlerdir. Marksist bilim anlayışı ile pozitivist epistemoloji ve onun zemindeki bilim anlayışı Avrupamerkezci evrim ve ilerleme anlatısını kabulle birlikte evrenselci söylem içinde yer almaları bakımından da bir ortaklığa sahiptirler.²³³ Hem pozitivism hem de Marksizm, her ikisi de bilimi ancak Newtoncu modelinde somutlanabilecek olan biricik rasyonel dünya görüşü olarak ele almışlar ve her ikisi de kendilerini Avrupamerkezci bir anlatıya açmışlardır. Tarihin evrensel yasalarını keşfeden, kendince “bütün değer yargılarından” öte bulunan, dolayısıyla bilimsellik etiketini isminin başına duraksamaksızın getiren *Marksizmin baskın bir yorumunun* nasıl olup da katı otoriter-buyurgan bir oligarşi rejiminin ideolojisine evrildiği sorusunun cevabı biraz da burada aranmalıdır.

Ekonomik-mali iyileşmeler, beklenilenin gerisinde kalınca devletin insanlara az tatmin sağladığı görüşü güçlenmeye başlamış ve hayal kırıklıkları, 1970'lerle daha da birikmeye yüz tutmuştur. Dünyada o tarihten sonra meydana gelen dönüşümler, yeryüzünün hemen her yanında vaat edilen iyileştirmenin gerçekten dönüşsüz ve zararsız bir şey mi ve hatta gerçekten iyileştirme mi olduğu konusunda derin kuşkular doğurmuştur. Böylece devletin doğal analiz birimi/epistemolojik nesne olduğu görüşü ciddi bir yara almıştır. “*Küresel düşün, yerel davran*” sloganı devleti çok bilinçli olarak devre dışı bırakan bir slogandır ve bir reform mekanizması olarak devlete duyulan güvenin sarsıldığının göstergesidir. 1950'lerde böyle bir sloganın tutma şansı hiç yoktu çünkü o yıllarda gerek sıradan insanlar gerekse bilim adamları devlet düzeyinde düşünmekte ve eyleme de o düzeyde geçmekteydiler.²³⁴ Devlet düzeyinden çok daha belirsiz ve zor *yerel, bölgesel ve küresel düzeylere* kayış esasında yeni analiz tarzlarının; epistemolojik nesnelerin yaratılması için bir şans anlamına gelmiştir. Böylece devletlerin, sosyal gerçekliği anlama/bilme yolunda doğal analiz birimleri olarak kabul edilmeleri, gerek idiyografik epistemoloji temelli tarih gerekse de nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimler için ciddi bir tartışma ve sorgulama konusu halini almıştır.

²³³ Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri...** s. 121; Özlem, “Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine”, **Toplum ve Bilim...** s. 23.

²³⁴ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 78.

Sosyal bilimlerle toplumsal değişimin devlet sınırları içinde incelenmesi dünya sisteminin merkez bölgelerindeki Batılı devletlerin siyasetleri için son derece yararlı olmuştur. Sosyal bilimler evrensel yasalardan söz etmekle birlikte olguları fiilen devlet düzeyinde incelerken aynı zamanda dünya sisteminin bir vektörü olan devletlerarası sistemin meşruiyetine katkı sağlamışlardır. Ayrıca, merkez devletleri için geri kalan dünyanın baskılanmasını kolaylaştıracak bir yönlendirme aracı olma işlevi de görülmüştür. Dünya sistemleri analizi ile sorunsallaştırılan bakış açısı ve gerçeklik tam da bu olmaktadır. Diğer yandan eleştirilen bu bakış açısının, insanlar ve doğa/çevre arasında köklü ayrımlar bulunduğuna ilişkin olarak geliştirilen; kökleri Antikçağ Yunan felsefesine değin uzanan ve modern ifadesine Kartezyen/Kantçı felsefede kavuşan inançla da örtüştüğü belirtilmelidir.

Sonuç itibarıyla sosyal bilimlerin, on dokuzuncu yüzyılda kurumsallaştıkları ve dünya sistemleri analizinin kendilerine eleştiriler yönelttiği form itibarıyla, mekânsal yönden devlet sınırları, zamansal yönden ebedi zamanmekân ve epizodik jeopolitik zamanmekân sınırları içinde kaldığı görülmektedir. Analiz biriminin önce zamanına ardından da mekânına, dolayısıyla da bütünleşik bir referansla zamanmekâna ilişkin epistemolojik öneriler işte bu açıdan önem kazanmaktadır. Epistemolojik nesne olarak, devletler ve toplumlar ya da o devletlerin karşılıklı ilişkileri yahut da uluslararası ilişkiler düzeyinde kalınmakta ve genelde tarihsel sistemler özelde de dünya sistemi bir analiz birimi olarak kullanılmamaktadır. Bu gerçekleştirilemediği için de “*Bildiğimiz Dünya*”nın üzerine doğru/yeterli açıklamalar getirilememektedir. Anlaşılması gereken modern devletlerin, içlerinde tarihsel gelişmelerin meydana geldiği başlangıçtan beri verili çerçeveler olarak görülmelerinin yanlışlığıdır. Devletler, daha yararlı bir biçimde ancak Aristo’cu anlamda bir tür sosyal kurumlar kümesi olarak kavranabilirler. İçerisinde yapıların, çevrimlerin ve olayların analiz edilebileceği asıl mekânsal çerçeveyi ise devletler değil *tarihsel sistemler* ve bu bağlamda kapitalist dünya ekonomisi olarak modern dünya sistemi oluşturmaktadır.

1960’lardan bu yana gerek her sosyal bilimsel disiplinin kendi içinde gerekse disiplinler-arası düzeyde daha az devlet-merkezci olma yolunda çabalar harcanmaktadır. Çoğu durumda bu çabalar, tarihselleştirilmeyle ve özellikle empirik

analizde ‘uzun süre’ ya da yapısal zamanmekân kullanımıyla elele gitmektedir.²³⁵ Analiz birimindeki değişme farklı adlar altında gerçekleşmekte ve dünya sistemleri analizi bunlar arasında yer almaktadır. Diğer yandan, tarihsel sosyal bilimlerin devlet-merkezciliğinin, aslında teorik bir basitleştirme olduğu da görülmelidir. Burada her devletin, homojen ve eşdeğer bir mekân içinde genellikle birbirine paralel süreçlerle işleyen bağımsız bir birimi oluşturduğu varsayımına dayanılmaktadır.

Newtonyen bilim modelindeki basitlik ve mekaniklik anlayışının izdüşümü olan bir basitleştirmenin sınırları ve sorunları Prigogine’nin kavramsallaştırdığı anlamda ‘*karmaşık*’ tarihsel sosyal sistemlerin ele alındığı bir alanda çok daha açıkça görülebilir. Devletin, sosyal analiz için uygun bir birim olmaktan artık çıkması, modern-dünyanın anahtar kurumlarından biri niteliğiyle ‘*derin*’ etkiler sahibi bir aygıt olmaktan büsbütün çıkması anlamına gelmemektedir. Sözü edilen süreçleri inceleyebilmek için devlet mekanizmalarının nasıl çalıştığını elbette ki iyi anlamak gerekiyor. Fakat bunun için, devletin, sosyal eylemin ne en doğal, ne de en önemli sınırlarını oluşturduğunu varsaymak gerekiyor. Devletlerin, küresel ekonomik ağları güçlendirmeye yönelik düzenlemelerinin, kendi sınırları içinde bile etki ve denetleme potansiyellerine ağır bir darbe anlamına geldiği de görülmektedir. Sadece bu gerçeklik dahi, devlet sınırlarının, sosyal eylemin de sınırlarını oluşturmadığını göstermektedir.²³⁶ Özetle, sosyal bilgiyi, devlet sınırlarıyla belirlenen birimler bazında örgütlemenin yararı tartışıldığında, sosyal bilim araştırmasının epistemolojik nesnesi üzerinde yeni alternatifler önermek kaçınılmaz hale gelmektedir. Ayrıca, tarih ve nomotetik sosyal bilimlerde temel inşa edici bir yeri bulunan devlet-merkezci varsayım terk edildiği ve bu bakış açısının çoğu zaman dünyayı anlamayı engellediği kabul edildiği takdirde, doğaldır ki bu varsayıma dayanan disiplinler ayrışmanın yapısı da sorgulanmış olmaktadır.

4.2.2. Tarihsel Epistemolojik Sınırların Aşılması Çerçevesinde Küreselleşme Ve Modern Dünya Sistemi

Epistemolojik analizin birimine ilişkin sorunsal ve öneriler açısından değinilmesi gereken bir konu *küreselleşme* konusudur. Küreselleşmede iletişim, bilişim ve ulaşım teknolojilerindeki ‘yeni’ sıçramaların temel motivasyonu oluşturduğu düşünülmektedir. Ayrıca, dünya sistemi temelinde, Batı/Avrupa merkezli

²³⁵ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., ss. 79–80.

²³⁶ Arrighi vd., a.g.e., s. 33; Wallerstein, *After Liberalism*... s. 5.

sömürge imparatorluklarının sona ermesiyle ortaya çıkan, sermayenin dev ölçeklerde hareketlenmesi olgusunun da küreselleşmeyi ivmelendiren yeni bir gelişme olarak dillendirildiği görülmektedir. Dünya sistemleri analistleri için ‘yeni’ olarak tanımlanan niteliklerin, modern dünya sisteminin tarihselliği boyunca çevrimsel olarak tekrarlanan akışlar nevinden olduğu söylenmelidir.²³⁷ Sosyalist devlet rejimlerinin önce çözülmeye başladığı ardından ortadan kalktığı 1989/1991 devresinden itibaren karşılaşılan Soğuk Savaş Sonrası dönemi ifadelendiren yeni bir durum olarak görülen küreselleşmeden önce de küresellik karakteri, sistemin varoluşuna içkin idi. Sistemin bütün parçaları aynı-bir dünyanın parçalarıdır ve parçaları oluşturdıkları bütünden ayrı biçimde *anlamak* olası değildir. Dolayısıyla küresellik de parçaları oluşturdıkları bütünden ayrı biçimde anlamının mümkün olmadığı bütünleşik bir bağlamda belirginleşmektedir.

Bilimsel-akademik söylemde 1990’lardan itibaren yükselen biçimde etkili olan küreselleşme, özellikle “yerel/bölgesel” ile olan ilişkisi bağlamında, modernite içinde ayrıcalıklı bir epistemolojik ve normatif konumda yer alan “ulusal düzeyi” meşruluk kriziyle karşı karşıya bırakma gibi bir niteliğe sahiptir.²³⁸ Nitekim dünya sistemleri analizindeki küresellik vurgusuyla da analiz biriminin, ulusal sınırları aşmasından başka, hem ECLA ve *Bağımlılık* tartışmalarının hem de ‘feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları’nın kategorileri birlikte kapsamaktadır. Sistemin on altıncı yüzyıldaki başlangıcından itibaren taşınan bir özellik olan küresellik ile herhangi bir devletin herhangi bir zamandaki niteliklerinin, -Avrupamerkezciliğin tersine- bundan önceki evrelerin bazı ‘özel’ yanlarından değil, sistemik süreçlerden kaynaklandığını savunmak mümkün hale gelmektedir.

Esasında dünya sistemleri analiziyle kavram olarak dolaşıma sokulmadan önce de küreselleşmeden söz açılmaktaydı. Şu farkla ki, yeni bir unsur olarak değil. Dünya sistemleri analiziyle, bir tarihsel sistem olarak modern dünya sistemini incelemenin temel epistemolojik gereklerinden birinin, onun küresellik karakteristiğinin kavranmasında yattığı düşünülmektedir. Böylece bir yandan,

²³⁷ Wallerstein, *Dünya-Sistemleri Analizi*... s. 143; Arrighi vd. a.g.e... ss. 52–53.

²³⁸ Keyman ve Ali Yaşar Sarıbay, “Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam”, **Küreselleşme Sivil Toplum Ve İslam**, (Der: E. Fuat Keyman- A. Yaşar Sarıbay), Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 10; Keyman, “Globalleşme Ve Türkiye Radikal Demokrasi olasılığı”, *Küreselleşme Sivil Toplum Ve İslam*... s. 36; Keyman, “Toplumbilimlerinde Yorumbilgisel Yaklaşım ve modernite/Sekülerleşme Söylemini Anlamak”, **Doğu Batı**, Yıl: 3, Sayı: 9, Kasım, Aralık, Ocak, 1999, s. 52; Mike Featherstone ve Scott Lash, “Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction”, **Global Modernities**... s. 1; Robertson, “Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity”, **Global Modernities**... s. 25.

küreselleşmenin ulus-devlet düzeyini problemleştirmesinin üzerinden gelmek mümkün olurken²³⁹ diğer yandan devletler için, kendi iç siyasal oluşumlarının evrimini dünya ölçeğindeki işbölümüne bağlamaksızın, gerçekliğe uygun çözümler yapılamayacağı hususuna belirginlik kazandırılmaktadır.

Verili sosyal davranış için uygun analiz birimi 'küresel' modern dünya sistemidir. Devlet, bu bağlamda zaman içinde 'gelişen' görece özerk bir 'toplum'u refere etmez, edemez. Sosyal davranış için uygun analiz birimini devletin oluşturmamasına benzer biçimde, devlet temelli epistemolojik öncül de doğru çözümleme için hareket noktasını oluşturamaz. Dünya sistemleri analizi ile "ulusal tarihler", "ulusal ekonomiler", "ulusal siyasal yapılar", "ulusal toplumlar" gibi araştırma nesnelerinin gerçekten varolmadığı ve her hal ve şart altında, bu birimlerin, uygun analiz nesnelerini oluşturmadığı savunulmaktadır.²⁴⁰ Epistemolojik analizin uygun odağını; yayılımını küresel ölçekte gerçekleştirmiş bulunan dünya sisteminin oluşturması gerekliliği açık ve zorunlu bir gerekliliktir.

İçinde yaşanan küresel sistem kapitalist olarak nitelendirilmektedir. Bu nitelendirmeyi mümkün kılan ayırt edici farklılık sistem içerisinde *sermaye birikimi* peşinde koşulmasında değil, *sonsuz sermaye birikimi* peşinde koşulmasında; önceliğin buraya verilmesinde ortaya çıkmaktadır. Farklı bir söyleyişle, temel belirleyeni, sermayenin kesintisiz birikimi; sonsuz sermaye birikimi olduğu için dünya ekonomisi, kapitalist karakterli bir ekonomidir.²⁴¹ Kapitalist karakterli bir dünya ekonomisi olarak modern dünya sisteminin vektörleri aynı anda hem siyasi, hem ekonomik hem de sosyal biçimlerle bütünleşik bir tarzda işlemselleşmekte ve anlaşılmakta değilse etkinlik yitimiyle karşılaşmaktadırlar.²⁴² Özü itibarıyla sosyal eylem ve değişme hakkındaki önermeler de devlet çerçeveleri içinde değil ancak modern dünya sistemi içinde küresel ölçekte anlam kazanabilir.

Son olarak, epistemolojik analizin birimine ilişkin devlet ve toplum kavramsallaştırmalarıyla ilgili sorunsalların öneminin altı çizilmelidir. Zira "devlet" ve

²³⁹ Wallerstein, Arrighi, Frank ve Amin, "Giriş Ortak Öncüller" **Genel Bunalımın Dinamikleri...** s. 12; Leslie Sklair, "Social Movements and Global Capitalism", **The Cultures of Globalization...** s. 296.

²⁴⁰ Wallerstein; (1999), "Writing History", <http://fbc.binghamton.edu/iwchv-hi.htm> (16.02.2006); Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi...** s. 36.

²⁴¹ Wallerstein, "Kapitalist Dünya Ekonomisinde Hane Yapıları ve Emek Gücü Oluşumu", **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler...** ss. 134–135; Wallerstein, Arrighi, Frank ve Amin, "Giriş Ortak Öncüller" **Genel Bunalımın Dinamikleri...** ss. 11–12; Wallerstein, "Halkçılığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik Ve Etniklik", **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler...** s. 101; Shannon, a.g.e, s. 21.

²⁴² Wallerstein, **Jeopolitik ve Jeokültür...** s. 142; Wallerstein, (1997), "Uncertainty and Creativity", <http://fbc.binghamton.edu/iwuncer.htm> (16.02.2006).

“toplum” derken bütün insan faaliyetinin, dünya sistemi zeminde meydana geldiği gerçeğinden uzaklaşmış olunmaktadır. Bu zemin de gözden kaçırılınca, sosyal bilimsel paradigma için, zafiyetlerini aşma yolunda kendini yeni baştan sahici biçimde kurmanın dışında başka alternatif kalmamaktadır. Yeni bir paradigma; inceleme merkezinde birincil düzeyde “devlet” ve “toplum” birimleri yerine modern dünya sistemi bulunacak, tarihsel sosyal bilimsel yapıyı onaylamayacak, onu zihinlerden taretmeyi amaçlayacak bir yenilik gerekiyor. Gerçekte önde duran soru(n), antropoloji, ekonomi, siyaset bilimi ve sosyoloji gibi disiplinlerin arasındaki epistemolojik ve yöntemsel sınırları, açıkça savunabilmeyi mümkün kılacak herhangi bir rasyonel ölçütün bulunup bulunmadığıdır. Tarihsel sosyal bilimlerin tersine dünya sistemleri analizi, bu soruyu şüpheyi yer bırakmayacak netlikte olumsuz cevaplamaktadır. Bu cevap elbette ki genel gerçekliğe ilişkin olarak makul bir bilgi edinmenin mümkün olmadığı anlamına; farklı bir söyleyişle, kuşkucu epistemolojiye olumlu bakılması anlamına gelmemektedir. Zira *gerçeklik açıklanamayacaksa eğer akademik faaliyetin, sosyal bilimlerin ve dolayısıyla dünya sistemleri analizinin hiçbir gerekliliği ve anlamı yok demektir*. Burada asıl vurgu, ‘uzun süre’li ve makro insani-sosyal gerçekliği ve giderek kozmolojik gerçekliği bütün parçalarıyla birlikte bütünleşik kavramayı mümkün kılacak bir analize yoğunlaşmanın önem ve acil gerekliliğine yönelmektedir.

4.3. Epistemolojik Analizin Zamanına İlişkin Sorunsal Ve Öneriler

Zaman ve beraberinde mekân/uzay insan toplumlarının varoluş ve sürekliliğinin temel kategorileri arasında yer almaktadırlar. Bu varoluşsal ve kurucu öneme karşın, Giddens’a göre, çoğu sosyal teoride sosyal davranışın sadece zamansallığı değil, mekânla ilişkili özelliklerinin de yeterince dikkate alınmadığı görülmektedir.²⁴³ Üzerlerinde çok da tartışılma gereği duyulmayan olgular olarak görülen zaman ve mekân kendilerine atfedilen ve gündelik yaşamda sıklıkla başvuru alanı ile doğallaştırılmaktadır. Farklı bir söyleyişle, temel konumlarına karşın her iki kategorinin de anlam ve kullanım amaçlarının sorunsallaştırılıp tartışılmasındansa, verili algılanma biçimleriyle kabul edilmelerinin daha yaygın olduğu görülür. Zaman ve mekânın içerikleri ya geçmiş çağların hikmet mirasına ya da sağduyusal bilgiye emanet edilmekte ve her olgu kendine nesnel bir zaman düzleminde yer bulabilir gibi düşünülmektedir.

²⁴³ Giddens, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri...** s. 389.

İlerleme ve sosyal değişme hedeflerinin, sosyal bilimlerin odaklandığı asıl alanlar haline gelmesi, süreçlere ilişkin zamansal boyutun önemini artırmıştır. Bu arada mekânsal boyutlar ise ara bir konumda adeta gözlerden uzak kalmıştır. Belirleyici; evrensel; ‘yasa’lı dolayısıyla da nomotetik epistemoloji modeline uygun durumlar esasta süreçler olduğu için, mekânının teorik olarak anlamsızlaşması makul gelmekteydi. Süreçler, tek, tekrarlanamaz, teori-dışı ve dolayısıyla idiyografik epistemoloji modeline uygun olduğundaysa, mekân söz konusu özgül durumun ancak sade bir ögesi olarak görülmekteydi. Özetle, ‘mekân’ yalnızca süreçlerin bir zemini olarak anlaşıldığından dolayısı etkisizdi, oradaydı, dışarıdaydı, nesneldi ve en fazla daha iyi deneyim ve gözlemler için dikkat edilecek ikincil bir faktördü.²⁴⁴ Sosyal bilimler açısından bir epistemolojik sürdürülemezlik durumuna yol açan bu anlayışın, mevcut sistem içinde ayrıcalıklı konumlarda bulunanlar için ve mekânsal etkisizlik söyleminin bizzat kendisinin bir değerler skalası ürünü olduğunun üstünü örtmek isteyenler için olumlu yönler barındırdığı belirtilmelidir.

Sosyal bilimsel analizlerde mekâna kıyasla zamanın daha fazla yer tutması mekânın, salt zamansal süreçlerin; tarihsel akışların içinde gerçekleştiği; verili zemin olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Değişim; ilerleme; modernleşme; kalkınma; gelişme gibi hemen hemen aynı anlam küresinde yer alan ve esasta ‘zamansal’ olan süreçlerin, sosyal teoride çok fazla bir yer tutması, ilginin mekân değil, zaman üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. O kadar ki anlatıla geline ‘ilerleme’ düşüncesi ve dolayısıyla zaman birincil eksen olurken, mekân, giderek zamandaki sıçrayış ve *ilerlemelerin* etkisiyle önemsizleşen, ‘fethedilen’, ‘yıkılan’, küresel ölçekte üzerinden hızla geçilebilen ve neredeyse yok olan bir boyuta dönüşmektedir. Nitekim küreselleşmenin temel vurgularından birinin de zamansal mesafelerin yekpareleşmesine karşın, mekânsal mesafelerin; yerlerin, coğrafyaların, kıtalar-arası ayrımların hiçbir engelleyiciliğinin kalmadığına yapılan vurgu olduğu görülmektedir.

Özellikle küreselleşme ile birlikte coğrafyanın öneminin kalmadığının düşünülmesi oldukça yaygın bir yaklaşımdır. Avrupamerkezci ilerleme düşüncesinin koşullandırdığı zaman ve mekân kavrayışı konunun yine Avrupamerkezci bir medeniyet boyutu olduğunu da göstermektedir. Zira gerek birey ve toplumlar ve

²⁴⁴ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., ss. 31–32.

gerekse toplumlardan daha büyük ölçekli birimler olarak medeniyetlerin dayandığı en asli temellerden biri, kendi ben-idraklerini oluşturan ve ontolojik bilinçleriyle uyumlu olarak ortaya konulan zaman ve mekân algılamalarıdır. Bu açıdan bakıldığında, dünyayı mekânsal anlamda *bütünleştiren* coğrafi keşiflerin; kapitalizmi ivmelendiren merkantilizmin ve yeni siyasal-mekânsal örgütlenme niteliğiyle ulus-devletlerin Avrupa düzen ve yayılmacılığının, zamansal olarak birbirini takip eden yapıtaşları oldukları görülür.²⁴⁵ Modern dünya sistemi, *zaman* içinde *mekânını* genişleterek ilerleyen; dışındaki bölgeleri kendine bağlayarak askeri, siyasal, kültürel ve ekonomik bakımlardan boyunduruk altına sokan ve bütünleşik bir yapı içinde sınıksız tutan bir biçim almıştır. Bu durum da Avrupa/Batı medeniyetinin özellikle mekân kavrayışı ile siyasal ve ekonomik düzen kavrayışı arasındaki yakınlığı sergilemektedir. Nitekim Avrupa'yı merkezde ve yukarıda gösteren Avrupamerkezci dünya haritaları da, Avrupamerkezci kapitalist sistemin ve onun vektörlerinin yayılması ile yaygınlık kazanmıştır. Sonuç itibarıyla dinsel içerimlerinden boşaltılmış olan hem zamanın ve hem de mekânın ölçülebilir, hesaplanabilir, yerli yerinde gösterilebilir nesnel kategoriler olduğu düşüncesinin ortaya sosyal analizlerde de yoğun biçimde konulduğu söylenmelidir.

İnsanlarla doğa arasında, fizik ile metafizik arasında, tikel ile tümel, idiyografik ile nomotetik, felsefe ile bilim arasında uzlaşmaz ikiliklerin bulunduğu düşüncesi, modern dünya sisteminin bilgi yapılarının tüm parçaları arasında öngörülen ikili kutupsallık, uzlaşmazlık ve şizofrenik parçalanmışlığın aynısını yansıtmaktadır. Bu durumda da doğal olarak sadece iki tür zamanmekân algılanmaktadır. Bir yanda küçük olayların zamanmekânı ve diğer yanda da büyük gerçekliklerin zamanmekânı olarak ebedi zamanmekân kabul edilmektedir. Ebedi zaman kavrayışı, temel bir *ideaya*; yalnızca aşamalı olarak gelişen; her bir sonraki dönemin tohumlarının, bir önceki dönemin içinde bulunduğu, doğrusal ilerleyen Aristotelesçi bir zaman kavrayışına dayanmaktadır.²⁴⁶ Nomotetik sosyal bilimciler pozitivist epistemolojiyle, doğa bilimlerini model olarak gerçekliğin evrenselliğini öne sürmektedirler. Bu da gerçeklik anlayışlarının, zaman ve mekân itibarıyla her yerde geçerli olmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla 'olaylar' ya da epizodik jeopolitik

²⁴⁵ Arrighi vd., a.g.e., s. 57; Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 97, 102.

²⁴⁶ Johann Gottlieb Fichte, "Çağımızın Temel Karakteristikleri", **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Doğu Batı Yayınları, 2006, Ankara, s. 106; Wallerstein, (1997), "SpaceTime as the Basis of Knowledge", <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006).

zamanmekân üzerine kurulu ‘bulgu ve gerçekliklerin’, aynı zamanda ebedi zamanmekâna da teşmil edilebileceği iddia edilmektedir.

Avrupamerkezci evrenselcilik anlayışında nasıl ki Avrupalı bulgu ve gerçeklikler, tüm dünyaya teşmil edilip evrensel bulgu ve gerçeklikler olarak görülüyorsa, epizodik jeopolitik zamanmekânın bulgu ve gerçeklikleri de tıpkı öylece ebedi zamanmekânın da bulgu ve gerçeklikleri olarak görülmektedir. Sosyal bilimsel paradigmanın zaman ve mekân tasavvuruyla ilgili kırılma yön de ortaya burada çıkmaktadır. Bu sorun, gerçekliğin epistemolojik bağlamda her nasılsa öyle kavranmasının önünde bir engel olmakta dolayısıyla da dünya sistemleri analizi açısından eleştirilmekte ve kendisine karşı alternatif öncüller geliştirilmektedir. Farklı bir söyleyişle, problem doğuran unsur, varsayımların tam tersine, gerçekliğin aktörlerinin ya da epistemolojik öznelerin kendilerini iki dar ve aşırı özelliklerle yüklü zamanmekânla sınırlamaları, farklı kavrayışlara sahip bulunmalarıdır. Hesaplayıcı zihin veya araçsalcı rasyonalite açısından zaman ve mekân, yakınlığın ve uzaklığın ölçümünün kategorileri olarak belirginleşmekte ve sabit mesafelere dönüşmektedirler. Fakat mekân ve zaman yalnızca kategoriler olarak görev yapmamaktadırlar. Gerçekliği, ezeli ve ebedi boyutlarıyla bilebilme söz konusu değildir. Hermeneutik epistemolojide bunun için, bütün bir insani-sosyal alanı anlama yolunda, ‘dil’ ve ‘tarih’ önemsenmekte ve anlamının ‘zamanın dışında’ olmayacağı savunulmaktadır.²⁴⁷ İnsan toplumlarındaki bütün o kavrayış, algılayış, bilme sonuçta da epistemoloji çeşitliliğine karşın Avrupamerkezcilikle sarmalanmış tek ve nesnel bir zaman ve mekân kavrayışının hüküm sürmesinin sorgulanması gerektiği aşîkârdır.

Ne zamana ne de mekâna; Newtoncu/Kantçı bir yaklaşımla ‘bağımsız’, ‘dışarlanan’, ‘olgusal’, ‘nesnel’ anlamlar yüklemek yerine her iki kategorinin de epistemolojik kabul ve yeniden biçimlenmeler eşliğinde görülmesi gerekir. Zira her iki kategori de *farklı bağlamlarda daima farklıdırlar*. Bundan da öte, insan; mekân ve zamandaki ‘varlık’ olarak kendisini, bütünüyle kendi yapısı olmayan ve iradesiyle yine bütünüyle terk edemeyeceği bir zamanmekân şartlar seti içinde bulmaktadır. Ayrıca, Platon’dan Descartes’e, Kant’tan Comte’a, Batı felsefe geleneğinin epistemolojik izleğinde düşünüldüğünce tarafsız-nesnel, ‘orada-dışarıda’ ve epistemolojik öznenin içselleştirilmesine amade hiçbir ‘kendinde şey’ söz konusu

²⁴⁷ Heidegger, “Dilin Doğası”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena...** s. 41; Wachterhauser, a.g.e., ss. 209–210.

değildir. Bu nedenle, zaman ve mekânın aşkın yönleriyle nasıl işlemselleştiklerinin, 'ezeli ve ebedi' biçimde olmasa dahi açıklanması gerekmektedir. Nitekim dünya sistemleri analizi, farklı bir gerçeklik vizyonu doğrultusunda ne zamana ne de mekâna, nesnel ve değişmez/evrensel anlamlar yükleyen bir perspektifle açıklama getirmektedir.

Dünya sistemleri analizinde birden fazla sayıda zaman ve uzay/mekân kavrayışı söz konusudur. Mevcut bilgi yapılarını ve ona içkin doğrular skalasını orada, dışarıda, nesnel, olgusal gerçeklikler düzleminde değil de hermeneutikteki gibi birer insani-sosyal yaratım düzleminde görmeyi mümkün kılan unsurlardan biri de zaten böylesi -çoklu- bir bakış açısıdır. Değişik bakış açılarına sahip olmak mekân ve zaman boyutlarına dayanan farklı dünya algılamalarının bir ürünüdür. Dünya sistemleri analizi de işte bu, mekân ve zaman boyutlarına dayanan farklı dünya algılamasıyla kendine özgü bir bakış açısı olmaktadır. Bilgiler, ne kadar geçerli ve evrensel görünürse görünsün, kozmik anlamda geçicidir. Çünkü bilgi, içinde inşa edildiği ve öğrenildiği tarihsel-sosyal koşullara doğrudan bağlıdır.²⁴⁸ Zaman ve mekâna ilişkin kategorilerin Newtoncu/Kantçı anlamda 'evrensel' kategoriler olarak görülmemesi sayesinde ki, mevcut bilgi yapıları ve onun içinde de sosyal bilimler, -pozitivist epistemolojinin zıddına- dünyayı kavrama-bilme yollarından *sadece birisi* olarak anlaşılabilir. Bu çoklu kavrayışların salt varlıkları dahi, bir yandan söz konusu partiküler bilgi yapıları bölünmesinin benimsenmediğini, diğer yandan da zaman ve mekânın, nesnel, değiştirilemez, evrensel, dışsal parametreler olarak değerlendirilmediğini belli etmektedir.

Zaman ve mekân kategorileri dünya sistemleri analizi bakımından, her türden sosyal bilginin ve bu bilgiye dönük çabanın odağında yer alan merkezi kavramlardır. Bilginin kaynağı, görünümü, geçerlilik durumu, nesnellik ölçütü zaman ve mekâna göre biçimlenmektedir. İnsani-sosyal koşul ve ilişkiler; değişik mekânsal ve değişik zamansal kavrayışlar eşliğinde farklı görünmektedir. Newtoncu/Kantçı paradigmada teorileştirdiği şekilde, mekân ve zamanı değişmez parametreler olarak düşünmenin, felsefi-bilimsel tercih ve kavrayışlardan daha öte de, tarihsel sistemler yönüyle de anlamlı içerimleri bulunmaktadır. Şöyle ki: Tarihsel sistemlerin, sahip bulundukları türden *uygulanabilirlik* ve *sürdürülebilirlik* vasıfları, ancak insanların çoğunun, sistemi, zamansal bağlamda kalıcı ve 'doğal-normal' olarak görmeleri

²⁴⁸ Wallerstein, (1997), "Time and Duration: The Unexcluded Middle", <http://fbc.binghamton.edu/iwtimdu.htm> (16.02.2006).

sayesinde beslenebilmektedir. Böylece bir yandan eleştirel enerjinin, farklı bir odağa yönlendirilmesi sağlanırken diğer yandan zaman ve mekân, tarihsel-sosyal çerçevelere dışsal kabul edilmiş olmaktadır.²⁴⁹ Zaman ve mekân parametreleri, tarihsel sosyal bilimsel analizlerde ‘evrensellik’ öncülü gereği sabitlenince bir kapitalist dünya ekonomisi olarak modern dünya sisteminin ‘evrensel’ uygulanabilirliği de ‘doğal-normal’ hale gelmektedir.

Braudel özelinde somutlanan Annales Okulu kategorilerine, Wallerstein özelinde somutlanan dünya sistemleri analiziyle getirilen yenilik zamansal kavrayışların mekânsal karşılıklarından söz edilmesinde ortaya çıkmaktadır. Braudel’in, epizodik zaman, çevrimsel zaman, yapısal zaman ve bilgelerin zamanı olarak gördüğü çok-uzun zaman şeklindeki zamansal kavrayışlarının her birinin bir mekânsal karşılığı bulunmaktadır. Dünya sistemleri analizinde zaman ve mekân giderek iki ayrı kategori biçiminde değil, zamanmekân formunda *birbirine geçişen* (interpenetration) tek ve bütünleşik bir kategori olarak değerlendirilmektedir.

4.3.1. Kısa Dönemli Zaman Ve Jeopolitik Mekân Anlayışı

Dünya sistemleri analizinde kısa dönemli/epizodik zamanın mekânsal simetrisi jeopolitik mekândır. Olay-merkezli veya kısa dönemli tarihler tartışılırken kullanılan epizodik jeopolitik zamanmekân daha çok yakın tarih değerlendirilirken işlemselleşmektedir. Jeopolitik mekân da en az kısa dönemli zaman kadar tartışmalı bir alana göndermede bulunmaktadır. Burada anahtar element hem zaman hem de mekân tanımları yönüyle ‘kısa ölçekli’ olunmasıdır.

Olaylar, içinde vuku buldukları kısa-ölçekli ve yakın bağlam tarafından kendilerine yüklenen anlamlara bağlı olarak anlaşılmaktadırlar. Örnek olarak İsrail-Filistin sorunu verilebilir. İsrail ile Filistin arasında herhangi bir anda var olan bir uluslararası *olayın* tarihlendirilmesi her zaman zordur. Olay tam olarak vuku bulduğu zamanın mı bir olaydır, yoksa gerçekte ‘olaylar’ İsrail’in kurulması ile 1948’de mi ya da daha erken bir tarihte “Ortadoğu”ya Yahudi göçlerinin ivmelendiği bir yılda mı başlamıştır? Daha eski bir tarih de olabilir mi? Zamansal konumlandırma kadar mekânsal yahut jeopolitik konumlandırma da epistemolojik bağlamdaki “kesinlik”

²⁴⁹ Wallerstein, (1997), “SpaceTime as the Basis of Knowledge”, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006); Slavoj Žižek, “Çokkültürcülük Ya Da Çokuluslu Kapitalizmin Kültürel Mantığı”, (Çev. Tuncay Birkan), *Defter Edebiyat Tarih Politika Felsefe*, Yaz 2001, Yıl: 14, Sayı: 44, s. 168.

öncülü itibarıyla zorlukla karşı karşıyadır.²⁵⁰ İsrail-Filistin çatışmasına ilişkin bir ‘olay’ Filistin’de mi, İsrail’de mi, yoksa “işgal altındaki topraklarda” mı olmaktadır? Böyle bir çatışma ya da tartışma da tarihsel İsrail topraklarından mı, Ortadoğu’dan mı, “Tevrat’ta vaat edilmiş kutsal topraklardan” mı yoksa başka bir ‘mekândan’ mı bahsedilmelidir? Hem zaman hem mekân dolayısıyla da zamanmekân kavrayışı doğrudan siyasal-tarihsel yargılar ve “değerlerle” yüklüdür.

Güncele ilişkin olarak hem onu tarihsel olandan ayırma yönüyle hem de güncelin zamanmekândaki kendi konumlanışını tespit açısından zorluk bulunmakta, dahası, ‘uzun süre’ yönüyle bakıldığında, günceli tarihsel olandan ayırmak, zorluk bir yana anlamsızlığa da yol açmaktadır. Tarihsel ve sosyal analizin içinde bulunduğu kargaşa tam da, siyasal-tarihsel yargılar ve değerlerle yüklü bulunan zaman ve mekân kavramlaştırmalarıyla ilgilidir. Buna karşın yine de bir olay hakkında dolaysız ya da doğrudan bir jeopolitik mekâna göndermede bulunmaksızın konuşulabilmesi imkânsızdır. Nitekim *epistemolojik sürdürülemezlik* de bu gerilimden doğmaktadır. Böylelikle olayların içinde gerçekleştiği mekânın, en az olayların içinde gerçekleştiği zaman kadar “toz” olduğu ve aslında her ikisine ilişkin tartışmaların birbirine bağlı bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Konuya tarihçiler açısından bakıldığında ‘genellemelere’ şüpheyle yaklaşan ve kendi alanlarındaki genellemelerin empirik epistemoloji açısından kanıtlanabilirliğinden kaygılanan tarihçilerin, felsefi spekülasyonlara geri dönme ihtimali nedeniyle nomotetik epistemolojiden uzak durdukları söylenmelidir. Nesnelliği azami düzeye çıkartmak isteyen tarihçilerin önünde çalışma alanı olarak büyük oranda arşivler kalmıştır. Arşivler ise hem mekânsal hem de zamansal açıdan eşitsiz biçimde dağılan ve büyük oranda olay-merkezli; kısa-ölçekli; epizodik jeopolitik zamanmekân itibarıyla tanımlanan veriler sahiptirler.²⁵¹ Dolayısıyla bu tür bir zamanmekân kavrayışına yaslanarak çalışmak ve sonuçta da idiyografik epistemoloji sınırları içinde kalmak tarihyazımı açısından zorunluluk olmuştur.

²⁵⁰ Wallerstein, “The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science”, <http://fbc.binghamton.edu/iwtynesi.htm> (16.02.2006); Wallerstein, (1997), “SpaceTime as the Basis of Knowledge”, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006); Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**... s. 200.

²⁵¹ Wallerstein, (1997), “Time and Duration: The Unexcluded Middle”, <http://fbc.binghamton.edu/iwtimdu.htm> (16.02.2006); Wallerstein; (1999), “Writing History”, <http://fbc.binghamton.edu/iwchv-hi.htm> (16.02.2006).

Kısa dönemli/epizodik jeopolitik zamanmekânın özellikle Avrupa-dışı sosyal bilimler olan antropoloji ve oryantalizm çalışmaları açısından bir meşrulaşma vektörü olarak kullanıldığı söylenmelidir: Antropologlar, Batı-dışını; ‘öteki’ni; ‘ilkel halkları’ incelemekteydiler. Bu ilkel halkların genelde teknolojileri söz konusu değildi. Yazılı metinleri yoktu. Görece küçük alanlarda yaşıyorlardı. Kullandıkları bilgiler modern bilimin bilgisi değildi. Kurumları farklılaşmamıştı. Antropologların kendi bilgi nesnelerinden iki epistemolojik sonuç çıkmıştır:²⁵² Birincisi, antropologlar, epistemolojik nesne kıldıkları halklara ilişkin ‘bilgi’ edinme imkânlarının çok dar olduğunu görüyorlardı. Zira bilgi sağlamak için önlerinde sadece bir yol vardı o da ‘katılımcı gözlem’ idi. Antropologlar, ‘ilkellerle’ doğrudan biçimlerde ve uzun süreli ilişkiler kurmak zorundaydılar. Bu da edinilen bilgilerin ister istemez güncel; bugüne ait veriler olması sonucunu doğurmaktaydı. Fakat diğer yandan, bu halklar ‘ilkel’ olduklarından dolayı, herhangi bir tarihsel *evrim* geçirmeyecekler; ilerleyemeyecekler idi. Eğer böyleyse sonuçta, geçmişteki davranışlarının da bugünkü davranışlarıyla aynı olması gerektiği *varsayılabilirdi*. Dolayısıyla onlar Avrupamerkezci bir perspektifle “tarihsiz halklar” idi.²⁵³ Bu nedenle epizodik jeopolitik zamanmekâna yaslanmak, bir yandan seçeneksizlik gibi görünürken diğer yandan ‘doğru’ bilgi edinmenin meşru yolu olmaktaydı.

Antropologların kendi bilgi nesnelerinden çıkan bir epistemolojik sonuç, ‘nesneleştirilen’ halklara ilişkin genelleme yapmanın; evrensel yasalar peşinde koşmanın şüpheli olacağı idi. Tıpkı tarihçiler gibi antropologlar açısından da evrensel yasalar peşinde koşan nomotetik epistemoloji yerine idiyografik epistemoloji modeli içinde çalışmak daha anlamlı durmaktaydı. Ayrıca, varılan bütün genellemelerin sonuçta Batılı/Avrupalı gelenekleri, kültürü, normları yegâne ‘rasyonel’ gelenek, kültür ve normlar olarak *stereotipleştirmesi* de yalnızca idiyografik epistemolojinin meşru olduğu sonucunu kuvvetlendirmekteydi.

Tarihyazımı ve antropoloji gibi oryantalizm de kısa dönemli jeopolitik zamanmekân kullanımıyla meşruiyetini pekiştirmiştir. Oryantalistler, bir zamanlar yüksek düzeylerde bulunan ama daha sonra Batı medeniyeti karşısında geriye düşen İran, Türk, Çin, Hint, Arap-İslam medeniyetlerini bir epistemolojik nesne olarak mercek altına almaktaydılar. Bu tarihin yüksek medeniyetleri artık geri idiler.

²⁵² Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., ss. 27–29.

²⁵³ Hegel’e ait olan ve Hindistan özelinde “Devlet yok, tarih yok” yaklaşımında açığa çıkan sözlerin yine Hindistan’dan başlayarak sorunlaştırılması için Bkz; Guha, a.g.e., ss. 20 vd.

Modern değillerdi. Dolayısıyla analizde önem kazanan element söz konusu olan modern-dışılık (non-modernity) durumuydu. Antropolojiden farklı olarak bu halkların yazılı metinleri *filolojik yöntemlerle* incelenecek ve süreci donduran; modernite yönünde *ilerlemeyi* önleyen; bu halkları, neredeyse Batı'nın geleneksel geçmişinin cisimleşmiş halleri pozisyonuna sokan öğeler bulunacak idi. Sonuçta oryantalist araştırmalar da genellemeler/evrensellikler peşinde koşmaktansa her bir halkın özgüllüğünü vurgulayan idiyografik bir çerçeve içinde kaldılar. Bir kez daha önem kazanan zamanmekân epizodik jeopolitik zamanmekân olmuştu.

Tarihsel sosyal bilimsel paradigmanın zamansal kavrayışı temel alındığında değişik alanlarda yapısal farklılıkların tezahür ettiği düşünülmektedir: Örneğin geçmiş-bugün ayrımı ile idiyografik tarihin 'geçmiş' incelemeleri üzerinden, nomotetik sosyal bilimlerin ise fiilen 'bugün' incelemeleri üzerinden meşruiyet kazanmaları sağlanmaktadır.²⁵⁴ Tarihsel sosyal bilimsel yapıya bu yolla ayrıca 'medenileşmiş ulusları' inceleme-'medenileşmemiş toplulukları' inceleme üzerinden de ayrı bir meşruiyet kazandırılmaktadır. Zira idiyografik epistemoloji temelli tarih bu sayede medeni ulusların tarihleriyle ilgilenirken, nomotetik epistemoloji temelli sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimleri aynı medeni ulusların farklı gerçeklikleri bulunduğu düşünülen değişik alanlarını incelemektedirler. Medenileşmemiş toplulukları incelemek ise antropoloji ya da oryantalizmin payına düşmekte, oryantalizmin ortadan kalktığı dönemde ise onun işlevi diğer disiplinlerin içinde ve *bölge çalışmaları* kanalıyla sürdürülmekteydi.

Zamansal gibi görünen geçmiş-bugün ayrışmasına mekânsal gibi görünen ikinci bir ayrışma *medeni-öteki* (Batı-Batı dışı veya Batı-barbar/ilkel) ayrımı eklenirken, bir 'varsayımsal mekân'da (*hypothetical space*) yer alan iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji ayrışması da önem taşımıştır. Bu üçlü, kendi mekânsal sınırlarını pazar, devlet ve sivil toplum kavramlarıyla tanımlamakta ve bu alanların 'özerk' olduklarını varsaymaktadırlar. Belirtilen ayrımların, kendi üzerinden gerçekleştiği mekân, bir varsayımsal mekândır zira dikkatli bir biçimde incelendiğinde her bir sosyal bilimsel disiplinin coğrafi sınır çizgilerinin özerk olmak bir yana aslında tamamen örtüştüğü görülür. Bu sınır çizgileri *fiilen* (*de facto*); açık ya da örtük olarak devletlere ait olan sınır çizgileriydi. Siyaset biliminin alanını oluşturan devlet kapsamındaki işleyişler ile iktisadın alanını oluşturan pazarın ya da sosyolojinin

²⁵⁴ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 25.

alanını oluşturan (sivil) toplumun, bir diğerinden ayrı tutulabildiği iddia edilmekteydi. Fakat gerçekten ayrımlar söz konusuysa bile hepsi aynı 'mekânın' içinde gerçekleşmekteydi. Bu durum biraz da feodal Avrupa'nın iç içe geçen yetki alanlarına benzemektedir. Araştırmacılar, belirli bir alan, birden fazla rakip yetki alanının parçası olabildiği için bu yetki alanlarını '*parsellenmiş egemenlik*' yapısı (*a structure of 'parcellized sovereignty'*) olarak tanımlamaktadırlar.²⁵⁵ Sonuç itibarıyla nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimlerin varsayımsal mekânlarındaki durum da aslında bu *parsellenmiş egemenlik* yapısından çok farklı bir durum değildi.

4.3.2. Orta Dönemli Zaman Ve İdeolojik Mekân Anlayışı

Braudel'in ikinci zamansal kavrayışı olan orta dönemli/çevrimsel zamana bakıldığında dünya sistemleri analizi açısından şu söylenebilir. Çevrimsel zamanın mekânsal karşılığı ideolojik mekândır. Farklı bir söyleyişle, yükselme ve alçalma gibi iki ayrı ve zıt evreden oluşan tek bir ritme göndermede bulunan orta dönemli zamanın simetrisi ideolojik mekân olarak görülebilir. Bütünleşik bir adlandırmayla *çevrimsel-ideolojik zamanmekândan* bahsetmek mümkündür.

Dünya sistemi içindeki dönüşümler çevrimsel ritimlerle gerçekleşir. Bu ritimlerin önde gelen ikisi '*Kondratieff çevrimler*' ile hegemonya çevrimleridir. Ekonomist Kondratieff'in adıyla anılan ritimler, yükselme aşamasına denk gelen *A* ve alçalma aşamasına denk gelen *B* safhalarından oluşur. Buradaki temel motifler daha çok *iktisadi* motifler olup üretim ve finans akışlarının tekelleşmelerle de bağlantılı olan küresel mekânsal hareketliliklerini içermektedir. Hegemonya çevrimleri ise sermaye birikiminin mekânsal mevkilerine de göndermede bulunmakla birlikte temelde büyük devletler arasındaki *askeri* mücadelelere ilişkindir. Bu mücadeleler mutlaka savaflara da yol açan uzun bir zamana yayılabilmektedir. Çevrimsel ritimlerle ilgili değişimler yaşanırken sistem değişmeden kalmaktadır. Sistemler, çevrimsel ritimlerin yanı sıra daha uzun vadeli eğilimler de taşıdıkları için sistemik çelişkileri asıl olarak işte bu uzun vadeli eğilimler şiddetlendirmektedir.²⁵⁶ Bir yandan sistem içi çelişkilerin yoğunlaşması diğer yandan uzun vadeli sistemik eğilimlerin kendi doğal sınırlarına dayanması ile birlikte sistem gittikçe büyüyen salınım ve dalgalanmalarla iyice keskinleşen kaotik bir noktaya taşınır. Sistemik bir

²⁵⁵ Wallerstein, (1997), "The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science," <http://fbc.binghamton.edu/iwtynesi.htm> (16.02.2006).

²⁵⁶ Wallerstein, *After Liberalism*... ss. 26–27; Amin, *Kapitalizmin Hayaleti*... s. 17.

krizle birlikte artık yeni bir veya birden fazla tarihsel sistemin doğmasının beklenebileceği yeni bir geçiş/başlangıç anına gelinmiş demektir.

Çevrimsel zaman ve beraberinde ideolojik mekân kavrayışı için Doğu-Batı kavram çifti üzerinden bir örneklendirme yapılabilir. Doğu-Batı kategorisi hemen herkesin kullandığı bir kategoridir. Doğu-Batı kavram çifti, çağdaş dünyanın; dünya sisteminin bölünmesine göndermede bulunmakta ve doğrudan siyasal, kültürel, askeri, ideolojik ve hepsinden önce epistemolojik bir nitelik taşımaktadır. Doğu ve Batı arasında bir “Soğuk Savaş” yaşandığı ve bu “Soğuk Savaş”ın, yirminci yüzyılın ancak son on yılına doğru bittiği görüşü yaygın bir düşüncedir. İlginç olan bu kavram çiftinin tarihinin 1945’ten önceye uzanmamasıdır. Mutlak/evrensel bir geçerliliğe sahipmiş gibi görünen bu kullanım, çok değil, daha yirminci yüzyılın başında dahi hemen hiçbir anlam taşımayacaktır. Tarihin çok eski dönemlerinde örneğin Eski Yunan ve Pers/İran medeniyetlerine ilişkin benzeri kullanımlar elbette olmuştur. Fakat kavram çiftinin 1945-sonrası kullanımı doğrudan doğruya modern dünyanın belirli bir çevrimsel tarihinin karşılığıdır. Bu kullanım belirtilen çevrimsel ritim sona erdikten sonra varlığını aynı güçlü etkilerle sürdürüyor olmaktan hayli uzaktır.²⁵⁷ Doğu-Batı kavram çifti, dünya sisteminin bilgi yapılarına yönelik epistemolojik eleştirilerde de ortaya konulduğu gibi özellikle oryantalizm tartışmalarında enine boyuna irdelenmiş ve eleştirilmiştir. Bu tartışmalarla da bağlantılı biçimde bilhassa 1960’lardan itibaren Kuzey-Güney bölünmesi, Doğu-Batı bölünmesine rakip bir mekânsal kategori niteliğiyle kullanılmaya başlanmıştır.

Orta dönemli zamanın yükselme ve alçalma gibi iki ayrı ve zıt evreden oluşmasına karşın bir bütünlük içinde anlaşılmasının, dünya sistemleri analizinin, hem Platoncu-Kartezyen-Kantçı düalist yaklaşımın ve hem de “iki kültür” bölünmesinin üzerinden geçme duyarlılığına uygun düştüğünün söylenmesi mümkündür. Diğer yandan, epistemolojik temelde hangi kullanım biçiminin “doğru” ya da “yararlı” sayılacağından ötede anlaşılması gereken asıl husus şudur: İlgili kavramlaştırmalar birer insani-sosyal inşa veya yaratımdır. Modern dünya sisteminin ve bilgi yapılarının epistemolojik eleştirilerinde değinildiğinde, sosyal analizlerde sıklıkla kullanılan “ideal tipler” ya da stereotipler özellikle Avrupamerkezci bir

²⁵⁷ Wallerstein, (1997), “The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science,” <http://fbc.binghamton.edu/iwtynesi.htm> (16.02.2006); Wallerstein; **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** ss. 202–203. Wallerstein, (1997), “SpaceTime as the Basis of Knowledge”, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006).

perspektif üzerinden ideolojik yargılarla yüklenmiş durumdadırlar. Bu kavramlar, “orada”, “dışarıda”, “nesnel”, “olgusal” coğrafi ya da mekânsal alanlara göndermede bulunmamaktadır. Anlaşılması gereken bir diğer nokta bahsi geçen kullanımların birer verili zamansal kullanımla eşleştirildikleridir. Bu zamansal dönem, olayların zaman-süresiyle; epizodik tarihlendirmelerle ifade edilemeyecek boyutta ve bu anlamda “orta-dönemli”dir. Zamansal ve onun simetrisinde mekânsal belirlemeler, siyasal, toplumsal ve ekonomik ritimlerle bağlantılı biçimde işlemselleşmekte, bütünleşik ve döngüsel bir tarzda birbirleriyle açıklanmakta ve birbirlerini açıklamaktadırlar.

4.3.3. Uzun Dönemli/Yapısal Zaman Ve Yapısal Mekân Anlayışı

Dünya sistemleri analiziyle geliştirilen ve birer mekânsal karşılıkla eşleştirilen zamansal kavrayışlardan biri ‘uzun süre’; “uzun dönem” ya da “yapısal zaman” olarak ifadelendirilen kavrayıştır. ‘Uzun süre’li zamana mekânsal olarak da uzun daha doğru bir ifadelendirmeye büyük-ölçekli bir mekân karşılık gelmektedir. Bu yapısal mekân, tıpkı yapısal zamanın kendi kronolojisi boyunca sabit kalmaması ve devingen bir nitelik taşıması gibi sabit değildir ve devingen bir nitelik taşımaktadır. Bahsedilen mekân, dünya sistemleri analizinin epistemolojik nesnesi olan tarihsel sistemler, daha özelde de modern dünya sistemidir. Kısa süreli olayların zamanına jeopolitik mekân, orta süreli çevrimlerin zamanına ise ideolojik mekân karşılık gelirken yapısal zamana da mekânsal olarak somutta tarihsel sistemlerin ‘ölçeği’ karşılık gelmektedir.

Jeopolitik ve ideolojik mekânlara ilişkin epistemolojik imaları da haiz bulunan tartışmaların bir benzeri, tarihsel sistemler özelinde de ortaya çıkmaktadır. Örneğin, dünya sisteminin tarihlendirilmesi itibarıyla takriben on altıncı yüzyıl baz alınabildiği gibi on birinci-on ikinci yüzyıl da baz alınabilmekte ya da süreç çok daha gerilere doğru binlerce yıllık bir arka plana değin çekilebilmektedir.²⁵⁸ Diğer yandan kapitalizm, başlangıcında hemen hiç kimse tarafından bir dünya sistemi olarak görülmezken, görece yakın bir zaman olan on dokuzuncu yüzyıla kadar da yine hemen hiç kimse tarafından bir epistemolojik nesne niteliğiyle ciddi düzeyde kavranıp analiz edilmemiştir. *Kapitalist dünya ekonomisi, kapitalist dünya sistemi, dünya sistemi* veya *modern dünya sistemi* gibi kavramsal kullanımlar 1970’lerle

²⁵⁸ Frank ve Barry K. Gills, “5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş”, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık Mı?*... ss. 41vd.

beraber gözüktükleri için çok daha yeni tarihlere sahiptirler. Farklı bir söyleyişle, yapısal zaman ve mekânın tanınması, ilgili tarihsel gerçeklik olan kapitalist sistemin kendisinin ortaya çıkışından ancak asırlar sonra gerçekleşebilmiştir.

Mekânsal değerlendirilişlerine simetrik olarak yapısal zamanın karşılık geldiği tarihsel sistemler, sistemik nitelikleri dolayısıyla varlıklarını, kendilerinin içinde gerçekleşen çevrimsel süreçler vasıtasıyla işler kılmaktadırlar. Dünya sistemleri analizine epistemolojik nesnelik de yapan tarihsel sistemlerin değişimle, kendini dönüştürmeyle ve rekabetlerle birlikte varlıklarını sürdürdükleri için aynı zamanda değişmedikleri de öne sürülebilir.²⁵⁹ Dolayısıyla Wallerstein'in değişimin hem sonsuz olduğuna ve hem de gerçekte hiçbir şeyin değişmediğine ilişkin stereotipiyle tekrar karşı karşıya gelinmektedir. Bu ikircikli gerilim, tarihsel sistemlerin tanımlayıcı özelliğidir. Sistemlerin tarihsellikleri, zamanın bir anında doğmakla ve yine zamanın bir başka anında da ortadan kalkacak olmakla bağlantılıdır. Sistemlerin, ortadan kalkmaları görülebilir hale geldiğinde gerçek bir krizden söz edilebilir. Zira artık bir sistemden başka bir veya birden fazla 'şeye' *geçiş* söz konusudur. Bu durum, daha çok ilahiyat çevrelerinde dillendirilen ve tanrısal içerimleri bulunan "doğru zamanda" ve "doğru yerde" bulunma anlayışına dolayısıyla farklı bir zaman ve mekân kavrayışına da kapı aralamaktadır. Dünya sistemleri analizinin, sadece tarihsel sosyal bilimlere bir epistemolojik ve metodolojik eleştiri anlamına gelmediği aynı zamanda sisteme bir ahlaki eleştiri anlamına da geldiği hatırlanmalıdır. Yine ilahiyatçıların da altını çizdikleri temel ahlaki seçimlerin varlığı da burada önem kazanmaktadır. Diğer yandan, bir seçimin varlığı, *ilerlemenin* kaçınılmazlığı düşüncesini de *yanlışlamaktadır* zira ilerleme kaçınılmaz olsaydı eğer o zaman herhangi bir ahlaki, siyasal ya da epistemolojik seçmeye gitmeye de gerek kalmazdı.

Dünya sistemleri analizi açısından yapısal zamanmekân kavrayışında çevrimsel-ideolojik zamanmekân anlayışının da değerlendirildiği söylenmelidir. Çünkü daha önce de değinildiğince sistemin işlerliği ancak bu yolla; yükselme ve alçalma safhalarından meydana gelen ve gerçekte bir bütün olarak tek bir çevrimi oluşturan ritimlerle sağlanmaktadır. Bir benzetme yapmak gerekirse, nefes alıp-verme kullanılabilir. Eğer nefes alınıp verilemezse insan organizması varlığını sürdüremez ama nefes almak ve nefes vermek iki ayrı, iki farklı andır. Tıpkı yükselme ve alçalmalardaki gibi organizma, burada da, birini veya diğerini

²⁵⁹ Wallerstein; **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**, s. 209-210; Arrighi vd., a.g.e., s. 33.

yaptığında, farklı davranmakta ama sonuçta nefes alıp-vermek, biri diğerini tamamlayan iki parçadan müteşekkil tek ve bütünleşik bir ritim olmaktadır.²⁶⁰ Tıpkı bunun gibi yapısal zamanmekânların (*uzun süre*lerin) içinde, sistemin işleyişini mümkün kılan çevrimsel; farklı zamanlarda farklı davranılan ama sonuçta sistemik süreçlerle birlikte bütünleşen ritimler söz konusudur.

Zamansal bakımdan tanımlayıcı epistemolojik karakteristik olarak tıpkı Annales Okulu'nda olduğunca dünya sistemleri analizinde de '*uzun süre*'nin baz alınışı sadece bir benzerlik doğurmamakta, farklılıklara da yol açmaktadır. '*Uzun süre*'yi, sosyal bilimler için anahtar öneme sahip bulunan bir epistemolojik araç olarak gören diğer akademik/düşünsel gelenekteki kimi belirsiz bırakılan unsurlar dünya sistemleri analizinin özgüllüğüyle berraklaşmaktadır. Şöyle ki: '*Uzun süre*' dünya sisteminin mekânsal niteliğinin yani tarihsel sistemlerin zamansal karşılığı olarak alınmaktadır. Oysa Annales Okulu'nda böyle bir yaklaşım söz konusu olmamıştır. Dünya sistemleri analizindeki kullanımı ile '*uzun süre*', tarihsel sistemlerin belirli bir başlangıçları, belirli bir ömür süreleri ve nihayetinde sonları bulunduğu konusundaki savı kendi boyutunda desteklemektedir. '*Uzun süre*' karakteristiğiyle çözümlenen yapıların 'hareketsiz' ve ebedi olmadıkları açığa çıkarılmaktadır. Ayrıca bir tarihsel sistemden, onu takip eden bir ya da birden fazla başka sistemlere "geçişler" yaşandığında ısrar edebilmek de ancak '*uzun süre*'li çözümlerle mümkün olabilmektedir.²⁶¹ Analizin, epistemolojik nesnesinin mekânsal niteliğiyle zamansal niteliği bağlamında '*uzun süre*', bütünleştirici bir kategori işlevini görmektedir.

Modern dünya sisteminin süreçleri sistemik süreçler olduğundan sistemin bu günkü durumunu anlamayı sağlayacak temel bakış açısı, ayrı ve kıyaslamalı olarak alınan alt birimlerin veya devletlerin tarihleri değil, zamansal sınırlarıyla birlikte bütün sistemin tarihidir. Nasıl ki ücretli ve ücretli-olmayan emek alanları, metalaşmış ve metalaşmamış mal alanları, mülkiyet ve sermaye ilişkileri sistemin mekânında ayrı alt birimleri aşan bir düzeyde birlikte bulunabiliyorsa benzer biçimde zaman itibarıyla da tarihsel sistemlerin verili anlayışını aşmak gerekmektedir. Özetle bir sistem olarak kapitalizmin tanımlayıcı epistemolojik özelliklerinden birinin '*uzun süre*'

²⁶⁰ Wallerstein, (1997), "The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iwtynes.htm> (16.02.2006).

²⁶¹ Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** s. 371; Wallerstein, (1997), "Time and Duration: The Unexcluded Middle", <http://fbc.binghamton.edu/iwtimdu.htm> (16.02.2006).

olması, doğrudan doğruya sistemin mekânsal hacminin, yapısallığının; ‘uzunluğunun’ bir simetrisidir.²⁶² Zamansal bakımdan tanımlayıcı epistemolojik karakteristik olarak ‘uzun süre’ kavrayışının temel alınması yoluyla münhasıran on dokuzuncu ve yirminci yüzyılların verilerinden uzaklaşarak daha derinlikli analizler yapmak da mümkün kılınmaktadır.

Modern dünya sisteminin yapısal mekânının açıklayan kavramların belirli bir söylemsel yaygınlık kazandıkları belirtilmelidir. Örneğin merkez-çevre kullanımı hem genel hem de akademik çevreler itibarıyla önemli bir kullanım alanına sahiptir. Ekonomik faaliyetlerin mekânsal yoğunlaşmalarına göndermede bulunan merkez-çevre kavram çiftine ilişkin tartışma, mekânsal yoğunlaşmaların ‘devlet’ sınırları ile birebir örtüşüp örtüşmediği özelinde düğümlenmektedir. Farklı bir söyleyişle, devletlerarası sistemin tekil parçaları olan devletlerin kimini *merkez devletler* kimini de *çevre devletler* olarak adlandırmanın, insani-sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilmek için doğru bir yaklaşım olup olmadığı sorunsallaştırılmaktadır.

Merkez ve çevreyi, epistemolojik anlamda daha “kesin” biçimlerde konumlandırma maksadıyla devlet altı alanlara inilip örneğin ‘bölgeler’ düzeyine gelindiğinde mekânsal referansların anlamları daha da belirsizleşmektedir. Aynı belirsizlik devletlerin mekânsal sınırlarının Doğu-Batı ya da Kuzey-Güney boyutlarında ‘küresel’ çerçevede aşılmasında da yaşanmaktadır. Bu durumda büyük ölçüde eski sömürge sahibi mütecaviz (aggressors) ülkeleri simgeleyen ‘Kuzey’ ile nispeten az gelişmiş ülkeleri simgeleyen ‘Güney’ kavram çifti, merkez-çevre kutupsallığı açısından, ne kısa dönemli jeopolitik, ne de orta dönemli ideolojik mekâna değil ama yapısal mekâna dönüşmektedir.²⁶³ Yapısal zamanın yapısal mekânında merkez-çevre kutupsallığının dışında bir de yarı-çevre mekânından bahsedildiği hatırlanmalıdır. Yarı-çevrenin varlığının dışında, yapısal mekânın onaltıncı yüzyıldaki doğumundan sonra eklemlerle genişlediği hatırlandığında aynı zamanda *dış mekân*ın olabileceği de teorik olarak kabul edilmektedir.

Tarihsel sistemler statik değil dinamik bir tarzda işlemselleştiklerinden dolayı içlerindeki çevrimsel zamanlara paralel olarak ideolojik mekânsal değişiklikler yaşanabilmektedir. Örneğin Japonya, ikinci Dünya Savaşı sonrasında ucuz emek deposu olarak görülmüş ve hem SSCB hem de Komünist Çin’e karşı desteklenmesi

²⁶² Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi...** s. 149; Wallerstein, (1997), “The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis”, <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm> (16.02.2006).

²⁶³ Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek...** s. 205; Wallerstein, **After Liberalism...** s. 22.

gereken bir Batı müteffîği kimliğiyle hızlı bir *kalkınma-gelişme-ilerleme-modernleşme* sürecine girmiştir. Dünün *gelişmekte olan ülkesi* Japonya, ‘bugün’ bir merkez devlettir. Yarın belki de modern dünya sisteminin ‘hegemonik’ gücü olacaktır. Dolayısıyla ‘uzun süreli/yapısal zaman ve yapısal mekân sınırları içinde orta süreli/çevrimsel zaman ve ideolojik mekân değişmekte ancak yapısal mekân, bu kendi iç değişiklikleriyle birlikte -*değişmeksizin*- varolmayı sürdürmektedir

4.3.4. Ebedi Zaman Ve Ebedi Mekân Anlayışı

Braudel’in kullanımında kendisine yer bulan zamansal kavrayışlardan biri, varlığı halinde ancak bilgelerin zamanına karşılık gelebilecek olan aşırı uzun zaman ya da ebedi zamandır. Ebedi zaman ve dünya sistemleri analizinde onun simetrisi olarak düşünülen ebedi mekân anlayışı nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimler için ayrıca önemlidir. Zira yasa benzeri ya da doğrudan yasa olarak ifadelendirilebilecek genellemelerin yahut da evrenselliklerin geçerlilikleri ancak, doğrulukları zaman ve mekân boyunca gösterilebildiği takdirde söz konusudur. Değilse eğer saygın bir bilgi yapısı olarak bilimden söz etme imkânı ortadan kalkmaktadır. Yalnızca genellemelerin var olduğu böyle bir kavrayışta zamansal ilişkisizlik simetrik olarak mekânsal ilişkisizliği de beraberinde getirmektedir.²⁶⁴ Farklı bir söyleyişle, bir epistemolojik nesneyi şu ya da bu zamanda incelemenin farklılaştırıcı bir sonucu olmayacağı gibi şu ya da ülkede, coğrafyada, yerde, bölgede özetle mekânda incelemenin de farklılaştırıcı bir sonucu doğmayacaktır.

Ebedi zaman ve ebedi mekân kavrayışının yol açtığı zamansızlık ve mekânsızlık, zaman ve mekânın epistemolojik analizle ilgisinin bulunmadığı varsayımdır. Bu yaklaşım, esasında hem zamanın hem de mekânın dikkate alınmama bağlamında hiç olmamaları; kendileri yokmuş gibi davranılması anlamına gelmektedir. Ebedilik bir yönüyle, nomotetik epistemolojiye bütünüyle teslim olmaktır. İnsani-sosyal davranışın yasalara tabi olduğu ya da evrensel yasalar tarafından yönlendirildiği varsayıldığı için, gerçekleştirilen çalışmaların örneğin örneklemelerin hem yeri hem de zamanı önemsizleşmektedir. Sonuç itibarıyla idiyografik tarihyazımının temel aldığı jeopolitik mekânın ve olay temelli zaman anlayışının, dünyada siyasal uyumsuzluklar ve çatışmalar var olduğu sürece üzerinde belki de hiç anlaşılamayacak sorunlar dolayımında düğümlendiği görülmektedir.

²⁶⁴ Wallerstein, (1997), “SpaceTime as the Basis of Knowledge”, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006).

Nomotetik sosyal bilimler ise, temel alınan ideolojik mekân ve orta dönemli zaman itibarıyla, idiyografik çerçeveden farklı olarak bir de zaman ve mekân kategorilerinin birbirlerinden yalıtık algılanması dolayımında bir açmaza girmektedir. Her iki durumda da zamanda mekân/uzay ve mekânda/uzayda zaman dolayısıyla da bütünleşik bir referans çerçevesi içinde zamanmekân, insani-sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilmek için gereken önemli bir kategori niteliğine rağmen dışta tutulmuş olmaktadır.

Ebedi zamanmekân kavrayışının nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimler olarak sosyoloji, siyaset bilimi ve iktisat için bir zorunlu ön kabul olduğunu söylemek hiç de yanlış sayılmamalıdır. Farklı bir söyleyişle, o büyük '*Methodenstreit*' çerçevesinde nomotetik epistemolojili bilimler ve idiyografik epistemolojili bilimler olarak iki düşman kampa ayrılan bilimlerden idiyografik tarih, antropoloji ve oryantalizm epizodik jeopolitik zamanmekânı kullanırken, nomotetik iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji ebedi zamanmekânı kullanmaktaydı. Fakat hiçbir geriye kalan zamanmekân türlerinden herhangi kullanmamaktaydı.²⁶⁵ Ebedi zamanmekân esasında, ebedi değişimi ya da *ilerlemeyi* merkezileştiriyor gibi gözükse de gerçekte insani-sosyal işleyişlerin, her dönem için aynı kurallara tabii olduğunu vurgulaya gelmektedir. Üstelik idiyografik anlayış ve nomotetik anlayış, birlikte bir çift olarak; tarihsel sosyal bilimler üzerinde bütünüyle egemenlik kurduklarından dolayı, bu zaman ve mekân kavrayışları sosyal analizin nesnel ve doğru bilgiye ulaşmasının önünde bir bariyere dönüşmektedir.

4.3.5. Dönüşümsel Zaman Ve Dönüşümsel Mekân Anlayışı

Tarihsel sosyal bilimsel anlayışa göre değişim her zaman daha iyiye doğru gerçekleşecektir. Aydınlanma felsefesi tarafından koşullandırılan modern-seküler bakış açısı, tarihin *ilerlemeyi* garanti ettiğini düşünmüştür. Hem Marksist hem liberal modernleşme teorilerinin benimsediği kaçınılmaz ilerleme kavramı, Hristiyanlığın 'öte dünyaya' ilişkin kurtuluş anlayışını yalnızca bu dünyaya ait seküler bir unsur haline getirmekle kalmamıştır. '*İyi/hayırlı*' bir *sonun* sadece bazıları için değil herkes için vuku bulabileceği inancı da bu yolla beslenmiştir.²⁶⁶ *İlerleme yönlü değişimin*

²⁶⁵ Wallerstein, (1997), "The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science," <http://fbc.binghamton.edu/iwtynesi.htm> (16.02.2006).

²⁶⁶ Wallerstein, (1999), "Uncertainty and Historical Progress", <http://fbc.binghamton.edu/iwposb.htm> (16.02.2006); Paul Gingrich, (2006), "Contemporary Social Theories–World-System Analysis", <http://uregina.ca/~gingrich/319f806.htm> (08.06.2006).

yönü sosyalist perspektiften ve liberal perspektiften farklı gözükmiştir. Fakat farklı farklı “*tarihin sonu*” anlayışlarına gelinse de sonuç itibarıyla Aydınlanma felsefesi doğrultusunda gelişmeci ve ilerlemeci bir tarih anlayışı ortak zemini oluşturmuştur. Daha az iyiden daha iyiye; barbar ve ilkel olmaktan medeni olmaya; kölelikten özgürlüğe; sömürgelikten bağımsızlığa doğru bir “ilerleme” anlayışı genel kabul görmüştür. İlerlemenin mutlak, kaçınılmaz, zorunlu değil zorunsuz/olumsal görüldüğü dünya sistemleri analizi açısından ‘*dönüşümsel zamanmekân*’ (*transformational timespace*) olarak adlandırılan bir kategori devreye işte tam da burada girmektedir.

Gerçek sistemik krizlerle karşı karşıya kalan insanlar, *dönüşümsel zamanmekânla* karşı karşıyadırlar demektir. *Dönüşümsel zamanmekânla*, yapısal zamanmekândakinin tam aksi yönde bir analiz kastedilmekte ve ‘vakıanın özgüllüğü’ (*specialness of the occurrence*), istisnai nitelikleri, dünyadaki tüm büyük kurumlar üzerindeki derin etkileri vurgulanmaktadır. Örneğin, Hazreti İsa’nın dünyaya gelişinin Hristiyan açıklaması bu tür bir açıklamadır ya da seküler bir örnek olarak tarım devrimi de *dönüşümsel zamanmekânla* refere edilebilir. Paradoksal görünse de bilinçli insan müdahalesine en açık olan durumlar kaos ya da sistemik kriz durumlarıdır. Farklı bir söyleyişle, *dönüşümsel zamanmekânlar*, özgür irade faktörünün, maksimum düzeyde iş görebileceği; bireysel veya kolektif eylemin, dünyanın gelecekteki yapılanması üzerinde, diğer dönemlere kıyasla daha fazla etki sahibi olabileceği dönemlerdir. İnsani müdahalelerin önemli bir fark yaratabileceği böylesi durumlarda yıl (zaman) ve yer (mekân) söylenebilse dahi bunun herhangi bir önemi söz konusu değildir.²⁶⁷ Bununla birlikte, nasıl bir yönün ya da değişim çizgisinin takip edilmesi gerektiğine ilişkin ahlaki seçimler yine *dönüşümsel zamanmekân*da önem kazanmaktadır.

Yapı ya da sistemler kendi denge durumlarından uzaklaşıp çatallaşmaların eşiğine geldiklerinde şu ya da bu yöndeki mikro ivmelenmelerin dahi devasa etkileri olabilir. Bu durum da hem içinde yaşanan sistemin ve hem de zamanmekânların yerli yerinde bilinmesinin değerini göstermektedir. Değil mi ki tarihsel sistemler sadece sistemik değil aynı anda tarihseldirler yani bir başlangıçları olduğunca bir de sonları olacaktır o halde tüm kontrol edilemez ögelere karşın, dönüşümün gerçekleşeceği bir *zamanmekân* da mutlaka var demektir. İşte bu *dönüşümsel*

²⁶⁷Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**, s. 211–212; Wallerstein, **After Liberalism...** s. 44; Wallerstein, **Ütopistik...** s. 41.

zamanmekân geldiğinde yeni sisteme ilişkin ahlaki ve politik seçim yapma zamanı da gelmiş demektir.

4.3.6. Zaman Ve Mekân Anlayışlarının Epistemolojik Açıdan Genel Değerlendirilişi

Braudel özelinde Annales Okulu'nca ortaya konulan ve Wallerstein özelinde dünya sistemleri analizinde geliştirilen zaman ve mekâna ilişkin kavrayışların farkındalık yaratıcı özellikleri meydan okuyucu ve dönüştürücü potansiyelleri itibarıyla büyük önem taşımaktadır. Nesnel, kesin, evrensel, doğru bilgiye ulaşma çabaları verimsizlikle sonuçlanan pozitivist epistemoloji merkezli tarihsel sosyal bilimlere karşı, dünya sistemleri analizi hem epistemolojik analiz biçimine ve hem de bu analiz biçiminin zamanına; zamanmekânına ilişkin önerileriyle nesnel ve doğru bilgiye ulaşma yolunda önemli bir imkânı işaretlemektedir. Dünya nasıl algılanmakta, bilgi yapılarına ilişkin çabalar ne tür amaçlarla belirginleştirilmekte, bilimsel faaliyetler hangi tarzlarda örgütlenmekte, bu ve benzeri problemler temel epistemolojik sorunlar olduğu için zamanmekân gerçeklikleri kullanılırken, en azından daha dikkatli ve bilinçli hareket edilmesinin gerekliliği belirtilmiş olmaktadır.

On sekizinci yüzyıl Aydınlanmasının olgunlaştırdığı bir atmosferde doğa bilimlerini model alan çabalarla ortaya konulan sosyal bilimler, epistemolojik tartışmalar içinde kendisini yalnızca iki alternatif model ile sınırlamış; ya idiyografik ya da nomotetik temelde işlemselleşme durumunda kalmıştı. Ancak, gerçek sınırlandırma, soyut modellemelerden değil insani-sosyal gerçekliğin bizatihi kendisinden doğmaktadır. İnsani-sosyal dünyanın *karmaşıklık*; doğa bilimleri içinden yükselen İlya Prigogine'nin '*karmaşıklık çalışmaları*'nda da değinildiğince kendini yirminci yüzyılda iyice aşikâr kılmıştır. Kaos, çatallanmalar, bulanık mantık ve zaman oku gibi yeni kavram ve olguların eşliğinde, evrenselliklerin evrensellikler olup olmadığı ve ilerlemenin *ilerleme* olup olmadığı, sürdürülebilir bir kalkınmanın/ilerlemenin gerçekte neye yol açtığı hem teoride farklı epistemolojik akımlarca hem de çevrecilik hareketleri gibi pratik akımlarca sorgulanmıştır.

Bürokratik örgütlenmeler, devasa planlamalar ve rasyonel tekniklerle idare edilen "olaylar" olarak soykırımların, kitlesel savaşların, nükleer denemelerin birer sapma değil, dünya sisteminin mekânsal yayılımına içkin modern gelişmeler olduğu

dillendirilmiştir. Tüm bu gelişmeler temelde hem üzerinde konuşulan zamanı hem de mekânı yeniden ele alma zorunluluğunu doğurmuştur. Zira sosyal analizin kendisine odaklandığı o ‘olgusal’ ve dolayısıyla etkin değişim; ‘gerçekte’ yapısal zamanmekânda cereyan ettiği için, tarihsel sosyal bilimlerin idiyografik ve nomotetik epistemolojiler kutupsallığında belirginleşen zamansallıklarla bir türlü doğru biçimde kavranamamaktadır. Tarihsel sosyal bilimlerin kalıpları içinde kalınarak gerçekleştirilen çözümlemelerde verili bağlamlar içinde doğa bilimlerini modelleme çerçevesinde pozitivist epistemoloji gereği bir ‘ebedi zaman’ anlayışına yaslanılmaktadır. Bu anlayış ‘evrensel’ yasalara varmak için zorunlu görülmektedir. Zira evrensellik ancak zaman ve mekânın hiçbir etkisinin bulunmadığı, söz konusu edilecek olan ‘yasa’nın zaman ve mekânın ancak her yer ve noktasında *ebedi* geçerliliğinin öne sürülebileceği durumlarda mümkündür. Değil ise evrensellikten söz edilemeyecek, evrensel temelde kesin, geçerli, doğru olmayan bir bilginin ise, yasalarla ifade edilmesi dolayısıyla da bilimsel bilgi sınırları içine girmesi ihtimal dışı kalacaktır. Zamanın, ebedi bir formda algılanması bu nedenden ötürü tarihsel sosyal bilimler açısından zorunlu olmaktadır. Diğer taraftan ölçümler, hesaplamalar, nicelleştirmeler gibi arayışlar yönüyle özellikle nomotetik epistemoloji temelli sosyal bilimlerde kısa süreli; olay merkezli; zamanmekânın; nedenlerin belirli tarihlere bağlandığı bir zaman anlayışının kabul edilmesi de pratik gereklilikler yönüyle kendini dayatmaktadır.

Tarihsel sosyal bilimsel paradigmanın aksine dünya sistemleri analizi perspektifinden bakıldığında “verili paradigmaların geçerliliği ve faydalılığı sonsuz değildir”.²⁶⁸ Farklı zamanmekân kavrayışları olarak kısa süreli/epizodik jeopolitik zamanmekân, orta süreli/çevrimsel-ideolojik zamanmekân, ‘uzun süreli/yapısal zamanmekân, çok uzun süreli/ebedi zamanmekân ve dönüşümsel zamanmekân ortaya işte bu nedenle çıkmaktadır. Farklı zamansal kavrayışlardan bahsedilebiliyorsa eğer evrenselliklerden bahsedilemeyecek demektir. Çünkü buradan evrensel olduğu düşünülen yasaların ancak belirli zamanlar ve dolayısıyla belirli mekânlar/uzaylar için geçerlilik taşıyabildiği anlamı çıkmaktadır. Böylece bir diğer çıkarsamaya ulaşılmaktadır: Newtonyen bilimin, pozitivist epistemolojinin ve Avrupamerkezci perspektifin tersine evrensellikler ancak tarihsel olarak evrenselliklerdir.

²⁶⁸ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 179.

Farklı zamansal ve mekânsal kavrayışlar, tarihsel sistemlerin basit, yalın ve mekanik bir işleyişle değil *karmaşıklıkla* dolu olduklarının bir göstergesidir. Tarihsel sistemler epistemolojik anlamda tatmin edici bir biçimde açıklanmak daha da ötede tatmin edici bir biçimde yeniden yapılandırılmak isteniyorsa eğer önce söz konusu karmaşıklıkları içinde görülmelidirler. Bunun için atılması gereken ilk adım zamanmekân kategorilerinin gerçekte nasıl biçimlendirildiğini sorunsallaştırmaktan ve daha uygun kategoriler için mücadele vermekten geçmektedir. Bu epistemolojik mücadele yollarından biri olan dünya sistemleri analizi ile zamansal bakımdan esas tanımlayıcı karakteristik olarak, yapısal zamanmekân; Annales Okulu'ndaki adlandırma ile '*uzun süre*' kavrayışı temel alınmaktadır. '*Uzun süre*' karakteristiği, tekraren belirtmek gerekirse eğer dünya sistemleri analistlerinin genelde Annales Okulu'nun özelde Fernand Braudel'in kategorilerinden beslendiklerini de göstermiş olmaktadır.

Bir kapitalist dünya ekonomisi olarak modern dünya sisteminin, içinde hareket ettiği zamanların ya da bütünleşik biçimde zamanmekânların, '*uzun süreli*/yapısal ve orta süreli/çevrimsel ideolojik zamanlar olmasına karşın, sosyal bilimsel analizlerde bu zamansal kavrayışlara yeteri kadar yer verilmediği görülmektedir. Oysa salt modern dünya sistemini değil, aynı zamanda bütün insani-sosyal tarihi de etkin ve epistemolojik anlamda gerçekliğe uygun bir biçimde analiz edebilmek için bu zamansal kavrayışların göz önünde bulundurulması zorunludur. Değilse eğer sosyal eylemin sadece kendisi değil onun epistemolojik anlamda doğru analizi de yüksek oranda zorlaştırılmış olmaktadır. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyılda inşa edilen sosyal bilimsel paradigmanın sergilediği epistemolojik sınır ve ayrımların da gerçeklikle bağdaşmadığı bu yolla ortaya çıkmaktadır.

Dünya sistemleri analizi ile bakıldığında gerçekliği yerli yerinde kavrayabilmek için 'farkların' aranması gereken asıl ayrım çizgilerinin geçmiş zamanlar-gelecek zamanlar arasından değil, tarihsel sistemlerin içlerinden ya da en azından değişik tarihsel sistem türlerinin arasından geçtiği düşünülmektedir. Bu düşünüşün gerçekleştirilmesi de ancak doğru bir zamansal kavrayışla; 'çevrimsel zamanları' da gözetken '*uzun süre*'li analizlerle mümkün olabilmektedir. Dünyanın içinde gerçekten hareket ettiği zamanmekânlar olarak çevrimsel-ideolojik zamanmekân ile yapısal zamanmekân, sosyal analizlere dahil edilmeye başlandığında, yalnızca bir tarihsel sistem olarak dünya sistemi değil ayrıca bütün

tarih de etkin ve epistemolojik anlamda ‘doğru’ bir biçimde araştırılabilecektir. Zira mekân ve zaman, pozitivist epistemolojide savunulduğu gibi orada bir başlarına durmamakta, dünyayı anlamaya çalışırken işlemselleşmektedirler. Kullanılan mekân ve zaman ya da bütünleşik biçimde zamanmekân, gerçekliğin anlaşılma biçimini doğrudan belirlemektedir.

Sonuç itibarıyla, dünya sistemleri analizi ile getirilen epistemolojik önerilere birlikte bakıldığında, ortaya alternatifler konulması gerekliliğinin; partiküler bilgi yapıları anlayışından ve bir kültür olarak bilimin tarafsız olmadığı savından beslendiği söylenmelidir. Alternatif öneriler en temelde bu nedenle gereklidir. Empirik epistemolojinin ve onun yeniden yorumlanmasıyla belirginlik kazanan pozitivist epistemolojinin nesnellik getirmede; ‘bilmek için bilmek’ aşkından öte motivasyonlara sahip bulunduğu ve her zaman belli *a priori* bağlılıkları önceden gerektirdiği görülmektedir.²⁶⁹ Gerçekliklerin, evrensel gerçeklikler olmadığı ve eğer evrensel gerçeklikler varsa bile bunların, ‘karmaşıklık bilimi’ çalışmalarında görüldüğü gibi çelişkili, kaotik, çoğul ve ayrıca tarihsel oldukları fark edilmelidir. Bilimin basitin değil, karmaşıklığın yorumunun aranmasına karşılık geldiği görülmelidir.

Karmaşıklık incelemelerin doğa bilimlerinden öte, sosyal bilimler için de önemli epistemolojik içerimlere sahip bulunduğunun altı ısrarla çizilmelidir. Bu yolla her şeyden önce özellikle nomotetik epistemoloji modelli sosyal bilimlerin kendisine dayandığı ebedi zamanmekân kavrayışının temeli çürütülmektedir. Diğer yandan, hem nomotetik epistemolojili sosyal bilimlerin, bulgularına kaynaklık eden ve hem de idiyografik epistemolojili tarihyazımının yanı sıra Avrupa-dışını inceleyen antropoloji ve oryantalizm çalışmalarına meşruiyet kaynağı olan epizodik jeopolitik zamanmekân da reddedilmiş olmaktadır. Bu retler yoluyla doğan boşluğa ise, geçerli oldukları müddet boyunca insani-sosyal süreçlerin kuralları getirilmektedir. Bu kurallara ilişkin ‘düzenler’ mütemadiyen yeni dönemler ve düzenler doğurma potansiyelini içinde taşıyan ‘kaos’ noktaları üretmektedirler. İçine orta-dönemli çevrimsel-ideolojik zamanmekânların yerleştirildiği yapısal zamanmekân kavramı tam olarak burada devreye girmektedir. Karmaşıklık incelemeleri, sosyal bilimler açısından bir yönüyle daha önem kazanmaktadır: On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında, sosyal gerçeklik alanının, fiziksel gerçeklik alanından

²⁶⁹ Wallerstein, (1997) “Social Science and Contemporary Society: The Vanishing Guarantees of Rationality”, <http://fbc.binghamton.edu/iwitaly.htm> (16.02.2006).

ayrı olmasından dolayı, bu iki inceleme türünü bir araya getirmek isteyenler, doğa bilimlerinin model olarak alınması gerektiğini düşünmüşlerdi. 'Sosyal fizik' kavramı da ortaya bu nedenle atılmış idi. Farklı bilgi yapılarını yaklaştırma çabaları devam ediyor olmakla birlikte işin mahiyeti artık bütünüyle değişmiş durumdadır.

Gelinen yerde karmaşıklık çalışmalarının savunucusu olan doğa bilimcileri, zamanın tersinmezliğini dillendirmede örneğin 'zaman oku' gibi temelde sosyal bilimsel olan kavramlara başvurmaya başlamışlardır. İlgili doğa bilimcileri de artık, tarihsel sistemleri, Newtonyen paradigmada olduğunca basitlik ve mekanikliği içinde değil, çoğulluğu içinde analiz edilmeleri gereken 'karmaşık' sistemler olarak görmektedirler. *Bilimin değil ama onun Newtoncu anlayışının*, evrensellik öncülünün ve 'iki kültür' bölünmesinin ciddi bocalamalar geçirdiği bir süreçte giderek doğa bilimlerinin sosyal bilimselleşmesi yönünde bir eğilim yaşanmaktadır. Fakat bu sosyal bilimler elbette on dokuzuncu yüzyılda inşa edilmeye başlandıkları formlarıyla tarihsel sosyal bilimler değil 'olması gereken' sosyal bilimlerdir.²⁷⁰ Bu olması gereken sosyal bilimler çerçevesinde bütünleşik değil, partiküler bir epistemolojinin temel alınmasına karşı mücadele etmek ve alternatif epistemolojik öneriler geliştirmek aynı zamanda anlamlı bir nesnellik düzeyine gelebilmek için de gayret gösterilmesi demektir.

Epistemolojik önerilerin geliştirilmesinde 'kültürel çalışmalar' (cultural studies) alanından da yararlanılmaktadır.²⁷¹ Doğa bilimleri içinden yükselen karmaşıklık çalışmalarının klasik mekaniğe yönelttikleri eleştiriler yoluyla ortaya çıkardıkları epistemolojik etkilerinin bir benzeri, beşeri bilimler içinden yükselen kültürel çalışmaların ve postmodern hareketin mevcut epistemolojilerin radikal eleştirisinde gözükmüştür. Kültürel çalışmaların eleştiri odağında "kanonlar" (canons) yer almıştır. Estetiğe ilişkin temel belirlemeler ya da kurallar olarak kanonlar beşeri bilimler içinde ebedi zamanmekâna karşılık gelmekteydi. Beşeri bilimler alanındaki estetik kanonların savunucuları, tüm estetik yaratımların partiküler oluşunda yani kısa-dönemli; olay-merkezli; epizodik jeopolitik zamanmekânda yer aldığı anda ısrarcıydılar. Farklı bir söyleyişle, sadece doğa bilimleri alanında değil, beşeri

²⁷⁰ Wallerstein, (1997), "SpaceTime as the Basis of Knowledge", <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006); Wallerstein, (1997), "Time and Duration: The Unexcluded Middle", <http://fbc.binghamton.edu/iwtimdu.htm> (16.02.2006).

²⁷¹ Wallerstein, **Güncel Yorumlar** (Çev. Veysi Atlı vd.), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2001, ss. 99–100; Wallerstein, (1999), "Braudel and Interscience: A Preacher to Empty Pews?", <http://fbc.binghamton.edu/iwjb.htm> (16.02.2006).

bilimler alanında da, ebedi ve kısa-dönemli zamanmekânların birbirlerine zıt gibi duran epistemolojileri gerçekte birbirlerini bütünlemektedirler.

Marksizm, semiyoloji, feminizm gibi alanlardan beslenen²⁷² kültürel çalışmalarda iddialarla ortaya çıkan sonuç, özellikle postmodern yaklaşımlarda vurgulandığına, her şeyin bağlam (context) olduğu idi. Metinler (texts), spesifik bağlamlarda yazılmaktaydılar. Anlam kazanmaları da zaman ve mekânın sabitlendiği ve dolayısıyla dışta tutulduğu evrensel biçimlerde değil ancak yine belirli bağlamlarda olabilirdi. Böylesi bir yaklaşımda ortaya iki epistemolojik yol çıkmaktaydı. Bunlardan biri kökten ve mutlak bir kuşkucu epistemolojiye kapı aralayan ‘tekbencilik’ (solipsizm) idi. Solipsizmde epistemolojik öznenin sadece kendi zihin hallerini bilebileceği savunulduğundan dolayı realist epistemolojinin aksine epistemolojik öznenin bağımsız bir epistemolojik nesne yok idi. Bu durumdaysa bilim de bütünüyle anlamsız demektir. Diğer epistemolojik seçenek ise gerçeğin, pozitivist epistemolojinin zıddına, sosyal olarak inşa edildiği anlayışıdır. Bu takdirde, onu açıklayan, -kesin olmasa bile- olumsal kurallar da var demektir.

Gerçeğin bireysel değil sosyal inşası bir süreç olarak yapısal zamanmekânda *gerçekleşmekte* ve onun içindeki orta-vadeli; çevrimsel-ideolojik zamanmekânda *değişmektedir*. Bu yaklaşım da sonuç itibarıyla dünya sistemleri analizinin nasıl bir sosyal bilimin inşa edilmesi gerektiğine ilişkin çıkarsamalarıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla böyle bakıldığında egemen bilgi yapıları formuna, determinizm ve evrenselciliğe bir saldırıyı simgeleyen kültürel çalışmaların da kalıcı sonucu beşeri bilimlerin sosyal bilimselleşmesi olarak ortaya çıkmaktadır.²⁷³ Daha doğrudan bir söyleyişle, doğa bilimlerine ait karmaşıklık çalışmalarının ve beşeri bilimlere ait kültürel çalışmaların eşzamanlı yükseliş ve teklifleri, ‘üçüncü kültür’ olan sosyal bilimlerin etrafında yeni bir yakınlaşma yaratabilir. Burada “iki kültür” ayrışmasının üstesinden gelebilecek ve bilgi yapıları için bütünleşik epistemolojiyi yeniden yaratacak ne nomotetik ne idiyografik; ne evrenselci ne tikelci; ne determinist ne rölativist olan yeni bir epistemoloji ortaya çıkabilir.

²⁷² King, “Giriş: Kültür Mekânları, Bilgi Mekânları”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi...** s. 19.

²⁷³ Wallerstein, (1997), “SpaceTime as the Basis of Knowledge”, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006); Wallerstein, (1999), “Social Scinces in the Twenty-first Century”, <http://fbc.binghatmotn.edu/iwunesco.htm> (16.02.2006).

Daha kapsayıcı ve bütünleşik bir bilim daha nesnel bilgiye ulaşmayı sağlayacaktır. Ayrıca, sosyal alanın ve dolayısıyla da sosyal bilimsel bilginin, hermeneutikte de değinilen tarihselliğini vurgulamak, gerçeklikle ilgili aceleci ve son kertede çarpıtılmış soyutlamalara ya da genellemelere varma ihtimalini azaltacaktır.²⁷⁴ Kısacası, bilginin sosyal olarak kurulduğu; zamansal ve mekânsal kavrayışların değerler skalalarına göre biçimlendirildiği gerçeği, daha geçerli bilgiye ulaşmanın da sosyal temelde mümkün olduğu anlamına gelmektedir. Bilginin/epistemenin siyasal ve ideolojik yönleri de bulunan sosyal temelleri olduğu gerçeğini kabul etmek; geçmişteki uygulamalara yönelik eleştirileri değerlendirmek suretiyle daha çoğulcu ve evrensel yapılar kurmak suretiyle sağlanacak bir yenilenmeyle nesnelliğe ulaşmak imkânını getirebilecektir.

4.4. Eleştirel Bir Değerlendirme Olarak Dünya Sistemleri Analizinin Epistemolojik Özdüşünümselliği

Dünya sistemleri analizi ile tarihsel sosyal bilimlere eleştiriler yöneltirken hareket edilen kalkış noktası; genelde bilgi yapılarının özelde sosyal bilimlerin hatalı epistemolojik temellendirmelerden kaynaklandığı savıdır. Geçerli ve baskın bilgi yapıları anlayışının temel bir dayanağı olarak pozitivist epistemoloji sosyal bilimlerin doğru, gerçekçi, nesnel, kesin, evrensel analizler gerçekleştirebilmesini sağlamak bir yana böylesi analizlerin temel engelleyicisi konumundadır. Dünya sistemleri analiziyle söylenen özetle şudur: On dokuzuncu yüzyılda inşa edilmeye başlanmış oldukları haliyle sosyal bilimler, '*uzun süre*'li temel insani-sosyal gerçekliği bilebilmeyi sağlamak bir yana bu gerçekliğin bilinmesinin başlıca engelleyicisidir.

Dünya sistemleri analizinin özelde sosyal bilimlere ama genelde ve asıl olarak partiküler bilgi yapıları anlayışına karşı tuttuğu eleştiri aynası analizin kendisine yöneltildiğinde ortaya ne gibi bir tablo çıkacaktır? Kendisiyle, sosyal bilimlerin, gerçekliği yerli yerinde bilebilmek için gerekli uygun epistemolojiden yoksun bulunduğu düşünülen dünya sistemleri analizinin yine kendisi bir analiz olarak, insani-sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilmek için uygun epistemolojiye acaba ne derecede sahiptir? Aynı değerlendirme *özdüşünümsellik* (reflexivity) yönüyle dünya sistemleri analizinin kendisine de yöneltilebilir. Dünya sistemleri analizi, -kendi kendini- kendisinin eleştiri ve sorunsallaştırma biçimleriyle; yine

²⁷⁴ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 87.

kendisinin epistemolojik analizleri yönüyle tartabilir. Burada özdüşünümsellik bir “özeleştirici ve değerlendirme süreci”ni²⁷⁵ tanımlamaktadır. Belirtmek istenen, dünya sistemleri analizinin kullandığı bakış açılarının sadece tarihsel sistemlere ve bu arada dünya sistemine değil, dünya sistemleri analizinin kendisine de uygulanmasıdır.

Özdüşünümsellik, bir bilgi yapısının ya da analiz biçiminin, epistemolojik nesnesine ilişkin olarak benimsediği bakış açısını, söz konusu bakış açısı ile ya da bu bakış açısının kullanılması yoluyla ulaşılan sonuçlarla değerlendirme imkânı olarak çerçevelenebilir. Özdüşünümsellik, eleştirel bir yaklaşımın ‘başkalarına’ tuttuğu eleştirelilik aynasını, kendisine yine kendi yöntemleriyle tutması anlamında *bir özeleştirici süreç*dir. Bir diyalektik özeleştirici süreçten bahsedilmelidir zira burada tartışılan husus, analizin kendi sorunsallaştırma biçimleri ve çıktıları üzerine yine kendisinin düşünebilme, yorumlayabilme ve daha da önemlisi bu işlemselliğin sonucunda kendini yeniden yapılandırabilme özelliğidir.

Dünya sistemleri analizinin, bir ‘*dünya sistemleri analizi*’nden muaf tutulabileceğini kabullenmek, dünya sistemleri analizinin, çerçevelemeye çalıştığı epistemolojik konumlanmaların üzerine yerleşebilecek Platoncu anlamda bir *ideal* forma kavuştuğunu iddia etmek anlamına gelecektir. Oysa bu zamanmekân-dışı idealist mükemmellik durumu, analizin kendisinin, *doğruların/evrenselliklerin tarihsel doğrular/evrensellikler olduğu anlayışına* zıt bir durumdur. Bu zıt durum ise analizin geçerliliğini ve bütünlük iddiasını toptan ortadan kaldıracaktır. O nedenle dünya sistemleri analizinin epistemolojik özdüşünümselliğini bir ekstra çaba gibi değil, analizin epistemolojik açıdan değerlendirilişinin ve eleştirilişinin doğal gereği olarak görmek yerinde bir tutum olacaktır.

4.4.1. Dünya Sistemleri Analizinin “*Sosyal Bilimlerde Doğa Bilimleri Temelli Epistemolojik Belirlemeler Ve Eleştirisi*” Açısından Epistemolojik Özdüşünümselliği

Dünya sistemleri analizi yönüyle yaklaşıldığında, doğa bilimleri temelli nomotetik epistemoloji modelinin insani-sosyal alanda da kullanılması gerektiğine yönelik pozitivist sava karşı çıkılmasında hermeneutik bir mantığın yürütüldüğü

²⁷⁵ Cevizci, a.g.e., s. 880.

görülebilecektir. Bu açıdan, insani-sosyal gerçeklik, doğa gerçekliğinden, doğa bilimlerinde 'varsayıldığı' *verili bir epistemolojik nesneler mekânıyla ilgilenmeme* bakımından ayrı düşmektedir. İnsanlar dünyaya sadece akılla değil, duygu, irade, tarihsellik, metafizik ve arzular ile 'anlamlar' yüklemektedir. Dünya ile 'varsayıldığı' *verili bir epistemolojik nesneler mekânı* olarak karşılaşılmamakta ve dünya anlamların yüklenmesi yoluyla, '*dünyalaştırılmakta*'dır.

Özdüşünümsel bir dikkatle bakıldığında dünya sistemleri analizi açısından zorluk doğuran olgunun tarihsel sosyal bilimler ve doğa bilimleri anlayışı için de zorluk doğuran olguyla aynı olduğu görülür: Dünya sistemleri analizi tam da tarihsel sosyal bilimlere epistemolojik eleştiriler yöneltmesini mümkün kılan bir paradoksal konumda konumlanmaktadır. Zira dünya sistemleri analizi de anlam-yüklü olan epistemolojik nesnenin anlamını çözmeye çalışmaktadır. Ayrıca, bir alternatif ve eleştirel bilgi olan 'dünya sistemleri analizi' de kapitalist dünya ekonomisinin matrislerinde üretilmekte, kuantum fiziği alanında olduğu gibi, ölçüm yapılırken ölçülen nesneye değiştirici etkilerde bulunulmakta daha açıkçası epistemolojik özne, epistemolojik nesnenin içine girmektedir. Dünya sistemleri analizi için de geçerlilik taşıyan zorlu paradoksal durum burada ortaya çıkmaktadır. Gerek doğa bilimleri gerekse tarihsel sosyal bilimler, epistemolojik nesneye 'nesnel' değil, 'teori-yüklü' yaklaştıkları için eleştirilirken, dünya sistemleri analizinin kendisi de anlam-yüklenerek '*dünyalaştırılmış*' dünyaya yine anlam-yüklü ve teori-yüklü olarak bakmaktadır. Üstüne üstlük bir de, kapitalist dünya ekonomisinin meta zincirleri şebekesinin her şeyi metalaştırıcı rasyonalitesi nedeniyle insanlar-arası ilişkiler aynı zamanda bir nesneler-arasılık düzleminde yer almaktadır. Epistemolojik öznenin nerede bitip epistemolojik nesnenin nerede başladığına ilişkin bu 'kaotik' belirsizlik durumu tekrar söylenecek olursa analizin kendisi için de paradoksa yol açmaktadır.

Tarihsel sosyal bilimler; pozitivist epistemoloji doğrultusunda kendilerine doğa bilimlerini model olarak aldıkları için anlam-yüklü ve zaten yorumlanmış analiz nesnesini *anlamlandırarak yorumlama* sürecini evrensel yasalara ulaşacak denli 'kesin' biçimlerde yapabileceklerini iddia etmişlerdir. Bu açıdan ortaya çıkan tablo ise bir epistemolojik sürdürülemezlik tablosu olmuştur. Buna karşın dünya sistemleri analizi ile mutlak kesinliklerin bulunmadığının ve evrensellikler varsa bile bunların 'kesin' değil ancak *tarihsel evrensellikler* olduğu iddia edilmektedir. Bu iddia esasında modernleşme eleştirileri yönüyle bakıldığında ortaya zorunlu bir iddia

olarak çıkmaktadır. Şöyle ki: Wallerstein'e göre, "Modernleşme paradigmasıyla bağlantılı bütün kavramların temel yanlışlığı ileri ölçüde tarihdışı olmalarıydı."²⁷⁶ Eğer böyleyse; tarih-dışılık olumsuzlanıyor ise modernleşmenin eleştirildiği yerde dünya sistemleri analizinin kendisi de, tarih-dışı değil '*tarihsel*' olmalıdır. Perspektif biraz dönüştürülerek konuya evrensellik yönüyle yaklaşıldığında ve özdüşünümsellikle tartıldığında dünya sistemleri analizinin evrenselliğinin de '*tarihsel*' evrensellik olması gerekmektedir. Bu gereklilik açısından değerlendirildiğinde, dünya sistemleri analizi ile mutlak kesinliklerin bulunmadığının ve evrensellikler varsa bile bunların 'kesin' değil *tarihsel* olduğunun iddia edilmesi olumlu bir yaklaşım sayılabilir.

Dünya sistemleri analizinin, kendi anlam-yüklü epistemolojik nesnesini anlamlandırırken çıkacak sonuçların ancak belirli zamanmekânlar eşliğinde doğru; anlamlı; kesin ya da evrensel olduğunu; değil ise eğer öyle sayılamayacaklarını belirtmesi epistemolojik paradoksu bütünüyle izale etmemektedir. Şöyle ki: yorumlanmış bir insani-sosyal dünyayı yorumlama çabasıyla elde edilen bulguların kesinliği, madem ki zorunlu/determinist bir kesinlik olarak değil zorunsuz/olumsal bir kesinlik olarak görülüyor o halde bu bakış açısı analizin kendisine uygulandığında dünya sistemleri analizinin bulguları da evrensel kesinlikler değil demektir. Daha açıkçası, eleştirile geline sosyal bilimsel paradigmanın ancak belirli zamanmekânlar bağlamında bir kesin evrensellik taşıdığına dair eleştirel iddianın kendisi de, belirli bir zamanmekân bağlamında ortaya konulduğuna göre 'kesin' bir iddia sayılmamalıdır. Bu çerçevede ortaya çıkan epistemolojik tablo, Wallerstein'in, "*Ben şahsen olası birçok paradigma olduğuna ama bunların bazılarının diğerlerinden daha geçerli, yani daha faydalı olduğuna inanıyorum*"²⁷⁷ sözünün eşliğinde düşünüldüğünde dünya sistemleri analizini ilk başta öyle bir amaç taşınmamasına rağmen rölativist epistemolojinin hizasına çekmektedir.

Özdüşünümsellikle tartıldığında doğa bilimleri modellemesiyle ilgili başka sorunlu yönler de görülmektedir: *Dünya sistemleri analiziyle, sosyal bilimlerin doğa bilimlerini model olarak almaması, bu bağlamda nomotetik epistemoloji-idiyografik epistemoloji kutuplaşmasının aşılması gerektiği savunulurken tam da doğa bilimlerinden yardım alınmaktadır.* Farklı bir söyleyişle, doğa bilimlerine bakarak,

²⁷⁶ Wallerstein, "Toprağı Bol Olası Modernleşme", **Tarih Risaleleri...** s. 246; Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s. 59.

²⁷⁷ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 179.

doğa bilimlerine bakılmaması gerektiği söylenmektedir! Zira İlya Prigogine'nin ortaya koyduğu karmaşıklık çalışmalarıyla doğa bilimlerinin giderek sosyal bilimselleştiği, doğa bilimleri alanında da gelişigüzeellikten, dağınıklıktan, yalınlık ve basitlik yerine karmaşıklıktan yani tıpkı insani-sosyal alana benzeyen süreç ve yapılardan söz edildiği gösterilmiş olmaktadır ama sonuçta bu çalışmalar da doğa bilimleri çalışmalarıdır.

Hem kurumsallaşmasını en erken tamamlayan sosyal bilim niteliğiyle sosyolojinin ve hem de pozitivist epistemolojinin kurucusu olan Auguste Comte, “sosyal fizik” kavramını canlandırmış ve yeni bulduğu ‘sosyoloji’ye öncelikle bu ‘sosyal fizik’ ismini layık görmüştü. Burada kuşkusuz doğa bilimleri model alınmış ve özellikle de fizik bilimine benzeyen bir sosyal bilim yaratmaya çalışılmıştı. Sadece sosyolojinin değil, sosyal bilimlerin genelinin disipliner kökleri ve ayrışması da, doğa bilimlerinin yönelim, yöntem ve çıktıların taklit edilerek modellenmesi girişimlerinden beslenmekteydi. Şimdi örneğin Dilthey örneğinde hermeneutiğin ve Habermas örneğinde eleştirel teorisinin yaptığı gibi, dünya sistemleri analiziyle de Comte’la başlayan bu sürecin yanlışlığı dillendirilmektedir. Fakat doğa bilimlerinin epistemolojisinin dışına çıkılması gerektiği belirtilirken yine doğa bilimlerinin bulgularından yararlanılmakta bu da dünya sistemleri analizinin, sosyal bilimlere yönelttiği doğa bilimlerini model alma eleştirisinden, kendisinin de kurtulamadığını göstermektedir. Marx’ın, sosyal analizin, doğa bilimlerine bakması, onu izlemesi, onla bütünleşmesi gerektiği yönündeki çıkarsamalarının reddedilişindeki lojistik destek de yine doğa bilimlerinden sağlanmaktadır. Bu tablo, özdüşünsel bir perspektifle yorumlandığında; doğa bilimlerine öykünme olumsuzluğunun sadece tarihsel sosyal bilimler için geçerlilik taşımadığı, analizin kendisi için de geçerlilik taşıdığı anlaşılmaktadır.

Neyin gerçek sayılacağına dair epistemolojik kabuller söz konusu edildiğinde, doğa bilimlerinin referanslarına ayrıcalık tanınması, Batı kültürünün tek gerçek/hakiki bilgi yapısı olarak bilimi görmesini ve doğa bilimsel metodolojiye bel bağlamasını kolaylaştırmıştır. Gerçekliği realist epistemolojideki gibi salt gerçeklik olarak değil de, temeldeki kontrol amaçlı bilişsel bir ilgi/çıkar dolayımında betimleyen doğa bilimlerinin epistemolojik ve metodolojik yayılmacılığına karşı çıkılan yerde dahi doğa bilimlerinin imkânlarından yararlanılması, ona atfedilen saygınlığın boyutlarını göstermektedir. Farklı bir söyleyişle, doğa bilimlerinin modellenmesiyle

ilgili olarak ortaya çıkan paradoksal durum, dünya sistemleri analistlerinin kendi epistemolojik zemin ya da statülerinden tam da emin olamadıklarının bir işareti olarak anlaşılabilir. Dünya sistemleri analizinin, “*düşünmemeye*” çalıştığı sosyal bilimsel paradigmadan ‘kesinlikli’ bir *epistemolojik kopuş* anlamına gelip gelmediği, analizin en azından bu yönü itibarıyla belirsizleşmektedir.

4.4.2. Dünya Sistemleri Analizinin Marksizm ile “*Modern Dünya Sistemi, Sosyal Bilimler ve Avrupamerkezcilik Arasındaki İlişkiler Ve Eleştirisi*” Açısından Epistemolojik Özdüşünümselliği

Marksizm açısından bakıldığında, Marksizmin, “Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır.”²⁷⁸ Yaklaşımında merkezileşen perspektifin, dünya sistemleri analizi açısından sıkıntılı bir epistemolojik tabloya yol açtığı belirtilmelidir. Çünkü dünya sistemleri analizinin kurucu aktörleri de Marksist çerçeveleme (ile belirli bir diyalog) içinde kaldığı düşünülebilecek belirlenmelerde bulunmaktadır. Nitekim Wallerstein, bilginin, doğrudan doğruya içinde inşa edildiği koşullara bağlı bulunduğunu ve modern bilimin kapitalizmin evladı olduğunu belirtirken, Amin, özellikle Avrupamerkezci epistemolojiye karşı, üretim tarzları teorisiyle bağlantılı bir iktidar, kültür ve ideoloji geliştirmekten bahsetmektedir.²⁷⁹ Genel olarak ele alındığında, bir yandan maddi hayatın üretim tarzı olarak kapitalizmden; kapitalist bir biçim almış bulunan modern dünya sisteminden hareket edildiği ve fakat diğer yandan da dünya sistemleri analizi ile aynı kapitalizme sadece epistemolojik değil ahlaki ve politik protestolar da yöneltildiği görülmektedir.

Dünya sistemleri analizi ile ortaya konulan protesto ve eleştirilerin oluşturulmasında kendisinden güç alınan Marksist yaklaşımın doğru olması halinde dünya sistemleri analizinin kendisinin de maddi hayatın üretim tarzı tarafından ya da daha yumuşak bir ifadeyle ‘tarihsel-toplumsal’ etmenler tarafından koşullandırıldığı ve kontrol edildiği kabullenilmiş olacaktır. Farklı bir söyleyişle, bilginin kapitalizmin süreği olduğu yerde hem analizin kendisinin hem de bu iddianın kapitalizmin süreği olması gerekmektedir. Eğer böyle ise dünya sistemleri analizi de kapitalist üretim tarzına içkin dinamikler tarafından koşullandırılıyor ve kontrol altında tutuluyor ise

²⁷⁸ Marx ve Engels, **Alman İdeolojisi (feurbach)**, (Çev. S. Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1976, s. 25.

²⁷⁹ Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi...** s. 156; Amin, **Avrupamerkezcilik...** s. 8.

onun; hem bu iddiası ve hem de ahlaki ya da politik protestosu ve muhalifliği ne derece gerçekçi olabilir?

Düşünsel sistemlerin üretim tarzları tarafından koşullandırılması bağlamında, belirli bir üretim tarzı tarafından; kapitalizm tarafından koşullandırılan dünya sistemleri analizinin geçerliliğinin ve söz söyleme gücünün sadece kapitalizm ile sınırlı kalması gerekir. *“Bilgilerimizin tümü bugün ne kadar geçerli görünürse görünsün kozmik bir anlamda geçicidir. Çünkü bilgi, içinde inşa edildiği ve öğrenildiği toplumsal koşullara bağlıdır”*²⁸⁰ çıkarsamasının doğru olması durumunda bu bilginin kendisinin de geçici olması ve içinde inşa edildiği ve öğrenildiği kapitalist bağlamla kayıtlı kalması gerekir. Burada, ekonomik determinizm temelli Marksist-materyalist epistemolojiyle belirli bir diyalog içindeki bir bakış açısının farklı tarihsel sistemler için farklı epistemolojilerin varlığının söz konusu edilebileceği rölativist bir epistemolojiye kapı araladığı görülmektedir. Dünya sistemleri analizinin kendisi bilimsel, kültürel, tarihsel, siyasal, felsefi araştırmalardan oluşan geniş bir ‘üst yapısal’ faktöre karşılık gelirken, ‘alt yapı-üst yapı’ ilişkisinde alt yapıyı bütünüyle belirleyici görmek kuşkusuz anlamsızlığa yol açacaktır. Analizdeki dönüşümsel zamanmekân anlayışıyla tarihsel/zamansal değişimin büyük bireylerle veya ‘çağın ruhu’yla açıklanabilirliğine imkan tanınması da Marksist-materyalist tarih görüşü için bir handicap oluşturmaktadır. Buna karşın Marksizmin ekonomik-materyalist unsuru temel almakla beraber üstyapısal-entelektüel unsurlara da etkinlik payı açtığı ve karşılıklı etkileşimlere yer verdiği kabul edildiği ölçüde belirtilen handikapın şiddeti de azalacaktır.

Dünya sistemleri analizi ile sistemin işlerliğinin açıklanmasında ekonomi-dışı bir vektör olarak ‘bilgi yapıları’na ağırlık tanındığı, pozitivist epistemolojideki gibi kesin evrenselliklerin peşinde gidilmediği ve teori ile gerçeklik arasında ‘denklik’ aranmadığı hatırlanabilir. Bir Marksist olmadığını söyleyen Marx’ın Marksist olmaması anlamında dünya sistemleri analistlerinin de Marksist ‘*olmamaya çalıştıkları*’ fark edilmektedir.²⁸¹ Bu halde, ortaya çıkan tablo köklü bir epistemolojik çelişki olarak değerlendirilemez. Tersine, ‘idealist’ bir özdüşünümSELLİKLE, dünya sistemleri analizinin, bir analiz olarak; *kendi yaklaşımının kendisine uygulanmasının*

²⁸⁰ Wallerstein, (1997), “Time and Duration: The Unexcluded Middle”, <http://fbc.binghamton.edu/iwtimdu.htm> (16.02.2006).

²⁸¹ Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm...** s. 8.

sonuçlarına bakarak yenilenebilme, açıklarını kapatabilme kapasitesinin yüksek olduğunu iddia etmek dahi mümkündür.

Dünya sistemleri analiziyle, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki gelişmelerin sonucu diyalektik tarzda “ilerleyen” bir tarihyazımı anlayışından; daha ‘ileri’ bir üretim tarzına ve daha ‘ileri’ bir tarihsel sisteme ‘geçiş’in kesin, mutlak, evrensel yasalarının olmadığı bir anlayışa gelinmiştir. Bununla birlikte Marksist-materyalist koşullanmadan ‘kesin’ bir *epistemolojik kopuş*un yine de gerçekleştirilememesinin; sosyal bilimsel paradigmanın sınırlarını bütünüyle aşma ve onun pozitivizminden ‘kesin’ bir *epistemolojik kopuş* gerçekleştirme iddiasını zayıflattığı söylenmelidir. Aynı yerde, kapitalizmin bilgi yapıları vektörünün öne çıkartılmasının söz konusu sıkıntılı tablonun aşılması yönünde bir destek sağladığının altı tekraren çizilebilir. Fakat diğer yandan, dünya sistemleri analizinin ağırlık merkezini, ekonomi dolayımında kapitalizme vermesi nedeniyle belirtilen sıkıntının süreklilik taşıdığı da söylenebilir.

Doğa bilimleri ve Marksizm ile ilgili sorunsalların dışında kalan ve fakat yine önem taşıyan bir husus dünya sistemleri analizi ile benimsenen ve tarihsel sosyal bilimlerin ciddi düzeyde eleştirilmesine yol açan Avrupamerkezci epistemolojiden uzak durma gerekliliği çerçevesinde somutlanmaktadır. Bu gereklilik ya da ilke, dünya sistemleri analizinin kendisinin de Avrupamerkezci epistemolojinin sınırlılıklarından ve koşullandırmalarından uzak bir biçimde yapılanmış olmasını gerektirmektedir. Peki, acaba gerçekten öyle midir? Dünya sistemleri analizi, kendisinin yönelttiği Avrupamerkezci epistemoloji ile ilgili eleştirilerden kendisi ne derece kurtulmuş durumdadır? Dünya sistemleri analizini geliştiren bilim insanlarının, eleştire geldikleri Avrupamerkezci tarihsel sosyal bilimlerin kısıtlılıklarından çıkabilmek için ortaya koydukları farklı epistemolojik öneriler bu amaca ne düzeyde hizmet etmektedir? Buradaki paradoksal durum, Batı/Avrupa düşünce ve bilim geleneğinin bütününe ilişkin bir düğümlenme üzerinden gidilerek resmedilebilir. Şöyle ki: dünya sistemleri analizi özdüşünümseellikle değerlendirildiğinde hem iki bin beş yüzyıllık Avrupa/Batı merkezli bilgi yapılarının oluşum ve değişim geleneği içine yerleşmekte hem de bu geleneği zorlayan ya da aşan bir konumda yer almaktadır.

Başta Immanuel Wallerstein olmak üzere dünya sistemleri analistleri, çokça eleştirdikleri Avrupa geleneği içine yerleştirilebilirler: Onların da birincil sorunsalları Avrupa'dır. Kaynakları büyük ölçüde Avrupa kaynaklarıdır. Örnekleri yine Avrupa örnekleridir. Bahsettikleri kapitalizm, Avrupa kapitalizmidir. Dünya sistemi, Afrika-Asya-Avrupa kıtasal bütünlüğünün değil, münhasıran Avrupa tarihinin/medeniyetinin bir çıktısıdır. Eleştiriler de merkezileşen özne ya da birincil derecede önem taşıyan 'fail' de aynı mekâna yönelmektedir. Avrupa/Batı-dışı bölgelerin analizi, derinlik kazanamamaktadır. Sonuçta baştaki 'yönelimsellik' ile öyle düşünülmesine bile, ortaya konulan tarihyazımında Avrupa-dışı çevrenin/dünyanın içinde bulunduğu şartlar, bu bölgelerin, merkez kapitalist devletlerin kurduğu sisteme eklemlenmenin pasif yansımaları olarak çerçevelenmektedir.

Felsefenin, Batı'da takriben son beş yüz yıldır yaşandığı gibi bir bilgi yapısı olarak; epistemoloji boyutuyla ön plana çıkarılması hadisesinin, genel bir tutumla dünya sistemleri analistlerince de paylaşıldığı görülmektedir. Onlarda da ilgilerin merkezileştiği alanlar örneğin metafizik ve ontolojik sorunsallar değil bilgi ve bilmek temelli epistemolojik sorunsallardır. Wallerstein'in epistemolojisinde de bilgi, epistemolojik nesnenin bilgisi olarak kavranmaktadır. Hakkında bilgi sahibi olunanın ve bilgi sahibi olanın 'varoluşunun' ne anlama geldiğine; 'kendini bilme'ye ilişkin bir ontolojik soruna ise rastlanmamaktadır. Benzeri biçimde bilgi kavrayışında, insani-sosyal alana ait olanın ötesinde herhangi bir epistemolojik kaynak ya da temellendirme arayışı söz konusu değildir. Sokrates-Platon-Aristo çizgisinde somutlanan Antikçağ Yunan bilgeliği; Yahudi-Hıristiyan düşünsel mirası; Locke ile başlayan seküler epistemoloji anlayışı ve sonrasındaki modernite mekânsal olarak hep Batı'da/Avrupa'da somutlanan olgulardır. Bu nedenle dünya sistemleri analizi de bütün o partiküler bilgi yapıları, tarihsel sosyal bilimler ve Avrupamerkezcilik eleştirilerine karşın Batılı sorunsal içinde kalan bir analiz olmaktadır.

Dünya sistemleri analizi bir yönüyle iki bin beş yüzyıllık Batı bilgi yapıları geleneğinin içine yerleşiyorsa bir yönüyle de bu geleneğin dışına değilse bile en azından çevresine taşmaktadır. Zira burada hegemonik bakış açısı olan pozitivistizmin; bilgi yapıları bölünmesinin; bilgi yapıları-kapitalist dünya ekonomisi arası ilişkilerin ve kapitalizmin mutlak bir 'ilerleme' sayılması gerektiği anlayışının üzerine çıkma kaygısı söz konusudur. Bu kaygıyla, tözel rasyonalite içinde 'amaçlar', 'iyiler', ve 'değerler'e ilişkin sorular sorulmakta ve bu bağlamla sınırlı da kalsa felsefenin omurgası epistemolojiden ontolojiye; 'bilgi'den, 'varlık'a belli belirsiz

bir biçimde kaydırılır gibi olmaktadır. Burada Alman Filozof ve bilim adamı Heidegger'in duruşu kısmen hatırlanabilir. Heidegger, *Varlık*'ın oluşa; sürece ve geçiciliğe üstünlüğünü dillendirirken, Batı/Avrupa düşünce geleneğinin ve modernitenin dışına taşmış oluyordu. Dünya sistemleri analistlerinin kapitalizm üzerinden modernlik eleştirileri ya da 'modern dünya sistemi' eleştirileri, modernliğin içinde kalınarak gerçekleştirilen bir eleştiriden daha öteye gidemediği için sonuçta Heidegger'in felsefe ve bilim tarihinde bir devrime karşılık gelen konumlanması ıskalanmış olmaktadır.

Sonuç itibarıyla, özdüşünümsellik yönüyle yaklaşıldığında dünya sistemleri analizinin imkânları ile gerçekleştirilen epistemolojik eleştirilerin bazılarının analizin kendisi için de geçerlilik kazanırken, bazılarının geçerlilik kazanamadığı ortaya çıkmaktadır. Bu tablonun kısmen tutarlı kısmen de tutarsız bir analiz varlığına değil, uygulanabilirlik ve sürdürülebilirlik vasıflarını bir yandan korumaya bir yandan da geliştirmeye çalışan bir analiz varlığına işaret ettiğini söylemek daha 'rasyonel' ve yapıcı bir yaklaşım olsa gerektir.

SONUÇ

“Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi” adlı bu çalışmayla dünya sistemleri analizi, çoklu ve zengin bir epistemolojik değerlendirmeden geçirilmek istenmiştir. Dünya sistemleri analizinin epistemoloji yönüyle de incelenebilirliği, bir ‘doktora tezi’ çerçevesinde ilk kez bu çalışma ile gösterilmiş olmaktadır. Farklı bir söyleyişle, tez, dünya sistemleri analizinin epistemolojik açıdan da teorize edilebilirliğini ortaya koyma yönüyle bir ilk örneği oluşturma konumundadır.

“Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi”, görünüşte iki parçalı gerçekteyse tek parçalı ya da bütünselik bir belirleme ile içeriklendirilmiştir. Şöyle ki: bir yandan dünya sistemleri analizinin kendisinin epistemolojik açıdan ele alınabilirliği, bir yandan da analizin imkânlarıyla tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya yöneltilen itirazların epistemolojik açıdan gösterilebilirliği ortaya konulmuştur. Dolayısıyla dünya sistemleri analizinin epistemolojik temellendirilmesi ile sosyal bilimlerin epistemolojik temellerinin eleştirilmesi, ayrı ayrı uğraşlar değil, tek ve bir uğraş olmuş, birbirinden ayrılamayacağı düşünülen çabalar aynı referans çerçevesi içinde anlamlandırılmıştır. Özü itibarıyla bu çalışma bir yanıyla dünya sistemleri analizinin, sosyal bilimler üzerinden mevcut bilgi yapıları anlayışına epistemolojik eleştirilerini belirginleştiren diğer yanıyla da sorunlara karşın epistemolojik önerileri bütünselik biçimde teorize eden bir çalışmadır.

Çalışmada savunulan tez şu olmuştur: Dünya sistemleri analizi, pozitivist epistemolojiyle uyuşmayan ve bu uyuşmazlık nedeniyle de pozitivist çerçevede yapılandırılmış olan tarihsel sosyal bilimsel paradigmaya karşı; farklı epistemolojik öneriler getiren alternatif bir yaklaşımdır. Eleştirilen sosyal bilimsel paradigma, Aydınlanma felsefesi ve pozitivist epistemoloji bağlamında doğa bilimlerini model alan, Newtoncu-Kartezyen yönelim doğrultusunda hem evreni ve hem de insani-sosyal alanı mekanik bir sistem gibi gören, doğrusal ‘modernleşme-ilerleme’ inancına yaslanan bir paradigmadır. Bilinen şey nasıl biliniyor, bilgi nasıl üretiliyor, bilginin kaynakları ve gerçeklikle bağı nedir ve bilgiyi ne tür etmenler koşullandırmaktadır? Bu ve benzeri epistemolojik soru(n)lara dünya sistemleri analizi yönüyle verilen cevaplar, pozitivist yönlendirmeler altındaki tarihsel sosyal bilimlerle verilen cevaplardan farklılaşmıştır.

Doğa bilimlerinin araçsal ve indirgemeci bilimsel rasyonalitesinin egemenliğine karşı, bilginin temel nitelikleri olarak tarihselliğinin ve *'karmaşıklığının'* önemi vurgulanmaktadır. İnsani-sosyal alana ilişkin, doyurucu, meşru, *'uzun süre'*li bir anlama ancak tarihsel temelde bütünleşik bir anlama olabilir. Fakat buradaki tarihsellik vurgusu, tarihin, ne Hegelci idealist epistemolojideki gibi bir *'dünya ruhu'* olmasından ne de Marksist-materyalist epistemolojideki gibi teleolojik bir kavranışa uygun düşmesinden kaynaklanmaktadır. Tarihsellik vurgusu en yalın ifadeyle tarih/zaman-dışı Avrupamerkezci evrenselliğe duyulan inançsızlığı dillendirmek içindir. Dünya sistemleri analizi her türden insani-sosyal gerçekliği tek bir bağıntı çerçevesinde açıklayabilecek güce sahip bir teori değildir. O, temel makro ve *'uzun süre'*li insani-sosyal gerçeklik olan kapitalist dünya ekonomisi üzerine açıklamalar getiren, Popper'cı anlamda *'yanlışlanabilir'* bir perspektiftir. Analiz, bir inanın, mitolojinin ya da ideolojinin asla *'yanlışlanamayacak'* kesinliğinden uzaktır. Bütün bu farklılıklar, çalışma boyunca, sosyal bilimlerin epistemolojik temelleri de sorunsallaştırılarak değerlendirilmiştir.

Tezin belirginleştirilmesi çerçevesinde, idealizm, kuşkuculuk, realizm, rasyonalizm, empirizm, pozitivizm, hermeneutik, fenomenoloji, eleştirel teori, rölativizm, yapısalcılık-postyapısalcılık ve postmodernizm gibi farklı akımlardan biri mutlak ölçü olarak alınmamıştır. Farklı bir söyleyişle, dünya sistemleri analizini salt bir akım ile değerlendirerek ilerlemek yönünde bir tez stratejisi izlenmemiştir. Zira çalışmanın adından başlayarak amaç, ortaya, *'dünya sistemleri analizini herhangi bir epistemolojik akım ile karşılaştırmalı biçimde tartmak'* olarak koyulmamıştır. Kaldı ki dünya sistemleri analizinin kendisi idealizm, empirizm ya da rölativizm gibi akımlarla karşılaştırılabilir mahiyette bir epistemolojik akım değil, çeşitli epistemolojik eleştiri ve alternatifleri de bulunan bir analiz türüdür. Bununla beraber özellikle pozitivist ve anti pozitivist epistemolojik bakışların, ağırlık ve belirleyicilikleri nedeniyle ön plana geçtikleri belirtilmelidir.

Kapsam ve ayrıntılara göz atıldığında şunlar söylenebilir: Birinci bölümde epistemolojiye ilişkin belirlemeler ele alınmıştır. Epistemoloji, gerek tarihsel dönüşüm seyri içinde görülürken ve gerekse iç ayrımları yönüyle değerlendirilirken *'siyaset ve sosyal bilimler'* temelinde modern dünya sistemi ile olan ilgiler gözetilmeye çalışılmıştır. Bilgi yapıları ve onun içinde olmak kaydıyla epistemolojik dönüşümler bir boşlukta değil, Avrupa'da ve modern dünya sisteminin kapitalist

zemininde biçimlenmiştir. Bundan ötürü epistemolojik belirlemelerin dünya sistemleri analizinin işlenmesinde işe yarayacak nitelik ve detaylarının bilerek öne çekildiği söylenmelidir. Özü itibarıyla, birinci bölüm, salt bir '*anlatısal giriş*' biçiminde değil de, epistemoloji ile dünya sistemleri analizi arasında hangi temellerden yola çıkılarak bağ kurulabileceğinin işaretlendiği bir bölüm olarak içeriklendirilmiştir.

İkinci bölümde dünya sistemleri analizine ilişkin temel belirlemeler değerlendirilmiş ve bu bağlamdaki açıklamalara yer açılmıştır. 1970'li yıllarda doğan dünya sistemleri analizi, tarih sahnesine kendisinden önce çıkan ve belirli yönleriyle mevcut sosyal bilimlerin çeşitli epistemolojik öncüllerinin yanı sıra modernleşme benzeri teorilerine de eleştirel bakan başka tür analiz biçimlerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Bu tartışmalar, analizin, epistemolojik inşa ve haklılaştırımının temelleri olmaları nedeniyle ele alınmıştır. Öyle ki, dünya sistemleri analizini epistemolojik açıdan değerlendirebilmek, örneğin Annales Okulu gibi eleştirel yaklaşımların epistemolojik katkılarını dikkate almaksızın mümkün görünmemektedir. Dünya sistemleri analizinin epistemolojik nesnesi niteliğiyle tarihsel sistemlerin ele alınıp işlenmesi ve mevcut tarihsel sistem olan modern dünya sisteminin çalışma açısından önemli görülen yönlerinin değerlendirilmesi de ikinci bölümde gerçekleştirilmiştir. Böylece sistemin değişim içindeki sürekliliğini ya da süreklilik içindeki değişimini mümkün kılan kurumsal alanlar gösterilmiştir. Bu kurumsal alanların kapsanmasındaki önem, bir yandan bütünleşik işleyiş tarzlarından diğer yandan bilgi yapılarını da içermelerinden kaynaklanmıştır.

Üçüncü bölümde, analizin temel epistemolojik akımlarla tartılmasının akabinde ilkin modern dünya sisteminin bilgi yapıları anlayışına yer verilmiş daha sonra ise bu anlayış bir epistemolojik eleştiriye tabi tutulmuştur. Burada daha çok anti pozitivist epistemolojik akımların imkânlarına yaslanılmıştır. Önce pozitivist epistemoloji temelinde doğa bilimlerini model almanın sakıncaları üzerinde durulmuş, ardından dünya sistemi-sosyal bilimler-Avrupamerkezcilik bağıntısına geçilmiştir. Sosyal bilimlerin, bir bilgi yapısı olarak kapitalist dünya ekonomisi çerçevesinde, pozitivist doğrultuda ve Avrupamerkezci öncüllerle koşullandırıldığı gerçeği, tarihyazımı, evrenselcilik, medeniyet, oryantalizm ve ilerleme anlayışları itibarıyla eleştirilerek gösterilmiştir.

Genelde hakim bilgi yapıları anlayışına, özelde de sosyal bilimlere yönelttiği epistemolojik eleştirilere karşın dünya sistemleri analizi, '*uzun süre*'li makro insani-sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilmek için gereken önerileri de bünyesinde taşımaktadır. Burada epistemolojik olarak kuşkucu epistemolojideki 'bilinemezlik' anlayışının aksine, realist epistemoloji temelinde dünyanın bilinebilirliği savunmaktadır. Bu bilme imkân ve iradesi çerçevesinde dünyayı anlamanın ve açıklamanın ise pozitivizmde olduğunca sadece bir yolunun değil, örneğin hermeneutik, rölativist ve postmodernist epistemolojilerdeki gibi birden fazla yolunun bulunduğu savunulmaktadır. Dünya sistemleri analizi, kuşkucu epistemoloji temelinde yapılanmış bir analiz olsaydı eğer ortaya gerçekliği bilebilmek için -dünya sistemleri analizi gibi- herhangi bir alternatif koymak da gerekmezdi. Nitekim dördüncü bölümün konusunu da tam olarak işte bu ortaya konulan alternatif öneriler oluşturmaktadır.

Son bölüm olan dördüncü bölümde özellikle epistemolojik analizin biçimine, birimine ve zamanmekânına ilişkin sorunsallar ve çözümler üzerinde durulmuştur. Einstein'ın ve daha ziyade Heisenberg'in 'kesinsizlik/belirsizlik' ilkesinde formüle edilen rölativizm teorisiyle kuantum mekaniği, hem mutlak zaman ve mekân anlayışını hem de nedenselliğin katı determinist yorumlarını zayıflatmıştır. Bu doğa bilimsel gelişmelerin de ivmelendirmesiyle tarihsel sosyal bilimlerin epistemolojik nesneye hem zaman hem de mekân/uzay boyutları, dolayısıyla da zamanmekân itibarıyla nasıl yanlış odaklandığı gösterilmiştir. Dünya sistemleri analizi ile sosyal bilimlerin yapısal epistemolojik zafiyetlerine eleştirel dikkatlerin çekilmesi yönüyle ağırlık kazanan asıl husus, taşıdıkları önemin olanca ağırlığına karşın yine de eleştirilerin bizatihi kendileri değildir. Asıl önem taşıyan husus, analizin ontolojik ve epistemolojik gerekçesinin, sosyal bilimlerin köklü eleştirilere yol açan işte bu yapısal sorunlarından kaynaklanmış olmasıdır. Daha açıkçası, tarihsel sosyal bilimlerin, epistemolojik sorunlar ile biçimlenmeseydiler eğer, bir dünya sistemleri analizi de varlık sahnesine çıkamayacaktı. Nitekim dördüncü bölümde son olarak eleştirel bir değerlendirme niteliğiyle analizin epistemolojik özdüşünümSELLİĞİNE yer verilmesi de yapısal epistemolojik sorunların, analizin kendisi için geçerlilik taşıyıp taşımadığını 'bilebilme' kaygısından kaynaklanmıştır. Bu özdüşünümSELLİK ile ayrıca analizin özellikle doğa bilimleri modellemesi ve Avrupamerkezcilik üzerinden yürüttüğü epistemolojik eleştirilerin kendisine de yöneltilebileceği gerçeği ortaya konulmuştur.

Çalışma, genel bir değerlendirme ile ele alındığında, pozitivist epistemolojiyle koşullanan bilgi yapılarına ve onun içinde de tarihsel sosyal bilimlere karşıt bir konumlanmadaki dünya sistemleri analistlerinin, işledikleri konuları anti pozitivist bir temelde kavradıkları açıklıkla fark edilmektedir. Bu anti pozitivist görünüme karşın analizin, temel epistemolojik akımlardan birinin içine bütünüyle yerleştirilemediği söylenmelidir. Antikçağ'da Platon'un, Yeniçağ'da Kant'ın ve Yakınçağ'da Heidegger'in bakış açıları nasıl ki, özgün yönleri daha fazla ağırlık taşıyan yaklaşımlar olduklarından dolayı tek bir epistemolojik akımın içine sokulamamışlarsa, dünya sistemleri analizini de temel epistemolojik akımlardan sadece birinin içine yerleştirmek öyle zor gözükmektedir. Bu zorluk, analizin sadece betimleme veya açıklama odaklı bir teori olmamasıyla da ilgilidir. Dünya sistemleri analizi, yalın bir betimleme çabasının ilerisinde, en azından son beş yüz yıldır varolan kapitalizmin 'patolojisinin' teşhisidir. Daha da öte de, mevcut sistemin, baskı ve *Bağımlılık* altında tutulanlarla 'çevre' lehine dönüşümü için bir ahlaki ve politik çağrıdır.

Empirik ve pozitivist epistemolojilerle sosyal bilimlerin kendilerine doğa bilimlerini örnek alarak nomotetik model temelinde iş görmeleri gerektiği savunulurken, hermeneutik epistemoloji ile doğa bilimlerinin nomotetik model ile işlemselleşmeleri normal kabul edilmekte ve fakat insani-sosyal alanın idiyografik model ile analiz edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Dünya sistemleri analizi açısından, nihai anlamda, empirik ve daha önemlisi pozitivist akımın savları da hermeneutik akımın savları da kabul edilemez durumdadır. Zira sonuçta nomotetik-idiyografik kutuplaşması aynı partiküler anlayışa götürmekte ve 'iki kültür' bölünmesinin onaylanmasına yol açmaktadır. Bu bakışlar, dünya sistemleri analizi açısından savunulamaz çünkü dünya sistemleri analizi ile tek-disiplinlilik mantığı içerisinde partiküler değil bütünlük bir analiz önerilmektedir. Farklı bir söyleyişle, dünya sistemleri analizi, insani-sosyal gerçekliğin doğru 'dil'ini keşfetme, genel yapısını anlama, rasyonalitesini açığa çıkarma hedefi doğrultusunda gerek 'iki kültür' bölünmesinin ve gerekse nomotetik epistemoloji-idiyografik epistemoloji ayrışmasının içinden geçen herhangi bir konuma değil bu ayrımların üzerinden geçen bir konuma odaklanmaktadır. Dünya sistemleri analizinde, gerek kavram ve teori seti, gerekse epistemolojik öneriler, esasında kendi açıklayıcılık güçlerinin zayıflamasına yol açacak bir tarzda bütün zamanmekânı kapsayacak şekilde genişletilip mutlaklaştırılmamaktadır. Hiçbir bilimsel teori, yaklaşım ya da yorumlama

'bilgisinin' tüm zamanmekânlar boyunca kesin sonuçlu olabilecek biçimde geçerlilik kazanamayacağına savunulduğu yerde, dünya sistemleri analizi de tüm ön yargı ve değerlerden bağımsız, biricik ve ebediyen geçerli bir 'yorum' değildir. Bu ihtiyatlı yaklaşımın da mevcut 'iki kültür' bölünmesinin, bilgi yapıları ayrışmasının ve sosyal bilimsel paradigmanın onaylanmaması tavrından beslendiğini söylemek gerekir.

Dünya sistemleri analizi ile epistemolojik nesne olarak tarihsel sistem formuyla dünya sistemi ele alınmakta ve 'uzun süre'li doğru, gerçekçi, nesnel bilgiye ancak bu yolla ulaşılabileceği düşünülmektedir. Gerçek hayatta, süreçlerin, ilişkilerin, çevrimlerin, insani-sosyal alana ilişkin işleyişlerin içinde deveren ettiği mekân/uzay devlet-toplum bağıntılı bir mekân/uzay değil, tarihsel sistemlerdir. Bu açıdan kendisine epistemolojik nesne olarak, son tarihsel sistem niteliğiyle modern dünya sistemini seçmeyen hiçbir insani-sosyal analiz gerçekliği doğru biçimde 'bilemez'. Epistemolojik analiz yönüyle bakıldığında epistemolojik nesneyi doğru belirlemek yetmemekte, analizin; biçiminin ve zamanmekânının da gerçekliğe uygunluk anlamında doğru tespit edilmesi gerekmektedir. Oysa tarihsel sosyal bilimlerin epistemolojik nesnesinin doğru olmamasından başka, kendi epistemolojik nesnesini parçalara ayırarak, -bütünleşik değil- partiküler bir biçimde gerçekleştirdiği ve zamanmekân boyutunu doğru belirleyemediği analiz de gerçekçi bir analiz değildir. Tarihsel sosyal bilimlerin temelde işte bu nedenlerle bir *epistemolojik sürdürülemezlik* ile karşı karşıyadırlar ve yine işte bu nedenlerle bir epistemolojik çıkış için, dünya sistemleri analizi örneğinde olduğunca kökten değişiklikler getirecek farklılaşmalar dışında herhangi bir başka alternatif söz konusu değildir.

Dünya sistemleri analizi ile tarihsel sosyal bilimlere eleştiriler yöneltirken genelde bilgi yapılarının özelde sosyal bilimlerin hatalı epistemolojik temellendirmelerden kaynaklandığı savından hareket edilmektedir. Egemen araçsal bilgi yapıları anlayışının temel bir dayanağı olarak pozitivist epistemoloji sosyal bilimlerin doğru, gerçekçi, nesnel, kesinlikli, evrensel analizler gerçekleştirebilmesini sağlamak bir yana tam tersine bu tür öncülleri getirebilecek bir analizin önündeki temel engel konumundadır. Dünya sistemleri analiziyle söylenen tarihsel sosyal bilimlerin gerçekliği bilebilmeyi sağlamak bir yana gerçekliğin bilinmesinin önünde epistemolojik engel haline geldiğidir. Modern bilgi yapılarının ve daha özelde sosyal bilimlerin 'uzun süre'li makro gerçekliği kavrayamamasının nedeni "iki kültür" bölünmesiyle ilişkili bir biçimde partiküler epistemolojik anlayış

zemininde sosyal gerçekliği yerli yerinde bilebilmeye; sosyal analize uygun bir bütünleşik temellendirmeye imkân tanınmamasıdır. Sosyal bilimler, tarihsel sistemler-merkezli değil, devlet-merkezli bir toplumsallık tanımı dolayımında henüz epistemolojik nesneyi bile doğru bir biçimde belirleyememişken doğru bir epistemolojik analizi nasıl gerçekleştirilebilir? Bu açı, modern dünya sisteminin bilgi yapılarının ve özelde de sosyal bilimlerin bir *epistemolojik sürdürülemezlik* ile karşı karşıya bulunduklarının görüldüğü açıdır. Belirtilen epistemolojik sürdürülemezlik açmazına karşılık olarak dünya sistemleri analizi ile epistemolojik nesne olarak tarihsel sistemler ele alınmakta ve gerçekçi, nesnel bilgiye ancak bu doğru seçimden sonra ulaşılabilceği düşünölmektedir.

Tarihsel sosyal bilimler, disiplinlere parçalanmış ve yanıltıcı epistemolojik nesneler üzerine odaklanmış egemen formlarını korumaya devam ettikleri takdirde epistemolojik açmazlarının üstesinden gelemezler. Zira gerek idiyografik model ile temellendirilmede ve gerekse nomotetik model ile temellendirilmede asıl *epistemolojik nesne sınırı* olarak devlet-merkezli bir perspektif dolayımında toplum seçilmektedir. Toplumun ister sosyal, ister iktisadi ve isterse siyasal süreçleri itibarıyla hangi yönden ele alınması söz konusu olursa olsun, gerçekliği bilebilmeyi önleyici sonuç değişmemektedir. Gerçekliğin, sosyal, iktisadi, siyasal parçalara ayrılmasına yönelik partiköler tutumun bizatihi kendisi bir seçim olarak insani-sosyal dünyanın doğru biçimde bilinmesinin önünde engeldir. Ayrıca görölmelidir ki gerçekliğe tekaböl ettiği iddia edilen tarihsel bilgi yapıları anlayışının, gerçekliğe tekaböl edip etmemesinden önce, artık gerçekliğe ‘kesin’ biçimde tekaböl etmenin anlamı dahi özellikle doğa bilimleri alanındaki kuantum, rölativite ve *karmaşıklık* çalışmalarının eşliğinde ‘kesin’likten uzaklaşarak belirsizleşmiş durumdadır.

Dünya sistemleri analizi perspektifinden yapılan eleştirilerle ilgili rasyonalite, devreye sokulan öneriler için de girmekte, dolayısıyla sunulan epistemolojik öneriler salt sosyal bilimsel bilgiye yönelmemekte bunun yerine, dünya sisteminin genel bilgi yapıları anlayışını göz önünde tutarak geliştirilmektedir. Dünya sistemleri analizi eşliğinde sosyal bilimsel paradigmanın dünya sistemi-Avrupamerkezcilik-sosyal bilimler bağlantısı çerçevesinde güç/iktidar ile olan ortak-yaşarlığını ortaya çıkarmak, ‘bilgi güçtür’ anlayış ve gerçekliğinin hegemonyasından özgürleşmenin ilk adımını oluşturmaktadır. Zira bilgi daima, modern dünya sistemi zemininde iktidar

oluşumlarına içkin konumdadır. Bilginin yerine getirdiği işlev büyük ölçüde ve sürekli olarak iktidar sistemlerinin isterleriyle örtüşmektedir.

Bilimsel bilginin özellikle Avrupamerkezci epistemolojik öncüllerle koşullandırıldığı gerçekliği, dünya sistemleri analizinin epistemolojik eleştirilerinin de başlıca gerekçelerinden birini oluşturmaktadır. Nitekim getirilen epistemolojik öneriler bu çerçevede değerlendirilebilir. Bahsi geçen alternatif öneriler, mantıksal olarak ve analizin kendi özdüşünümselliği gereği eleştirilerin gerekçelerinden kaynaklanmaktadır. Farklı bir söyleyişle, nasıl ki başat haldeki bilgi yapılarına ve onun içinde de sosyal bilimlere; gerçekliği, -iktidar ilişkilerini de ıskalayarak- doğru ve yerli yerinde kavrayabilmenin önünde engeller halini aldıkları için eleştiriler yöneltiliyorsa, yine aynı biçimde, insani-sosyal gerçekliği doğru ve yerli yerinde kavrayabilmek için alternatifler de sunulmaktadır.

Dünya sistemleri analizinin epistemolojik önerilerinin değerlendirilmesinde, analizin; bitmiş, kapanmış, evrimini tamamlamış bir 'teori' değil, tam aksine gelişimini sürdüren bir 'analiz' olması gerçeği göz önünde bulundurulmuştur. İlgili literatürün en önde gelen yazarı olan Immanuel Wallerstein, yaşamaya ve yazmaya devam etmektedir. Dolayısıyla onun ve başka bilim insanlarının katılım ve katkılarıyla dünya sistemleri analizi de henüz kapanmamış ve evrimini tamamlamamış bir halde gelişimini sürdürmeye devam etmektedir. Aynı devingenlik ve özdüşünümsellik özelliğinin dünya sistemleri analizinin temel epistemolojik nesnesi olan modern dünya sistemi için de geçerlilik taşıdığı görülmelidir. Başka bir açıdan bakıldığında, dünya sistemleri analizinin sosyal bilimler için(de) birikimsel ve evrimsel bir ilerlemeye değil, Kuhn'cu anlamda paradigmatik bir devrimsel sıçramaya karşılık geldiği söylenmelidir. Nasıl ki, doğa bilimleri alanında takriben üç yüz yıl boyunca hegemonya kuran Newtoncu paradigma yerini en azından mikrofizik alanında Heisenberg'in paradigmasına bırakmışsa, benzeri biçimde, yürürlükteki "normal bilim" niteliğiyle tarihsel sosyal bilimsel paradigma da, insani-sosyal alana yönelik açıklayıcılık gücünü yitirdiği oranda yerini dünya sistemleri analizine bırakmaktadır. Bu nedenlerden ötürü epistemolojik öneriler -dünya sisteminin işlerliğine benzer tarzda- biçimlenmeye devam ettikleri için statik değil dinamik bir nitelik taşımaktadırlar.

Kendi içinde farklı perspektifler barındırsa dahi, ‘bilim sayılabilmek için’ doğa bilimlerinin örnek alınması gerekliliğinin savunulduğu pozitivist yaklaşım üzerinde yoğunlaşan Batılı epistemolojinin bilgi kaynakları olarak insani-sosyal kaynakları esas aldığı görülmektedir. En temelde tanrı-merkezli değil, insan-merkezli bir yönelim taşıyan başat Batılı epistemolojide, bilginin kaynağına ilişkin bu belirlemenin dışında, ontoloji açısından bakıldığında ontoloji ile epistemoloji arasındaki bağın koptuğu ve ayrıca bilgi yapılarının hem kendi içlerinde hem de diğer bilgi yapılarına kıyasla bir hiyerarşik sıralamaya tabii tutulduğu söylenmelidir. Düşüncelerini, Avrupa/Batı merkezli bir inşa olan dünya sisteminin ve dünya görüşünün egemenlik sürdüğü bir akademik/bilimsel ortamda belirginleştiren dünya sistemleri analistlerinin zihniyetlerini dokuyan epistemolojik çerçeve, bilgi kaynakları arasında dışlamalara yer açıcı nitelikte kategorik ayrımlar yapan bir epistemolojik çerçevedir.

Dünya sistemleri analizinde kategorik olarak bilimsel bilgi niteliğiyle bilim öncelenmektedir. Fakat bu bilim, nesnel teorik bilgi idealine dayanan açık-seçik ve tartışılmaz doğruların tek bir metodolojik yöntemle bir araya getirildiği ‘evrensel’ bir birikim olarak anlaşılmamaktadır. Ayrıca, başta felsefe gelmek üzere diğer insani-sosyal bilgi yapılarına da olumlu yaklaşıldığı, daha da ötede bilgi yapıları ayrışmasının reddine gidildiği belirtilmelidir. Farklı bir söyleyişle, empirik ve pozitivist epistemolojilerin aksine doğrusal, tersinebilir, indirgemeci, bölücü ve parçalara ayırıcı bir epistemolojik tavırdan özenle sakınılmaktadır.

Dünya sistemleri analizi ile bilgi yapıları ayrışması ve tarihsel sosyal bilimsel anlayış farklı biçimlerde sorgulanarak reddedilmiş olmaktadır. Burada bilgi yapılarının, bilgi yapıları ile modern dünya sistemi arasındaki iktidar/güç ilişkilerinin ve bu bağının Avrupamerkezci tezahürlerinin *yapıbozumuna* uğratıldığı görülmektedir. Böylece egemen bilimsel paradigmanın; Newtoncu mekanik nedensellik temeli, Kartezyen/Kantçı kesinlik temeli, Locke’çu bilimsel epistemoloji temeli ve en derinde Antik Yunan felsefe mirasından süzülüp gelen özne-nesne ayrımı ve bu bağlamdaki epistemolojik öznenin radikal özerkliği temeli sorunsallaştırılarak olumsuzlanmaktadır. Bu yolla, zaman-dışı ve mekân-dışı ‘evrensel’ bilim anlayışı yadsınmakta, epistemolojik nesne olarak “olgular”, ‘bağımsız’, ‘orada’, ‘dışarıda’ ‘nesnel’ bir konumla değil, ait oldukları teorinin insan-yapımı olguları konumuyla değerlendirilmektedir. Nitekim dünya sistemleri analizinin mevcut-tarihsel sosyal bilimsel paradigmanın sınırlamalarının aşılması gerektiğine

ilişkin vurgusu da esasta bu kesin, nesnel, evrensel bilim anlayışının terk edilmesi gerekliliğinden doğmuştur. Doğa bilimlerinde somutlanan modern bilimsel epistemoloji, 'kesinliklerin kesinliği' çerçevesinde 'temellendirilmiş' bir model olarak işlemselleşmektedir. Oysa yirminci yüzyılın başlarında Einstein ve Heisenberg'in, yirminci yüzyılın sonlarında ise Prigogine'nin çalışmalarında bütünleşen yeni bilim anlayışı artık *kesinliklerin kesinliği* anlayışının değil *kesinliklerin olumsuzluğu* anlayışının doğru ve geçerli olduğunu göstermiştir.

Marksist çözümleme ve tartışmalardan etkilenme bağlamında, analizin kendi epistemolojik duruşu açısından maddi koşullara belirli bir ağırlığın atfedilmesi, bir yönüyle, bilginin/epistemenin maddi altyapının yansıması olduğu şeklindeki ideolojik ve epistemolojik bakışın benimsendiği izlenimini doğurabilmektedir. Fakat kapitalizm çözümlemelerinde, üretim tarzı ya da emek yapıları kadar bilgi yapılarının da bütünleşik bir referans çerçevesinde belirleyici bir güç olarak ortaya konması, Marksizmin belirli anlaşılış biçimlerinin epistemolojik bağlamda dışına çıkıldığının bir göstergesidir. Dolayısıyla başta Immanuel Wallerstein gelmek üzere, dünya sistemleri analistlerinin, bilgi yapılarını; şekillenmesinde kendilerinin hiçbir rol oynamadıkları bir kapitalist bağlama yerleştirdiklerini söylemek haksızlık olacaktır. Kaldı ki, '*dönüşümsel zamanmekân*' anlayışıyla insan iradesinin tarihin şekillenmesindeki aktif belirleyici rolü de ön plana çıkarılmakta, epistemolojik öznenin, her türlü dış etkiye sonuna değin açık pasif bir varlık sayılmadığı dillendirilmektedir.

Her halükârda ve en emin ifadelerle söylenebilecek olan şudur: Doğa bilimlerinden esinlenen sosyal bilimlerin, mutlak, nesnel, evrensel biçimlerde kavranabilecek bir gerçeklik bulunduğu varsayımına karşın, dünya sistemleri analizinde, gerçekliğin, epistemolojik analizin biçimine, birimine ve zamanmekânına göre değişkenliği söz konusudur. Farklı bir söyleyişle ve ilhamını hermeneutik ve rölativizmden almış bir bakışla; gerçeklik ve ona ait olan bilginin evrenselliği ancak çoğul ve tarihsel evrensellik olabilir. Evrenselliklerin ancak tarihsel evrensellikler olabilecekleri, bilimsel bilgi ile modern dünya sistemi içindeki çıkar ve hegemonya mücadeleleri arasındaki kuvvetli bağlarla da ilgilidir. Nitekim araçsalçı rasyonalite de bilgi yapıları ile dünya sisteminin diğer vektörleri arasındaki bu bağ nedeniyle reddedilmektedir.

Özet olarak, dünya sistemleri analizinin epistemolojik yönden incelenmesiyle analizin '*uzun süre*'li insani-sosyal gerçekliğin nasıl bilinebileceğine ilişkin öncülleri açığa çıkarılmıştır. Önce epistemolojiye daha sonra dünya sistemleri analizine ilişkin temel belirlemelerin ortaya konulmasında, dünya sistemleri analizi açısından mevcut tarihsel sosyal bilimsel yapıya yöneltilen epistemolojik eleştirilerin kapsanmasında, alternatiflerin geliştirilmesinde ve genel olarak tarihsel tematiğe özen gösterilmesinde hep aynı amacın gerçekleştirilmesi istenmiştir. Çalışma sonuç itibarıyla, dünya sistemleri analizinin, doktora tezi düzeyinde ilk kez, çoklu, zengin ve eleştirel bir epistemolojik değerlendirmeye tabi tutulması suretiyle tamamlanmış olmaktadır.

KAYNAKLAR

ABU-LUGHOD, Janet L., "Süregelen Amerikan Taşralılığı ve Dünyanın Geri Kalanı", **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005.

ALAN, Swingewood, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998.

ALF, Hornborg, (2003) "Cornucopia Or Zero-Sum Game? The Epistemology of Sustainability", <http://www.jwsr.ucr.edu/archive/vol9/number2/pdf/jwsr-v9n2-hornborg.pdf> (15.06.2006).

AMİN, Samir, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, (Çev. Semih Lim), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

AMİN, Samir, **Avrupamerkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi**, (Çev. Mehmet Sert), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

AMİN, Samir, **Kaos İmparatorluğu-Yeni Kapitalist Küreselleşme**, (çev: İ. Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.

AMİN, Samir, **Kapitalizmin Hayaleti Günümüz Entelektüel Modalarının Bir Eleştirisi**, (Çev. Cengiz Algan), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

AMİN, Samir, **Değişim Halindeki Dünya Sistemi**, (Çev. Fikret Başkaya), Maki Bas. Yay., Ankara, 2000.

AMİN, Samir, **Entelektüel Yolculuğum**, (Çev. Uğur Günsür), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000.

AMİN, Samir, "Modern kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı", **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), İmge Kitabevi, Ankara 2003.

AMİN, Samir, “Küreselleşmecilik mi? Yoksa Küresel-Ölçekli Apartheid Mi?”, **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005.

AMİN, Samir, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein, “Dostça Bir Tartışma” **Büyük Kargaşa Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi**, (Çev. Erden Akbulut) Alan Yayıncılık, İstanbul, 1993.

ARİSTOTLE, “The Categories”, <http://www.gutenberg.org/dirs/etext00/arist10.txt> (12.07.2006).

ARON, Raymond, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, (Çev. Korkmaz Alemdar), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994.

ARRİGHİ, Giovanni (1997), “Capitalism and The Modern World-System: Rethinking the Non-Debates of the 1970s”, <http://www.binghamton.edu/fbc/gaasa96.htm> (26.05.2006).

ARRİGHİ, Giovanni, “Sermaye ve İktidar Teknolojisi”, (Çev. Mustafa Özel), **Yeni Şafak**, 21.02.1997.

ARRİGHİ, Giovanni, **Uzun Yirminci Yüzyıl Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**, (Çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

ARRİGHİ, Giovanni, “Hegemonya ve Sistem-Karşıtı Hareketler”, **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005.

ARRİGHİ, Giovanni, Terence K. Hopkins ve Immanuel Wallerstein, **Sistem Karşıtı Hareketler**, (Çev. C. Kanat vd.), Metis yayınları, İstanbul, 1995.

ARSLAN, Hüsamettin, **Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1992.

ARSLAN, Hüsamettin, “Bilim Bilimsel Bilgi ve İktidar”, **Doğu Batı**, Y: 2, S: 7, Mayıs-Temmuz 1999.

AYLESWORTH, Gary, (2005), “Postmodernism, Stanford Encyclopedia of Philosophy”, <http://plato.stanford.edu/entries/postmodernism/> (31.07.2006).

BACON, Francis, (1597), “Religious Meditations, Of Heresies”, <http://www.quotationspage.com/quote/2060.html> (05.03.2007).

BALTZY, Dirk, (2004), “Stoicism”, **Stanford Encyclopedia Of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/stoicism/> (19.12.2006).

BASTİT, Michel, “Aquino Tommaso, 1224-1274”, (Çev. Necmettin Kâmil Sevil), **Siyaset Felsefesi Sözlüğü**, (Yay. Haz. Philippe Raynaud, Stephane Rials), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

BAUMAN, Zygmunt, “Bir Postmodern Sosyoloji Var Mıdır?”, **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

BAUMAN, Zygmunt, “Modernite, Postmodernite ve Etik”, (Çev. Aytaç Yıldız), **Doğu Batı**, Yıl: 5, Sayı: 19, Mayıs-Temmuz 2002.

BECK, Ulrich, “Küreselleşme Nedir?”, (Çev. Kudret Bülbül), **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset** (Ed. Kudret Bülbül), Kadim Yayınları, Ankara, 2006.

BENTHAM, Jeremy, “Panopticon; or The Inspection-House Containing The Idea of a New Principle of Construction”, <http://cartome.org/panopticon2.htm> (10.01.2007).

BEVERIDGE, Willam, “Social Insurance And Allied Services”, <http://www.sochealth.co.uk/history/beveridge.htm> (10.01.2007).

BİERSTEDT, Robert, “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce” (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

BOCK, Kenneth, “İlerleme, Gelişme Ve Evrim Kuramları”, (Çev. Aydın Uğur), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

BOLAY, Süleyman Hayri, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.

BOTTOMORE, Tom, **Frankfurt Okulu (eleştirel kuram)**, (Çev. Ahmet Çiğdem), Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989.

BOTTOMORE, Tom, “Marxizm ve Sosyoloji”, (Çev. Mete Tunçay), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

BOTTOMORE, Tom ve Robert Nisbet, “Yapısalcılık” (Çev. Binnaz Toprak), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

BRAUDEL, Fernand, **Medeniyet Ve Kapitalizm**, (Fernand Braudel), (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

BROWN, Richard Harvey, “Retorik Akıl Olarak Akıl, Epistemoloji, Söylem ve Pratik Arasındaki İlişkiler Üzerine”, **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

BUMİN, Tülin, **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

BURCH, Kurt, (1995), "Invigorating World System Theory as Critical Theory: Exploring Philosophical Foundations and Postpositivist Contributions", <http://jwsr.ucr.edu/archive/vol1/v1ni.php> (16.02.2006).

BURKE, Peter, **Tarih Ve Toplumsal Kuram**, (Çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

BURKE, Peter, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, (Çev. Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.

BURKE, Peter, **Bilginin Toplumsal Tarihi**, (Çev. Meten Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

BURY, John B., "The Idea of Progress: an Inquiry into Its origin and Growth", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext03/ideap10.txt> (25.08.2006).

CANTO-SPERBER, Monique, "Platon, İ.Ö. 427–346", (Çev. İsmail Yerguz), **Siyaset Felsefesi Sözlüğü**, (Yay. Haz. Philippe Raynaud, Stephane Rials), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

CAPUTO, John D., "Postmetafizik bir Rasyonaliteye Doğru", **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

CEVİZCİ, Ahmet, **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

CHASE-DUNN, Christopher, "Küresel Sosyalizmin Önündeki Engel(ler) ve Küresel Sosyalizme Doğru", **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005.

CHİROT, Daniel, "Marc Bloch'un Toplumsal ve Tarihsel Manzarası", **Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, (Ed. Theda Skocpol), (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

COLLINS, Randall “İkinci Binyıl'da Dünya entelektüel Yapılarının Ortak Noktaları ve Farklılıkları”, **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005.

COMTE, Auguste, (1848), “Report to the Positivist Society”, <http://www.marxists.org/reference/archive/comte/1848/report.htm> (19.01.2007).

COMTE, Auguste, (1856), “A General View of Positivism”, <http://www.marxists.org/reference/archive/comte/1856/general-view.htm> (31.08.2006).

COSER, Lewis A, “Amerikan Eğilimleri”, (Çev. Alaeddin Şenel), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

ÇİĞDEM, Ahmet, **Akıl Ve Toplumun Özgürleşimi Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma**, (Çev. Yasin Aktay), Vadi Yayınları, Ankara, 1992.

ÇÜÇEN, A. Kadir, **Bilgi Felsefesi**, Asa Kitabevi, Bursa, 2001.

DAVUTOĞLU, Ahmet, **Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, Küre yayınları, İstanbul, 2001.

DESCARTES, Rene, “Discourse on The Method of rightly Conducting The Reason, and Seeking Truth in The Sciency”, <http://www.gutenberg.org/dirs/etext93/dcart10.txt> (14.08.2006).

DILLON, Michael, “Security, Philosophy And Politics”, **Global Modernities**, (Ed. Mike Featherstone, Scott Lash ve Roland Robertson), Sage Publications, London, 1997.

DİLTHEY, Wilhelm, “Tinsel Bilimlere Giriş”, (Çev. Doğan Özlem), **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

DİLTHEY, Wilhelm, (1833), "Introduction to the Human Sciences", <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/ge/dilthey1.htm> (01.08.2006).

DOBB, Maurice, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, (Çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

DOBB, Maurice, "Bir Cevap", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (Maurice Dobb vd.) (Çev. Çetin Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

DURKHEİM, Emile, "Moral Education", <http://www.mdx.ac.uk/www/study/xdur.htm#Durkheim1925a> (31.08.2006).

DUSSEL, Enrique, "Beyond Eurocentrism: The World-System and the Limits of Modernity", **The Cultures Of Globalization**, (Ed. Fredric Jameson ve Masao Miyoshi), Duke University Press, Durham and London, 1998.

EBENSTEİN, William, **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, (Çev. İsmet Özel), Şule Yayınları, İstanbul, 1996.

ENVER, Abdülmelik, "Krizdeki Oryantalizm", (Çev. Melike Kır), **Oryantalizm Tartışma Metinleri** (Ed: Aytaç Yıldız), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.

FACCARELLO, Gilbert, "Siyasi İktisat", (Çev. Necmettin Kamil Sevil), **Siyaset Felsefesi Sözlüğü**, (Yay. Haz. Philippe Raynaud, Stephane Rials), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

FEATHERSTONE, Mike ve Scott Lash, "Globalization, Modernity And The Spatialization of Social Theory: An introduction", **Global Modernities**, (Ed. Mike Featherstone, Scott Lash ve Roland Robertson), Sage Publications, London, 1997.

FEYERABEND, Paul, (1975), "Against Method Outline of an anarchistic theory of knowledge", <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/ge/feyerabe.htm> (23.02.2007).

FİCHTE, Johann Gottlieb, “Çağımızın Temel Karakteristikleri”, **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

FİSLER, Berenice M ve STRAUSS ,Anselm L, “Etkileşimcilik” (Çev. Kurtuluş Dinçer), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

FRANCİS, E. Peters, **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, (Çev. ve Haz. Hakkı Hünler), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2004, s. 107–108, 209.

FRANK, Andre Gunder, “İdeoloji bunalımı-Bunalım İdeolojisi (1)”, Genel Bunalımın Dinamikleri, (Wallerstein-Arrighi-Frank-Amin), (Çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul, 1984.

FRANK, Andre Gunder, “Demokratik Olmayan Bir Piyasada Piyasa Demokrasisi”, **Düşük Yoğunluklu Demokrasi Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler**, (Samir Amin, Andre Gunder Frank ve Noam Chomsky), (Çev. Ahmet Fethi), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995.

FRANK, Andre Gunder, **Lümpen Burjuvazi Lümpen Gelişim**, (Çev. A. Yılmaz), Gökkuşluğu Yayınları, İstanbul, 1995.

FRANK, Andre Gunder, **Reorient Global Economy in the Asian Age**, University of California Press Berkeley, England, 1998.

FRANK, Andre Gunder, (1998) “Current Research”, <http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/research.html#CURRENT%20RESEARCH> (28.05.2006).

FRANK, Andre Gunder ve K. Gills, Barry, “5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), İmge Kitabevi, Ankara 2003.

FREUND, Julien, “Max Weber Zamanında Alman Sosyolojisi”, (Çev. Kubilay Tuncer), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

GADAMER, Hans-Georg, “İnsan ve Dil”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

GADAMER, Hans-Georg, “Hermeneutik Problemin Evrenselliği”, **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

GADAMER, Hans-Georg, “Kuşkucu Hermeneutik”, **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

GAYLE, L. Ormitson ve ALAN, D. Schrift, “Hermeneutiğe Giriş”, **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

GİDDENS, Anthony, “Pozitivizm Ve Eleştircileri”, (Çev. Levent Köker), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

GİDDENS, Anthony, **Modernliğin Sonuçları** (Çev. Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

GİDDENS, Anthony, **Toplumun Kuruluşu**, (Çev. Hüseyin Özel), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

GİDDENS, Anthony, **Sosyoloji**, (Çev. Hüseyin Özel vd.), Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000.

GİDDENS, Anthony, “Hermeneutik Ve sosyal Teori”, **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş**, (Der. Ve Çev. Hüsamet Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

GİDDENS, Anthony, **Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları Yorumcu Sosyolojilerin Pozitif Eleştirisi**, (Çev. Ümit Tatlıcan-Bekir Balkız), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003.

GİDDENS, Anthony, **Sosyal Teorinin Temel Problemleri Sosyal Analizde Eylem, Yapı ve Çelişki**, (Çev. Ümit Tatlıcan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005.

GİDDENS, Anthony, “Modernitenin Küreselleşmesi” (Çev. Kudret Bülbül), **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset** (Ed. Kudret Bülbül), Kadim Yayınları, Ankara, 2006.

GINGRICH, Paul, (2006), “Contemporary Social Theories–World-System Analysis”, <http://uregina.ca/~gingrich/319f806.htm> (08.06.2006).

GOKLANY, Indur M., “Beşeri Refahın Küreselleşmesi”, (Çev. Mustafa Acar), **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset** (Ed. Kudret Bülbül), Kadim Yayınları, Ankara, 2006.

GUHA, Ranajit, **Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih**, (Çev. Erkal Ünal), Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

GULBENKIAN KOMİSYONU, **Sosyal Bilimleri Açın Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, (Çev. Şirin Tekeli), Metis Yayınları, İstanbul, 1996.

HALL, Stuart, “Eski ve Yeni Kimlikler, Eski ve Yeni Etniklikler”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları**, (Der. Anthony D. King), (Çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

HARVEY, David **Postmodernliğin Durumu**, (Çev. Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

HEİDEGGER, Martin, **Bilim Üzerine İki Ders**, (Çev. Hakkı Hünler), Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998.

HEİDEGGER, Martin, “Anlama ve Yorum”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

HEİDEGGER, Martin, “Dilin Doğası”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

HEİDEGGER, Martin, “Fenomenolojik Kökenler: Zaman Kavramının Tarihine Prolegomena”, (Çev. Kaan H. Ökten), **Heidegger Kitabı**, (Kaan H. Ökten), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.

HEİDEGGER, Martin, “Varlık ve Zaman” (Çev. Kaan H. Ökten), **Heidegger Kitabı**, (Kaan H. Ökten), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.

HEİDEGGER, Martin, “Zaman Kavramının Tarihine Prolegomena”, **Heidegger Kitabı**, (Kaan H. Ökten), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004.

HEİDEGGER, Martin, *Poetry, Language, Thought*, Erişim: 05.02.2007, <http://www.webcom.com/paf/hb/hbheid.html>.

HEİSENBERG, Werner, (1958), “Physics and Philosophy”, <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/ge/heisenb2.htm> (23.02.2007).

HEKMAN, Susan **Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida**, (Çev. Hüsamettin Arslan ve Bekir Balkız), Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.

HİLTON, Rodney, “Yorum”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (Maurice Dobb vd.), (Çev. Çetin Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

HOBBS, Thomas, "The Leviathan",
<http://www.gutenberg.org/dirs/etext02/lvthn10.txt> (01.09.2006).

HOBDEN, Steve ve Richard Wyn Jones, "World-System Theory", **The Globalization of World Politics An Introduction to International Relations** (Ed. John Baylis ve Steve Smith), Oxford University Press, New York, 1997.

HOBBSAWM, E. J., "[Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler'e] Önsöz", **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, (Çev. Mihri Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1992.

HOLLİNGER, Robert, **Postmodernizm Ve Sosyal Bilimler Tematik Bir Yaklaşım**, (Çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005.

HOPKİNS, Terence K, ve Immanuel Wallerstein, "Dünya-Sistemi: Bir Kriz Var mı?", **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)** (Der. Hopkins Terence K ve Wallerstein Immanuel), (Çev. Nuri Ersoy vd.), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000.

HOY, David Couzens, "Heidegger ve Hermeneutiğe Dönüş", **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

HUME, David, "A Treatise of Human Nature",
<http://www.gutenberg.org/dirs/etext03/trthn10.txt> (17.07.2006).

HUNTINGTON, Samuel P., "Cevap Medeniyetler [Çatışması] Değilse Nedir? Soğuk Savaş-Sonrası Dünyasının Paradigmaları", (Çev. Mehmet Öz), **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 24, Güz 1993.

HUNTINGTON, Samuel P., vd., **Medeniyetler Çatışması**, (Der. Murat Yılmaz), (Çev. Mustafa Çalık vd.), Vadi Yayınları, Ankara, 2002.

IKEDA, Satoshi, "Dünya üretimi", **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)** (Der. Hopkins Terence K ve Wallerstein Immanuel), (Çev. Nuri Ersoy vd.), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000.

İNSEL, Ahmet, **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1993.

JAMESON, Fredric, (1991), "Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism",

<http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/us/jameson.htm>

(23.02.2007).

JAMESON, Fredric, "Notes on Globalization as a Philosophical Issue", **The Cultures Of Globalization**, (Ed. Fredric Jameson ve Masao Miyoshi), Duke University Press, Durham and London, 1998.

KANT, Immanuel, "Aydınlanma Nedir?", **Liberal Düşünce**, Yıl: 10, Sayı: 38–39, Bahar-Yaz–2005.

KEAT, Russel ve John Urry, **Bilim Olarak Sosyal Teori**, (Çev. Nilgün Çelebi), İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

KEYMAN, E. Fuat, "Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/Fark", **Devlet, sistem Ve Kimlik Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar** (Der. Atila Eralp), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

KEYMAN, E. Fuat, "Globalleşme Ve Türkiye Radikal Demokrasi Olasılığı", **Küreselleşme Sivil Toplum Ve İslam**, (Der: E. Fuat Keyman- A. Yaşar Sarıbay), Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

KEYMAN, E. Fuat, "Toplumbilimlerinde Yorumbilgisel Yaklaşım ve Modernite/Sekülerleşme Söylemini Anlamak", **Doğu Batı**, Yıl: 3, Sayı: 9, Kasım, Aralık, Ocak 1999.

KEYMAN, E. Fuat, "Globalleşme, Oryantalizm ve Öteki Sorunu 11-Eylül Sonrası Dünya ve Adalet", **Doğu Batı**, Yıl: 4, Sayı: 20, Ağustos-Ekim–2, 2002.

KEYMAN, E. Fuat, ve Ali Yaşar Sarıbay, "Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam", **Küreselleşme Sivil Toplum Ve İslam**, (Der: E. Fuat Keyman- A. Yaşar Sarıbay), Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

KİNG, Anthony D., "The Times and Spaces of Modernity (or who needs postmodernism?)", **Global Modernities**, (Ed. Mike Featherstone, Scott Lash ve Roland Robertson), Sage Publications, London, 1997.

KİNG, Anthony D., "Giriş: Kültür Mekânları, Bilgi Mekânları", **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları**, (Der. Anthony D. King), (Çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

KİPLİNG, Rudyard, (1899) "A Song of the White Men", <http://whitewolf.newcastle.edu.au/words/authors/K/KiplingRudyard/verse/p1/whiteme.html> (05.03.2007).

KLEİN, Peter (2005), "Skepticism", Stanford Encyclopedia Of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/skepticism/> (31.07.2006)

KOCABAŞ, Şakir, **Fizik Ve Gerçeklik Bilim Felsefesine Kavramsal Bir Yaklaşım**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

KOYRE, Alexandre, **Yeniçağ Biliminin Doğuşu**, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989.

KUHN, Thomas S., **Bilimsel Devrimlerin Yapısı** (Çev. Nilüfer Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul.

KUTLUER, İlhan, **İki Denizin Birleştiği Yer**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1987.

LAWHEAD, F. William, **The Philosophical Journey An Interactive Approach**, McGraw-Hill Companies, Inc., New York, 2003.

LE BON, Gustave, "The Psychology of Revolution", <http://www.gutenberg.org/dirs/etext96/psrev10.txt> (09.03.07).

LECHTE, John, **Yapısalcılıktan Postmoderniteye Elli Çağdaş Düşünür**, (Çev. Barış Yıldırım), Açılım Kitap, İstanbul, 2006.

LEE, Richard, “Bilgi Yapıları”, **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)** (Der. Hopkins Terence K ve Wallerstein Immanuel), (Çev. Nuri Ersoy vd.), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000.

LYOTARD, Jean-François, (1979), “The Postmodern Condition A Report on Knowledge”,
<http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/Works/fr/lyotard.htm>
(23.02.2007).

MARKİE, Peter, (2004), “Rationalism vs. Empiricism”, **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/rationalism-empiricism/> (31.07.2006).

MARX, Karl, **Kapital I**, (Çev. A. Bilgi), Sol Yayınları, Ankara, 1978.

MARX, Karl, **Grundrisse Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, (Çev. Sevan Nişanyan), Birikim Yayınları, İstanbul, 1979.

MARX, Karl, **1844 El Yazmaları**, (Çev. Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul, 2000.

MARX, Karl, “The British Rule in India”,
<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/25.htm> (09.01.2007).

MARX, Karl, “The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon”,
<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1852/18th-brumaire/ch07.htm>
(05.03.2007).

MARX, Karl ve Friedrich Engels, (1848); “Manifesto of the Communist Party”,
<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/ch04.htm>
(17.03.2006).

MARX, Karl ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi (feurbach)**, (Çev. S. Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1976.

MARX, Karl ve Friedrich Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, (Çev. Mihri Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1992.

MEIER-OESER, Stephen, (2003), "Medieval Semiotics", **Stanford Encyclopedia Of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/semiotics-medieval/#4.2> (13.12.2006).

MERİÇ, Cemil, **Sosyoloji Notları ve Konferanslar**, (Yay. Haz. Ümit Meriç Yazan), İletişim Yay., İstanbul, 1993.

MIGNOLO, Walter O., "Globalization, Civilizaion Processes, and the Relocation of Languages and Cultures", **The Cultures Of Globalization**, (Ed. Fredric Jameson ve Masao Miyoshi), Duke University Press, Durham and London, 1998.

MILL, John Stuart, (1859), "On Liberty", <http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/mill/ol/ol.c03.html> (05.02.2007).

MISGELD, Dieter, "Gadamer'in Hermeneutiği Üzerine", **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

MİYOSHİ, Masao, "Globalization, Culture, and the University", **The Cultures Of Globalization**, (Ed. Fredric Jameson ve Masao Miyoshi), Duke University Press, Durham and London, 1998.

MOLES, Abraham, **Belirsizin Bilimleri İnsan Bilimleri İçin Yeni Bir Epistemoloji**, (Çev. Nuri Bilgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

MOORE, G. E., (1903) "The Refutation of Idealism", <http://www.ditext.com/moore/refute.html>. (31.07.2006).

MOORE, Wilbert E., "İşlevselcilik", (Çev. Şirin Tekeli), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

NELSON, John S., Allan Megill ve Donald N. McCloskey, “Araştırma Retoriği”, **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

NİETZSCHE, Friedrich, “Yorum Üzerine”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖZEL, İsmet, **Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma**, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1988.

ÖZEL, Mustafa, **Değişim ve Kriz**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

ÖZEL, Mustafa, **Devlet Ve Ekonomi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

ÖZLEM, Doğan, **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

ÖZLEM, Doğan, **Felsefe Yazıları**, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1993.

ÖZLEM, Doğan, “Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖZLEM, Doğan, “Doğa bilimleri ve “Sosyal Bilimler” Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, S: 76, Bahar 1998.

ÖZLEM, Doğan, **Bilim Felsefesi (ders notları)**, İnkılap yayınları, İstanbul, 2003.

ÖZTÜRK, Hüseyin, **Düşünce Ve Uygarlık Tarihi**, Ülke Yayınları, Ankara, 1987.

PELİZZON, Scheila ve John Casparis, Dünya Beşeri Refahı, **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)** (Der. Hopkins Terence K ve Wallerstein Immanuel), (Çev. Nuri Ersoy vd.), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000.

PİETERSE, Jan Nederveen, "Globalization As Hybridization", **Global Modernities**, (Ed. Mike Featherstone vd.), Sage Publications, London, 1997.

PİRENNE, Henri, **Ortaçağ Kentleri**, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

POSTER, Carol, "Protagoras (c. 490- c.420 BCE)", **The Internet Encyclopedia of Philosophy**, <http://www.iep.utm.edu/p/protagor.htm> (10.07.2006).

PRİGOGİNE, İlya, **Kesinliklerin Sonu Zaman, Kaos ve Doğa Yasaları**, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2004.

PRİGOGİNE, İlya ve Isabelle Stengers, **Kaostan Düzene İnsanın Tabiatla Yeni Diyaloğu**, (Çev. Senai Demirci), İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

RAGIN Charles ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", **Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, (Ed. Theda Skocpol), (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

RAMBERG, Bjorn ve Kristin Gjesdal, (2005), "Hermeneutics", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/hermeneutics/> (31.07.2006).

REİFER, Thomas ve Jamie Sudler, "Devletlerarası Sistem", **Geçiş Çağı Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945–2025)** (Der. Hopkins Terence K ve Wallerstein Immanuel), (Çev. Nuri Ersoy vd.), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000.

REYES, Giovanni E. (2001), "Four Main Theories of Development: Modernization, Dependency, World-System, and Globalization", <http://www.ucm.es/info/nomadas/4/gerey.es1.htm> (08.06.2006).

RİCARDO, David (1817), "On the Principles of Political Economy and Taxation", <http://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP.html> (15.06.2006).

RİCOEUR, Paul, “Metin Modeli. Bir Metin Olarak Anlamalı Eylem”, **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

RİCOEUR, “Hermeneutik ve İdeoloji Eleştirisi”, **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

ROBERTSON, Roland, “Glocalization: Time-Space And Homogeneity-Heterogeneity”, **Global Modernities**, (Ed. Mike Featherstone, Scott Lash ve Roland Robertson), Sage Publications, London, 1997.

ROBERTSON, Roland, “Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları**, (Der. Anthony D. King), (Çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

RORTY, Richard, “Habermas, Lyotard Ve Postmodernite”, **Modernite Versus Postmodernite** (Der. Mehmet Küçük), (Çev. Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 1994

RORTY, Richard, “Dayanışma Olarak Bilim”, **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

RORTY, Richard, “Yöntem, Sosyal Bilim ve Sosyal Umut”, **Hermeneutik Ve Hümaniter Disiplinler Gadamer-Habermas, Gadamer-Ricoeur, Gadamer-Derrida Tartışması** (Çev. Ve Der. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

RORTY, Richard, **Felsefe ve Doğanın Aynası**, (Çev. Funda Günsoy Kaya), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2006.

ROSENAU, Pauline Marie, **Post-modernizm Ve Toplum Bilimleri**, (Çev. Tuncay Birkan), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004.

SACHS, Joe, (2003), "Aristotle (384-322 BCE.): Metaphysics", **The Internet Encyclopedia of Philosophy**, <http://www.iep.utm.edu/a/aris-met.htm> (12.07.2006).

SANDERSON, Stephen K., "World-Systems Analysis after Thirty Years Should it Rest in Peace?", <http://cos.sagepub.com/cgi/reprint/46/3/179> (01.06.2006).

SAİD, Edward W., **Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları**, (Çev. Berna Ünler), Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

SAY, Jean-Baptiste, "A Treatise on Political Economy; or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth", <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/say/treatise.pdf> (05.03.2007).

SCHRİFT, Alan D., "Dil, Metafor ve Retorik", **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

SEİDMAN, Steven, "Sosyolojik Teorinin Sonu", **Retorik Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

SHANNON, Thomas Richard, **An Introduction To The World-System Perspective**, Westview Press, Boulder, San Francisco, London, 1989.

SHİLS, Edward, "Gelenek", **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

SİLVERMAN, Allan, "Plato's Middle Period Metaphysics And Epistemology", **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, <http://plato.stanford.edu/entries/plato-metaphysics/> (12.07.2006).

SKLAİR, Leslie, "Social Movements and Global Capitalism", **The Cultures Of Globalization**, (Ed. Fredric Jameson ve Masao Miyoshi), Duke University Press, Durham and London, 1998.

SNOW, C.P., **İki Kültür**, ( ev. Tuncay Birkan), T B TAK Yayınları, Ankara, 2001.

SUNAR, İlkey, **D   n ve Toplum**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

SWEEZY, Paul M., "Bir Eleştiri", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (Maurice Dobb vd.), ( ev.  etin Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

SWEEZY, "Cevaba Cevap", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (Maurice Dobb vd.), ( ev.  etin Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

TAKAHA  , "Tartışmaya Bir Katkı", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (Maurice Dobb vd.), ( ev.  etin Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

TAYLOR, John G, "Azgeli me ve Gelişme", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Yay. Y n. Tom Bottomore), ( ev. Barış Aybay), İletii m Yayınları, İstanbul, 2002.

THERBORN, G ran "Routes to/through Modernity", **Global Modernities**, (Ed. Mike Featherstone, Scott Lash ve Roland Robertson), Sage Publications, London, 1997.

T RYAK AN, Edward A, "Emile Durkheim", ( ev. Ceylan Tokluo lu), **Sosyolojik   z mlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

TOPRAK, Zerrin, ** evre Yönetimi ve Politikası**, İzmir, 2003.

TURNER, Bryan S, **Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam**, ( ev: Ahmet Demirhan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

TURNER, Bryan S, "Asya Toplumu", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Yay. Y n. Tom Bottomore), ( ev. Nail Satlıgan), İletii m Yayınları, İstanbul 2002.

VEDDER, Ben, “Dilthey’de Hermeneutiğin Metafizik Arkabahçesi”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

VERGİN, Nur, **Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.

WACHTERHAUSER, Brice R., “Anlamada Tarih ve Dil”, **İnsan Bilimlerine Prolegomena Dil, Gelenek ve Yorum**, (Der. Ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

WALLACE, Ruth A. ve Alison Wolf, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları Klasik Geleneğin Geliştirilmesi**, (Çev. Leyla Elburuz ve M. Rami Ayas), Punto Yayıncılık, İzmir, 2004.

WALLERSTEİN, Immanuel, **The Modern World-System I Capitalist Agriculture And The Origins Of The European World Economy In The Sixteenth Century**, Academic Press, New York, 1974.

WALLERSTEİN, Immanuel, **The Modern World-System II Mercantilism and the Consolidation of The European World-Economy, 1600-1750**, Academic Pres, Inc., New York, 1980.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Geçiş Olarak Bunalım”, **Genel Bunalımın Dinamikleri**, (Çev. F. Akar), (Wallerstein-Arrighi-Frank-Amin), Belge Yayınları, İstanbul, 1984.

WALLERSTEİN, Immanuel, **Tarihsel Kapitalizm**, (Çev. Necmiye Alpay), Metis Yayınları, İstanbul, 1992.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Halkçılığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik Ve Etniklik”, **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler** (Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein), (Çev. Nazlı Ökten), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

WALLERSTEİN, Immanuel, **Jeopolitik ve Jeokültür Değişmekte Olan Dünya-sistem Üzerine Denemeler**, (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Kapitalist Dünya Ekonomisinde Hane Yapıları ve Emek Gücü Oluşumu”, **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler** (Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein), (Çev. Nazlı Ökten), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri: Irkçılık Ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik”, **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler** (Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein), (Çev. Nazlı Ökten), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Modern Dünya-Sisteminin İdeolojik Muharebe Meydanı Olarak Kültür”, (Çev. Mustafa Özel), **İktisat ve İş Dünyası**, Ağustos 1993, Yıl: 2, Sayı: 14.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Halil İnalcık ve Osmanlı Çalışmalarının Geleceği”, (Çev. Mustafa Özel), **Dergâh Edebiyat Sanat Kültür**, C: V, S: 59, Ocak 1995.

WALLERSTEİN, Immanuel, **After Liberalism**, The New Pres, New York, 1995.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Dünya Meta Ağları Ve Devletlerarası Sistem”, **Tarih Risaleleri**, (Der. Mustafa Özel), (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

WALLERSTEİN, Immanuel, “Kapitalist Dünya-Ekonomi: Gelişme Ve Dönüşüm”, **Tarih Risaleleri**, (Der. Mustafa Özel), (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

WALLERSTEİN, Immanuel, (1995), “The Modern World-System and Evolution”, <http://jwsr.ucr.edu/archive/vol1/v1nj.php> (15.06.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, “Toprağı Bol Olası Modernleşme”, **Tarih Risaleleri**, (Der. Mustafa Özel), (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Braudel'in Kapitalizm Tahlili: Her şey Tepetaklak", **Medeniyet Ve Kapitalizm**, (Fernand Braudel), (Çev. Mustafa Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Epistemoloji Üzerine Bir Yorum: Afrika Nedir?", **Yeni Şafak**, 27.12.1996.

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "Differentiation and Reconstruction in the Social Sciences", <http://fbc.binghamton.edu/iwdiffn.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997) "Ecology and Capitalist Costs of Production: No Exit", <http://fbc.binghamton.edu/iwecol.htm> (04.06.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iweuroc.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, "Kapitalizm, Açlık ve Savaş", (Çev. Mustafa Özel), **Yeni Şafak**, 10.02.1997.

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "SpaceTime as the Basis of Knowledge", <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "Social Change? Change is eternal. Nothing ever changes.", <http://fbc.binghamton.edu/iwportug.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997) "Social Science and Contemporary Society: The Vanishing Guarantees of Rationality", <http://fbc.binghamton.edu/iwitaly.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "Social Science and the Communist Interlude, or Interpretations of Contemporary History", <http://fbc.binghamton.edu/iwpoland.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "Social Science and the Quest for a Just Society", <http://fbc.binghamton.edu/iwqquest.htm>. (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek Ondokuzuncu Yüzyıl Paradigmasının Sınırları**, (Çev. Taylan Doğan), Avesta Yayınları, İstanbul, 1997.

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "SpaceTime as the Basis of Knowledge", <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis", <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm>. (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "The End of certainties in the Social Sciences", <http://fbc.binghamton.edu/iwendcrt.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis", <http://fbc.binghamton.edu/iwwsa-r&.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iwtynesi.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "The Structures of Knowledge, or How Many Ways May We Know?", <http://fbc.binghamton.edu/iwstanfo.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "Time and Duration: The Unexcluded Middle", <http://fbc.binghamton.edu/iwtimdu.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1997), "Uncertainty and Creativity", <http://fbc.binghamton.edu/iwuncer.htm>. (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1998), "The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science", <http://fbc.binghamton.edu/iwpradfp.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1999), "Braudel and Interscience: A Preacher to Empty Pews?", <http://fbc.binghamton.edu/iwjb.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1999), "Social Sciences in the Twenty-first Century", <http://fbc.binghamton.edu/iwunesco.htm>. (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1999), "Uncertainty and Historical Progress", <http://fbc.binghamton.edu/iwposb.htm>. (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, (1999), "Writing History", <http://fbc.binghamton.edu/iwchv-hi.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, **Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri** (Çev. Taylan Doğan), Avesta Basın Yayın, 1999.

WALLERSTEİN, Immanuel, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi**, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

WALLERSTEİN, Immanuel, (2000), "The Racist Albatros: Social Science, Jörg Haider, and Widerstand", <http://fbc.binghamton.edu/iwvienna.htm> (16.02.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, **Güncel Yorumlar** (Çev. Veysi Atlı vd.), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2001.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Yirminci Yüzyıl: Gün Ortasında Karanlık", (Çev. Sadrettin Karahocagil), **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 64, Kış 2001.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Annales (Yıllıklar) Okulu", (Çev. Mete Tunçay), **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Yay. Yön. Tom Bottomore), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Medeniyet(ler) Niçin Yeniden Gündemde?", (Çev. Mustafa Özel), **Medeniyetler Çatışması**, (Samuel P. Huntington vd.), (Der. Murat Yılmaz), Vadi Yayınları, Ankara, 2002.

WALLERSTEİN, Immanuel, **Yeni Bir Sosyal Bilim İçin**, (Çev. Ender Abadoğlu), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2003.

WALLERSTEİN, Immanuel, **Amerikan Gücünün Gerileyişi Kaotik Bir Dünyada ABD**, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

WALLERSTEİN, Immanuel, (2004), "Curriculum Vitae", <http://www.binghamton.edu/fbc/iwcv1004.pdf> (17.06.2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, **Dünya-Sistemleri Analizi Bir Giriş**, (Çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2004.

WALLERSTEİN, Immanuel, **21. Yüzyılda Siyaset**, (Çev. Taylan Doğan ve Ender Abadoğlu), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2004.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Giriş: Bilimsel Anlayış ve Gerçeklik", **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005.

WALLERSTEİN, Immanuel, "İlim Adamları Sınıfının Ana Akımı ve Gerçeklik: Bir Dönüm Noktasında mıyız?", **Modern Küresel-Sistem**, (Ed. Immanuel Wallerstein), (Çev. M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, Ankara, 2005.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Kalkınmacılık ve Küreselleşmeden Sonrası ne?", (Çev. Yusuf Okan Kavuncu), **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset** (Ed. Kudret Bülbül), Kadim Yayınları, Ankara, 2006.

WALLERSTEİN, Immanuel, "Liberalism and Democracy: *Frères Ennemis*?", <http://www.binghamton.edu/fbc/iwfrenn.htm> (04.06. 2006).

WALLERSTEİN, Immanuel, "Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?", **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları**, (Der. Anthony D. King), (Çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

WALLERSTEİN, Immanuel, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank ve Samir Amin, "Giriş Ortak Öncüller" **Genel Bunalımın Dinamikleri**, (Wallerstein-Arrighi-Frank-Amin), (Çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul, 1984.

WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987.

WEBER, Max, “Modern Kapitalizmin Gelişmesinde Din ve Diğer Faktörler”, **Kapitalizm ve Din**, (Der. Mustafa Özel), (Çev. Mustafa Özel), Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993.

WEBER, Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çev. Zeynep Gürata), Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.

WEST, David, **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş Rousseau, Kant ve Hegel’den Foucault ve Derrida’ya**, (Çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005.

WINCH, Peter, **Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe**, (Çev. Ömer Demir), Vadi Yayınları, Ankara, 1994.

WITTGENSTEIN, Ludvig, “Tractatus Logico-Philosophicus”, <http://www.gutenberg.org/dirs/etext04/tloph10.txt> (01.09.2006).

WOLFF, Kurt H., “Fenomenoloji Ve Sosyoloji”, (Çev. Harun Rızatepe), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet) Verso Yayınları, Ankara, 1990.

WOOLGAR, Steve, **Bilim: Bilim İdesi Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, (Çev. Hüsametdin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.

YILMAZ, Ferudun “Hayek’te Piyasanın Epistemik Rolü”, **Liberal Düşünce**, Yıl: 7, Sayı: 27, Yaz 2002.

YILMAZ, Ferudun, “İktisat Ve Sosyoloji: Rakip Kardeşlerin Hâkimiyet Kavgası”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 95, Kış 2002–2003.

ZİZEK, Slavoj, “Çokkültürcülük Ya Da Çokuluslu Kapitalizmin Kültürel Mantığı”, (Çev. Tuncay Birkan), **Defter Edebiyat Tarih Politika Felsefe**, Yıl: 14, Sayı: 44, Yaz 2001.